تاریخ خط و نوشته های کهن

افغانستان

از عصر قبل التاریخ تا کنون

تألیف

پوهاند عبدالحی حبیبی

نشر کرده

انجمن تاریخ و ادب افغانستان اکادمی

کابل ۱۳۵۰

انجمن تاریخ

نمبرنشرات: ۱۰۳

افغانستان‌اکادمی

نمبر نشرات:۹

تاریخ خط ونوشته های کهن افغانستان

ازعصرقبل التاریخ تاکنون

تألیف

پوهاند عبدالحی حبیبی

نشر کردهٔ

انجمن تاریخ وادب

افغانستان اکادیمی

کابل ۱۳۵۰

تعداد طبع: هزار نسخه

مهتمم: حبیب‌الله رفیع

دولتی مطبعه

سریزه

له ډیره وخته داسی غوښتل کیده چی په افغانستان کی دخط دپیداکیدلو اوسره اوښتلو یو مستند اومصورتاریخ ولیکل سی ،چی دتاریخ پلټونکی هم دخطونو دپیداکیدلو په‌واقعاتو او عواملو او اوقاتو خبر سی اوهم دډول ډول خطونوشکلو نه‌اوانځورونه وگوری .

داکار له دی سببه گران‌و، چی‌علمی پلټنی لاگرده نه وی بشپړی سوی، اود مځکی له لاندی څخه دپخوانو خطونوډېر لیکونه‌اوپټی‌نه‌وی راایستل سوی .

په‌دی وروستنیو پیړیو کی‌داکاردغربی پوهانو له‌خوا ښه پرمخ ولاړ، اوډیر کښل سوی سندونه په لاس‌راغله چی دخط تاریخ ښه ځنی څرگندیږی .

خط دانسانی تاریخ‌اود مدنیت‌لمرځرك دی ،او که انسان دا ښیگڼه نه درلودای، ډیر څه به‌ئی کم‌و، اود علم‌نوم به‌هم نه‌و. نو له‌دی جهته دافغانستان په‌تاریخ کی دخطدپخوانیو ییښنو پلټنه او څرگندو نه دتاریخ ټولنی یوه مهمه وظیفه‌ده .

داکتاب لومړی پلا د اجتماعی‌تاریخ مهم پلوڅه ناڅه ښکاره‌کوی اوله تاریخه دمخی زمانی څخه‌تاسی‌تردی وخته رارسوی .

داکتاب دافغانستان دگردوخطونویوه لنډه اماجامعه تاریخچه‌ده، چی‌د ډیرو انځو رونو او عکسونو سره‌دافغانستان اکاډیمی د تاریخ اوادب ټولنی له‌خواتاسی‌ته وړاندی کیږی .

(حبیبی)

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
اقرأ وربك الاكرم الذی علم بالقلم	۱
مدخل	۲
دوره قبل از اسلام	٤
قد یمترین کتیبه های قبل التاریخ	٤
قد یمترین خطافغانستان در دوره تار یخی	۷
خط آرا می	۷
سنگ نبشته های آرا می ...	۸
نوشته های خط برا همی	۱۲
کتیبه های زبان ورسم الخـــطیونا نی	١٤
سنگ نبشته های خرو شتهی	۲۱
کتیبه های خروشتهی درترکستانشر قی	۵۰
سنگ نو شتههای شنا ختهنشدهموزه کابل	۵۲
نوشته های زبان تخاری برســمالخط یو نانی	۵۳
کتیبه های شا ره دا۔ نا گــــری سنسکر یت	٦۱
کتیبه های شاره دا۔ نا گـــر ی سنسکر یت	٦۳
رسم الخط پهلوی ودین دبیره	٦۵
دوره سه رسم الخط	٦۸
خط سغدی	۷۱
خط و کتاب دوره اسلا می	۷۳
سوابق کتاب نو یسی	۷٤
خط وکتاب در عصر اسلا می	۸۱
افزا یش جنبه هنری وتز ئینیدرخط	۹۰
دوره عروج خطوط	۱۰٤
خوشنو یسان متا خر	۱۱٤
رسم الخط پښتو	۱۱٦
عکسها	۱۲۳
نمو نه هایخطوطاستاد عزیزالدینپوپلزایی ۳۵ قطعه	۲۵۲

تصحیح

ازمطالعین محترم خواهش میشودتا قبل از مطالعه اغلاط و پریدگی های ذیل طباعتی را تصحیح نمایندوهم پریدگی های جزوی دیگری‌نیز هست که عندالمطالبه‌تصحیح میتوان‌شد .

صفحه	سطر	غلط	صحیح
٤	۱۱	منسکر	منکسر
٥	۲۰	سر نیز	سر تیز
۱٦	۲٥	فبل‌المیلاد	قبل‌المیلاد
۲۳	۹	ـ	ایاسه
۳۰	۸	(۲)	(۳)
۳۱	۲	نماید	نماند
۳۳	۹	ساختند	ساختند،
۳۹	۱	سراونه	شراو نه
٤۰	۱	پران	بران
٥٥	۲۱	ابن	این
۸٦	۱٤	منثور	منشور
۸۸	۱۰	لیت	لیث
۹۸	۲	زببای	زیبای
۹۸	۱٥	عز	عن
۱۲۰	۲۱	یبست	بیست

اقرأ وربك الاكرم الذی علم بالقلم

مسئلهٔ خط ونگاشتن درتاریخ مدنیت وفرهنگ افغانستان از مباحث بسیار مهم است، که تاکنون بدان به تفصیل وارد نشده ایم.

درین کتاب خواستم که این موضوع دشوار را تاجاییکه ممکن است، به استناد آثاریکه تاکنون بدست آمده، مورد مطالعه قرار دهم.

درآغاز مباحث ازپیدایش خطوط تاریخی وریشه های باستانی آن و صورت رواج آنها در افغانستان قدیم صحبت شده، وبعدازان آثار مکشوفه و سنگ نبشتها ی خطوط قدیم راکه درافغانستان یا ممالك مجاور کشف شده اند برشمرده ایم، ولی بهر صورت مرکز کاوش وکنجکاو یهای ما خاك افغانستان قدیم (آریانه) بوده است.

این جستجوی ما از قدیمترین ادوار زندگانی اسلاف آغاز و با پیدایش ورواج خط اوایل دورهٔ اسلامی خاتمه می یابد، وتاریخ تحول وانشعاب خطوط دورهٔ اسلامی و تحلیل ارزش های هنری آن خود موضوع مهم جداگانه ییست، که درقسمت دوم این کتاب شرح داده شده است. وتاریخچهٔ خط وکتابت را ازعصر قبل التاریخ تاقرن حاضر می رساند.

امید است که با این جستجوی ابتدایی یك پهلوی تاریخ هنر مملکت را قدری روشن ساخته باشم.

کابل، جمال مینه ۳۰ عقرب ۱۳۴۹

عبد الحی حبیبی

۱

مدخل

افغانستان ازنظر جغرا فی‌بـــرچهارراه وسط آسیا وا قـع است ، همچنان که خصایص اقلیمی گر م‌وسرد ومعتدل دران پدیدار است ، درطول تاریخ ازنگاه پیدا یش افکارواوضاع مدنی وپـرورش کلتـور و هنر نیز اهمیتی دارد ، که درتاریخ‌تمدن آسیای میانه همواره سهـــم عظیم مردم آن فرا موش شـــد نـی‌نیست.

سر زمین افغا نستان دراز منـهٔ‌قدیم بنام آریانه ARIYANA

پرورشگاه مردمی بود ، که‌از زادگاه‌قـــدیم خود آر یانـــه و یـــجه ARYANA-VAEGO به صفحات باختر ودامنه هـــا ی هندوکش هجرت کرده بودند ،وازهمین جاشرقاً به‌هند شمالی وغربـاً به‌سرزمین کنونی ایران وارو پـــارفتند ،که‌آنان رانژاد هندواروپایی INDO-EUROPEEN گویند .

مردم آریایی که‌در سرزمین بین‌دجله وگنگاسکونـت کـردند ، د ر تاریـخ تمدن بشری ازمد ت ۱۵۰۰سال قبل از میلاد سهم عظیمی‌دارند که‌مخصوصا مظاهر تمـدن ایشا ن‌درکتابهای ویدا واوستا نما یانند ، وازین دوکتاب قدیم به افکاروکلتوروتمام مظاهر مدنی زند گانی ایشان پی‌می‌بریم.

مردم افغانستان قدیم یعنی آریانه‌ازنظر کلتور ومدنیت‌وتحولات‌فکری ودینی دارای دوگونه موار یث قدیم‌فرهنگی اند :

اول: آنچه دربین خود با تکا مل‌مراتب حیات مدنی دارای ذخا یـر فرهنگی ومدنی وفکری شده اند .امثال ترتیب قوانین دینی وآغاز به شهر نشینی وبنای بـلاد وترویـج‌هنروصنایع وآغاز به تفکر فلسفـی ومبادی اخلاقی‌که دربقـایای کتا ب‌اوستا مظاهرآن بوجه احسن پدیدار است ومورخان یونان قدیم هم بآن‌اشارها دارند.

دوم: چون‌افغانستان بین هندوستان‌وچین‌و پارس وسغد افتاده بود، و این‌ممالك دارای مدنیت ومبادی‌دینی‌وفکری بودند، وبا یکدیگر روا بـط تجارتی وسیاسی واجتماعی داشته‌اند بنابرین ایـن سر زمین همواره

گذرگاه انتقالات فکری ومدنی ومرکز قوی وملتقای مدنیت های متعدد گشته بود، وگاهی هم فاتحان ازین راه به هند وماوراء النهر میگذشتند که آثار مدنیت ایشان هم در ین سرزمین باقی میماند وباین طور مبادی مدنی شرق وغرب بمرورزمان باموارثیت بومی این مردم می آمیخت ورنگ خاص مقامی را میگرفت، که در تاریخ مدنیت افغانستان فصول خاصی رابخود اختصاص داده است مانند آمیزش مدنیت گریک وبود یك دردوقرن قبل وبعدازمیلاد، وامتزاج مدنیت اسلامی با مبادی خراسانی در قرن هفتم وبعدازآن.

فراموش نباید کرد: که مطالعه وتحقیق درتمام شعب تاریخ مدنیت افغانستان، متلازم باجستجو وتعیین عناصر بومی ومقامی مدنیت واثر پذیر یهای آن ازمبادی وفراورده های دیگرانست، که درهر عصر وزمان، این آمیزش ها یفرهنگی، اندرین سرزمین فرهنگ های خاص افغانی رابوجود آورده و صبغهٔ بخصوص خودرا نگهداری کرده است، که درتاریخ فرهنگ آسیای میانه اهمیت خاصی دارد، وجزو مهم تاریخ کلتور بشریست.

ما در ینجا مخصوصاً بامسئلهٔ خط نویسی وکتاب سازی سروکار داریم، که هنر خاص نوشتن وساختن کتاب است، وبحث وکاوش ماهم یك جزو «تاریخ هنر» بشمارمیرود. چون تاریخ هنر شعب و فصول زیادی دارد، بنابرین ما تنها دراینجا را جع به خط و کتاب صحبت میکنیم.

۲

دورهٔ قبل ازاسلام

قدیمترین کتیبه های قبل التاریخ

دردرهٔ الی‌شنگ لغمان درسلسلهٔ کوهساریکه راهبای دره‌های آ ن شرقاً به‌دره های شمالی مجـرا ی‌دریای کنر میگذرد. درسنه ۱۳۲۹ه = ۱۹۱۱ م نزدیك یك‌مغاره بیـن‌جبل بر صخرهٔ کوهی کتیبه یـی کشف شده، که‌درآنوقت ا میـرحبیب الله‌خان بدیدن آن رفت‌وعکس نخستین آن درجریدهٔ سراج‌الاخبار افغانیه شماره (۱٦)سال (٦)مورخ ٥ حمل ۱۲۹٦ش = ۲٥مـا ر چ۱۹۱۷ م طبع‌کابل نشر شد . (۱)

تاکنون دران باره مطالعات علمی‌بعمل نیامده ، وتمام آن عبار ت‌از خطوط مستقیم یامنسکر بهم‌پیوسته‌است که بروی یك صخره کو هـی کنده شده وبسیار واضـح وروشن‌است که باهیـچ یکی از خـطـوط مکشوفهٔ دورهٔ تاریخی افغانستا ن‌تشابهی ندارد. واگر آنرا باخطو ط

---

(۱) بامر امیرحبیب الله خـا ن‌درپهلوی این کتیبه قبل التاریـخ این مضمون رادرسنگ نـــو شته‌انـــد:

«بیادگار تشریف‌آوری‌اعلیحضرت‌سراج الملة والدین امیر حبیب الله خان درانی بارکزا ئی محمد زایـــی‌پادشاه دولت علیه خدا دادافغانستان اینکه :درتاریـخ ۲۱ ربیـع الا ول‌سنه یکهزار وسه صدوبیست و نه هجری بود، که‌درین مـو ضـــع ،سنگهای نوشته راملاحظه فرمودیم. چون خطها ی آنهادرین زمان مروج‌نبود خوانده ودانستهٔ مانشد، کـه نقش سنگها برای چیست؟ وآثـارکیست ؟لهـذا نقل خطهای آنهارا بذریعهٔ عکس بحضور خودبرداشتیم‌وبجهة ترجمه کردن درولایات‌بعیده ارسال داشتیم . تازمانیکه معلو م‌شود. چندکلمه رادرسنگ هـــذ ا حکم نـقش فرمـوده بـیـاد گـا رگذاشتیم »

ازدانشمند علی اکبر شهرستانی‌استاد پوهنځی ادبیات وعلوم‌بشری که نقل این کتیبه رابما داد تشکـرمیکنیم ، وی‌گفت : که‌درین‌جاهشت سنگ نوشته موجوداست .

وعلایم منقوشهٔ مواهیر و مجسمه‌های وادی سند وموهن جود یر و (که درحدود ٥تا ٦ هزار سال عمر دارد) مقایسه کنیم ، تناسب وهم آهنگی وهند سیتی که درخطوط‌موهن جودیرو دیده میشود ، درین کتیبه مشهود نیست وبنابر ین‌آنرا بدورهای بسیار ابتدایی مدنیت انسانی که‌قبل ازین عصر بود نسبت توان داد.

ناگفته نما ند: که‌درمغار ها ی‌هزار سم ١٦ کیلو متری غرب سمنگان درنشیب های شما لی‌هندو کش بارتفاع ٣٣٠٠ فت آثار زیاد قبل التاریخی موجود است ،که‌درآنجابردیوار های‌مغاره‌های‌سنگی نیزاشکال ورسم های منقوره درگچ‌کاری دیده میشود ،که باستا ن شناسان بعضی ازان رابا خطو طقبل التاریخ اروپای غربی د ر هسپانیا وایتالیا وسویس وآیرلیندمشابه یافته اند. ودر آثار هزار ـ سم اشکال انسانی ودستهاواشکال‌حیوانی وخطوط معوج شکسته یی دیده میشود، که‌خطوط منقورهٔ لغمان‌یك صورت متکامل، ومهذب شدهٔ خطو ط هزار سم پنداشته‌میتوانیم.

چون عمر آثار هزارسم رادرحدود٥٠٠٠٠ سال قبل در عصر قدیم سنگ طبقهٔ میانه (چقماق) (١)تخمین کرده اند (٢) وتشابهی هم بین خطوط منقوره لغمان وهزارسم‌دیده میشود ، ولی قدری مهذ ب شده. بنابرین توان گفت: که‌نقو ش‌سنگی لغمان ،مربوط بعصر بعد از دورهٔ هزارسم خواهدبود . زیراکندن چنین خطوط واشکال‌درسنگ خارا، محتاج به‌استعمال فلز سرنیزیست که‌لابددر دورهٔ استعما ل فلز یعنی حدود پنج هزار سال قبل ازین ، نقر آن واقع شده باشد .

---

(١) MIDDLE PALAEOLITHIC

(٢) برای شرح آثار قبل‌التاریخ‌هزار سم‌به‌مجلهٔ ایست‌ایندویست‌طبع روما ١٩٦٣ مقاله EDITTA CASTALDI رجوع کنید ونیز دیده شود: مقالهٔ دورهٔ قبل التاریخ‌افغا نستا ن‌ازلویس دوپری ـ مجلهٔ‌آریانا طبع کابل شماره ٢٧١ جوزا ١٣٤٦ ش
THE PREHISTORIC PERIOD OF AFGHANISTAN BY LOUIS DUPREE JOURNAL. AFGHANISTAN. NO. 3. 1967.

بهر صورت تاکنون کلیدی برای خوانش چنین نقوش مبهم بدست نیامده، وموسیو فوشه (۱) هم متردد است که آیا این نقوش مربوط بدوره های قبل التاریخ خواهد بود یانی ؟

ناگفته نماند که برخی اشکال حیوانی یا انسانی در دوره های بسیار مابعد برسبیل هوس وتفریح بربرخی کتیبه های قدیم کنده شده اند (مانند نقش های جدیدیکه بر خرسنگ های جغتو وغیره نقش شده) ولی کندن چنین خطوط مثل منقورات درهٔ لغمان نمیتواند برای هوس رانی باشد، وحتما مطالبی دران بوده است که ما اکنون کلیدی برای دریافت آن نداریم وبنابرین زیاده ازین دربارهٔ آن چیزی نتوان گفت: وما درینجا تنها به عکس نقوش درهٔ الیشنگ لغمان وهزار سم سمنگان اکتفا میکنیم . (شکل ۱ـ۲)

---

(۱) FOUCHER

قدیمترین خط افغانستان دردوره تا ریخی

خط آرامی

مردم آرامی (۱) از حوا لی قرن ۱۵ق ،م در وادیهای شما ل عربستان تمکن داشته ودولتهایی راتاشمال سوریه تشکیل داده بودند. ازنوشته های میخی قرن چهارد هم قبل المیلاد ثابت می آید ، که جمعی ازمردم سو تی (۲) آرامی درسوریه وحوالی دمشق میزیستند .درحالیکه برخی قبایل آرامی درمناطق جنو ب فرات تاکرانهای خلیج پار س پراگنده شده بودند . (تاریخ اللغات السامیه ۱۲۵) که درحدود ۵۸٦ق،م بعداز انحطاط قدرت فنیقیان، امورتجارت راه خشکه بدست آرا میان افتاد ، ودر وادی دجله و فـرا ت رسم الخط آرامی ، جای خط آشوری راگرفت که از هند تامصر پهنا ئی یافت وحتی در عصر عروج آشوریان نیز ازبان آرامی باآشوری یکجـازبان تحریر ودفتر بود، چنانچه بر حواشی الواح مکشوفهٔ آشـوری ،زبان آرامی هم دیده می شود .
(تاریخ فن تحریر ۱۹٤)

قدیمترین سنگ نوشته هـا ی آرامی که تاکنون کشف شده، ازقرن هشتم قبل المیـلاد است که ازتـل سنجرلی (۳) شمال سوریه بدست آمده وبنامربرکب ملك شمال ۷٤٥ر۷۲٥ ق،م تقرشده است (٤) و لی بعداز قرن ٥ ق،م خط آرامی بد ین ترتیب شکل خاصی رابخود میگیرد، که سر وپهلوی حروف آرامی کشاده وزا ویه های آن گرد می شود . که این تـبدیـل اشکـال د ر عصـر هخامنشیان (۵۵۰ــ۳۳۰ق،م) درآن واقع میگردد . (۵)

در نـقشه ۳ انشعـاب خـطـوط متعـدد آسیایی را ا ز رسـم ــ الخط آرامی بامطابقهٔ قرون قبل وبعداز میلاد ملاحظه میفرمایید ، کـه آنچه بتاریـخ افغانستان قدیـم وممالك مجاور آن ربطی دارد بعلامت × نشانی شده است . (شکل ۳)

---

(۱) ARAMEANS

(۲) SUTI

(۳) SINJIRLI

(٤) تاریخ اللغات ا لسا میــه ۱۲۲

(۵) فن تحریر ۱۹٤

سنگ نبشته های آرامی یاقدیمترین آثارخط در افغانستان تاریخی

تاکنون درخاك افغانستان نوشته‌هایی که قدیمتر از آثار رسم‌الخط وزبان آرامی دردورهٔ تاریخی باشدکشف نشده‌است . اگر چه‌ایـــن نوشته های آرامی مقارن رسم الخطیو نانی است وبه اواسط قرن سوم قبل‌المیلاد تعلـق میگیـرد، ولـی‌چون مبداء وریشهٔ آن درتار یـــخ تمدن وهنر آسیا قدیمتر است بنـابرین باید گفت: که روا ج خـــط آرامی درین سرزمین سا بق ترازخط یونانی وخرو شتهی ا ست و خرو شتهی هم از خط آرامی برآمدکه‌از راست بچپ نوشته‌میشد .

بابسط فتـوحات کـورو ش (۱)بزرگ (۵۵۰ر۵۲۹ ق،م) وبعدازآن درشهریاری داریوش (۲) (۵۲۲ ر ۴۳۶ ق،م) آثـارمدنیت‌هخامنشی تاماورای دریای سند شرقاً رسیده‌بود ودر آن جمله خط وزبان آرامی نیز شامل است ، که‌بقول شید ر(۳) دریکی از لهجه های آرامـــی شرقی بود، وآنرا «خط شاهنشاهی»هم میگفته اند.

ولی تاکنون کتیبه ای مر بو طبدورهٔ هخا منشیان در افغانستان کشف نشده است . ازطرف شرق‌نیز خط آرامی درحدود قر ن ۷ق،م بوسیلهٔ دریانوردان فنیقی و بابلی‌به‌جنوب هندرسیده بود که‌در آنجا مبداء رسم الخط دیوه ناگـری (۴)(یعنی رسم الخط خدایی یاشا هی) زبان سنسکریت گردید ،وگویا اثررسم الخط آرامی بر سر ز میـــن افغانستان هم از شرق وهم‌از غرب‌بود. وبنابرین قدیمترین لو حـــهٔ سنگی که بخـط آرامـی از تکسیـلابرآمده وتاریـخ آنرا بحد ود ۵۰۰ ق،م نسبت میدهند ،کهن تر یـن‌آثار این رسم الخط درسر زمیـــن شرقی دریای سند باید شمرد .این‌کتیبه قراریکه جون مارشل‌گوید : درنهایت اهمیت است وبر یـــك‌سنگ مرمر سپید مثمن نقرشده و چون جای پیدا یش آن دربقا یا ی‌آبادیهای عصر از یس او ل (۵) بوده بنابرین باید گفت که باهمین‌وضع شکسته‌وآسیب‌دیدهٔخود پیش ازآغاز قرون میلادی درینجا د فن‌شد ه باشد ، حروف آن‌بـازبـا ن آرامی مشابـه آثـار قـرن چها رم‌قبل المیلاد است ، ولی معنی متن

---

(1) CYRUS
(2) DARIUS
(3) SCHEDER
(4) DEVA-NAGHRI
(5) AZES

آن تاکنون روشن نیست د کتـوربرنیت (۱) وپروفیسر کو لی(۲)
آنـــر ا راجـع به‌بنای قصــــر ی‌دانسته اند .
ولی برخی گویند که‌دربارهٔ جزای‌شخصی که آنرا بشکنانـد بـوده است (رجوع به‌عکس نمبر ٤)

بقول جون‌مارشل : کشف ا ین‌کتیبه میرساند که خط خرو شتهی از آرامی که بوسیلهٔ هخامنشیا ن‌در حدود ۵۰۰ق ،م بدین سرز مین رسیده‌بود برآمده است‌وتکسیلا هم‌بعداز آن مرکز ســرز میـن روا ج خرو شتهی بود .(رهنمای تکسیـلا۷۸ کلکته ۱۹۲۱) (۳)

دوقــر ن بعد هنگامیکه آشوکـــاپادشاه بزرگ خاندان موریا ازهند برخاست (۲۷۳ ــ ۲۳۲ق، م) و درمدت چهل سال سلطنت خـــو د بر افغانستان شرقی تاوادی‌ارغنداب‌هم دست یافت ودیانت بو دا یـی راهم انتشار داد، در عصر اوهنو زرسم الخط وزبان آرامی باقی بـود، وسه سنگ نبشته مهم ازو در یـن‌سرزمین باقیست .

اول : سنگ نوشتهٔ یو نانـــی‌وآرامی که‌در مد خل شهر قدیـــم قند، هار بر کنار جاده بر صخـــرهٔ‌کوه کنده شده ودرسنه ۱۹۵۸ م از زیرخاك برآمد ، که طول آن ۵۵سانتی وعرض ٤٥تا ۵۰ سا نتـی است . متن یونانی بالای کتیبـــه‌شامل ۱۳ ونیم سطر ومتن آرا می پائین هفت ونیم سطر است کـــه‌شیوهٔ خط آرامی‌آن‌باخطوط پاپیروس یاچرم مشابه است وهمچنین کتیبهٔ‌دیگر به‌رسم الخط یونانی در سنـه ۱۹٦۳ م درهمین قند هار کهنـــه‌بدست آمد که درموزهٔ کـــا بـل محفوظست .

موضو ع این دوسنگ نو شته‌همان مطالب اخلا قی است که در فرامین آشو کادر سر تاسر هنـدبه السنه ورسم الخط های مختلف نقر گردیده ، وکتیبهٔ قند هـــا ردرسال دهم بودایی شدن آشو کـا ۲۵۰ ق،م نوشته شده‌است .

---

(1) BARNET (2) COWLEY

(3) JOHN MARSHAL'S GUIDE TO TAXILA. p 78.

این کتیبه رواج خط وزبان آرامی رادر وادی ار غنداب درحدود ۲۵۰ ق،م ثـابـت مـیـسازد وواضـح میگرداند ، که سلطهٔ آشو کا تـا قندهار هم رسیده بود ودرین جـاعلاوه برخط آرامی رسم الخط وزبان یونانی هم باقی بود . (عکس نمبر ۵)

ترجمـهٔ تحت اللفظی مضمـو ن یونانی کتیبه اینست :

« درپایان ده سال پیه‌ده سی(۱)(آشوکا) پادشاه ، به انسا نـهـا اصول دیانت رانشان دادو از آ ن وقت انسانها رادر تمام روی زمین متدین تر ومسعودتر ساخـت . وپادشاه ازکشتن زند گان خودداری کرد وسایر انسانها وتما م شکاریان و ماهیگیران از شکار وماهیگیر ی دست گرفتند وکسانیکه در عقیده راسخ نبودند در حدود ضعف خود منحرف شدند. وانسانان، خـلا ف گذشته مطیع پدر ومادر و پیرا ن شدند. وبعد ازین بارفتاری چنیـن بهتر زندگانی خواهـند کـرد، و بیشتر مستفید خواهـند شـد . »(از روی ترجمهٔ فرانسوی شلـو م برژه (۲) رئیس باستان شنا سی فرانسه . آریـانا ۸ ر ۱٦ سنـه ۱۳۲۷ ش)

دوم : کتیبهٔ مهم دیگر که فقـطچند سطر آن باقیست درگذر گاه درو نته بین وادی لغما ن وننگرهاردرشرق کابل برسنگ مثلث نما یی بدست آمده، که درموزهٔ کا بـل موجود است وخط آن آرامی وزبان پراکریت ا ست ، مشتمـل بـر نصایح احتراز از قتل حیوانا ت ، که یکی از فرامین اخلا قی آشو کاباشد . (عکس نمبر ٦)

درحدود کو هپایهای شما لـی جلال آباد درجاییکه اکنو ن بنـد درونته است ، زایر چینی سونگ یون (۳) در سال ۵۲۱ م ازکتیبه یی ذکر میکند ، که مردم همان و قـت می گفتند که آنرا بودا نوشته بود، وحروف بیگانهٔ آن روشن و خوا نابنظر می آمد .

(سی ـ یوـ کی(٤)۱ر۷۳ طبـع کلکته ۱۹٦۳ م) چون این کتیبهٔ آرامی را ازحدود درونته آورده اندوباهمین جاییکه سونگ ـ یـو ن گوید مطابقت دارد ممکن است مرادهمین کتیبه بوده و حرو ف بیگانهٔ

---

(1) PIYADASI=SAN: PRIYADAR'S IN
(2) D. SCHLUMBERGER
(3) SUNG-YUN
(4) SI-UY-KI

آن هم شاید همین رسم الخط آرامی(که برای چینیان بیگانه بــو د) باشد.

سوم ـ درنومبر ۱۹٦۹م بناغلی دانیل بورگویس بلژیکی، در شله نك قرغه‌یی سه‌کیلو متری مهتر لام‌لغمــان کتیبــهٔ سوم آرامی راکشف وعکاسی نمود، که‌بر صخرهٔ دا من‌کوهی در (٦) سطر کنده شده، و این چای درشمال غربی جلال آبا دبرکنار شمالی دریای کابل دروادی لغمان نزدیك مزاری بنا م مهتـــرلمك یامهتر لام واقع‌است ، ومردم باین قبری که‌درحدود ده مترطو ل‌دارد عقیدت تام دا رند، و حتـــی برخی آنرا گوریکی از انبیاء قدیم‌شمارند .

هیون ـ تسنگ زایر چینی کـه‌بـتاریـخ ۱۵ اگست ٦۳۰م ازدا ه کاپیسا بدینجارسیده و مدت سـه‌روز توقف کرده بود (۱) گوید :که درینجا درحدود ده سنگها را مـه(معبد) واقع است ، که‌اکثر آ ن به مذهب کبیر بودایی تعلق دارد ،درحالیکه برخی ازمعابد دیوا هـای مختلف هم موجوداست .(۲)

نام این وادی در چینی لان‌ـپو،ودرسنسکریت لمپاکه بود ، و در همین حدود دو کتیبهٔ دیگر بخـطدیوه ناگری نیز موجود است که‌در یکی از آن (سطرسوم) کلمه لمك..دیده میشود ، وممکن است بانا م اینجا بی‌تعلــق نباشد و مادرمبحث‌خط دیوه نا گــری شرح خــوا هیم داد.

اما اصل کتیبهٔ آرا مــی شـــش‌سطری محتاج خوانش و تحقیـــق دانشمندان آرامی شناس است که‌بگمان اغلب یکی از فرامین اخلا قی اشو کا خواهد بود، زیرا درسطـراو ل کلمهٔ اول آن مانندکتیبهٔ‌آرامی قندهار (اشوکا) بنظر می‌آید ، که‌مضمون کتیبه مثلث نمای درو نته هم بخط آرامی عـبارت از همـــان‌نصایح اخلاقی بودایی است در حفظ جانوران واحتراز ازکشتنا ر جـــاندار .

این کتیبه مکشو فهٔ جدید چون‌بسیار روشن وواضح است و جز یك حرف سطر چهارم آن آسیـب‌ندیده ، بنا برین در خوانش آن هم مشکلی نخواهد بود .

چون مضمون این کتیبه تاکنو ن‌خوانده وتحلیل نشده ، بنابر ین درینجا فقط به‌آوردن عکس آن‌اکتفامیکنیم . (عکس A ۷)

---

(۱) جغرافیای قدیم هنداز کننگهم۱ر۷۵
(۲) سی ـیو ـ کی۲ر۱٤٤

نوشته های خط براهمی

خط براهمی (۱) نیـز ازخـطوطقدیم هنداست که‌بقول بعضی ریشهٔ قدیم هندی دارد ونام آن به برهمامنسوبست . وجمعی از علماء آنرا مانند خرو شتهی از مـبدأ آرامـی‌شمرده‌اندکه‌درتمام هندوسیلون(۲) عمومیت داشت وشبا هت آنرا بخطصوتی(۳) که‌برکتیبه میشع (٤) بن کموش پـادشاه مـوا ب (٥) (۸۵۰ ق ،م) کشـف شـده میدانند ، که‌بو سیلهٔ تـاجـران ودریانوردان بابلی بهند غـر بـی رسیده بود ، ومبداء تمام الفباها ی‌کنونی هندی گردید، وازچپ‌براست نوشته میشد .

بسا کتیبه های قرن ٤ قبـل‌المیلاد وبعد آن درهند مو جـو د اند، که ازانجمله سنگ نوشته‌های‌متعدد آشوکا بدین رسم الخط اند، ویك کتیبهٔ کرنول ضلـع مدرا س(مکشوف ۱۹۲۹ م) نصف سطو ر ازراست بچپ هم‌دارد ، ولی ا زکتیبهٔ آرامی ویونانی قـندهـار و کتیبهٔ آرامی لغمان ثابت می آید ،که‌نفو ذ خط براهمـی د ر عصـر

آشوکا (حدود ۲۵۰ ق،م) به آنجـا نرسیده بود، ودرازمنهٔ قبل‌المیلا د تنهادر شمال غرب هنـد وواد ی‌اندوس رواج داشت . چنانچه بـر مسکو کات شاهان یونانی با ختـردران وادی دید ه میشود ،و ملکـه اگاتهو کلیس (٦) وانتی ماکو سـ(۷) (حدود ۲۵۰ تا ۱٤۰ ق ، م) بجای خرو شتـهی بر یـکطـر فـ‌مسکوکات خود ، خط براهمی راهم نوشته اند . (کیمبر ج هستـر ی‌آف اندیا) (۸) رواج رسم الخـط براهمی ، در سرزمین های شر قی‌افغانستان ،درمدت هفت قرن‌متواتر مقارن باخرو شتهی ویونانی‌وپهلوی‌ودیوه ناگری دیده میشود .چنانچه

---

(1) Brahmi. (2) Celon (3) Phonetic.

(4) Mesh'a. (5) Moab.

(6) Agathocles. (7) Antimachus

(8) Cambridge History of India. I.P. 62/449.

درقرن چهارم میلادی هنگا میکــــه کوشانیان کو چك درین سرز مین حکم میراندند، جای خر و شتهیـــی راهمین رسم الخط براهمی گرفتــه بود، وبرمسکوکات کیداره(۱) بخطبراهمی کیــداره کوشانــه شا (۲) نــوشته ا ست . و همچنان بـــرمسکو کات شاهان دیگر اینخاندان مـــانــند پیـر و (۳) ـ و ا ر هشاهی (٤) ـ ورهران (٥) ـ بـود ها بلـه (٦) ـ بهاسه (۷)تاریکـه (۸) ـسد هـنــی (۹) نوشته های براهمی وگاهی مقار ن باپهلوی هم دیده میشود (مجلـهٔ مسکوکات) (۱۰) وازین برمی آیـدکه درقر ن ٤م رواج خط برا همـــی وپهلوی در عصر کیداریان بدرجه یی بودکه بر مسکو کات خو یش، خـط یونانی وخرو شتهی ونـا گـــر ی راننو شته اند (رجوع بـــه عکس ۷) ولی بعداز انکه درقـر ن پنجـــم هونان هفتلی سلطه کیدار یان ر ا خاتمه دادند، این رسم الخط کمتــر بنظرمی آید.

مطالعه وکشف ا سرا ر خـــط برا همی بوسیله جیمس پرنسیپ(۱۱) در سا لها ی ۱۸۳٤ تا ۳۸ م انجام گرفت که آنرا ازروی کتیبه هـــای متعدد ستو نهای معبد سا نچـــی هند ومنار اشوکا دردهلی خوا ند . والفبای آنرا ترتیب داد واکـــنو نآنرا ازروی همان قواعد مر تبــه بسهو لت میخوانند .

---

(1) Kidara.
(2) Kidara Kushanasha
(3) Piro
(4) Varashahi.
(5) Varahran.
(6) Buddha Bala.
(7) Bhasa.
(8) Tarika.
(9) Sadhni.
(10) Numismatic Supplement 1937 Culcutta.
(11) James Prinsep.

کتیبه های زبان ورسم الخط یونانی

رسم الخط یونانی با مجموعهٔ افکار ورسوم وفرهنگ یونان که آنرا هیلینسم (۱) گویند، بافتح اسکندر درحوالی سال ۳۳۰ ق ، م به سرزمین افغانستان آمد، اگر چه اسکندر درین سرزمین ازسیستان تا سغدیانه بامقاومت شدید مردم مواجه گردید، ومدت چهار سال درینجا مشغول ماند، ولی درآخر توانست درماه می ۳۲۶ ق،م بکنار جیلم برسد . وی از راه کنار غربی دریای سند به ملتان هم رسید ،ودر جولایی ۳۲۵ ق، م ازراه های جنوب افغانستان وگدروزیا به سوی پارس پس نشست ، تا که درشب ۱۳ جون ۳۲۳ ق،م بعمر ۳۲ سالگی در بابل چشم از جهان بست .

درباختر وتمام ولایات افغانستان وهندوستان شمال غربی حکمرانان مقرر کرده اسکندر بابرخی از یونانیان باقی ماندند، تاکه در حدود ۲۵٦ ق،م دیو دوتوس (۲) حکمران باختر ، سلاله شاهان یونانی باختر را اساس نهاد واعلان شاهی داد وسکه زد، وازین شاهان یونانی نژاد باختری شده درمدت د ونیم صدسال بعد سی وشش پادشاه و یك ملکه حکم راندند . تاکه درنصف اول قرن نخستین میلادی با ظهور قبایل ساکه وسیتی ازسمت شمال مملکت ، سلطه یونانیان باختر بپایان رسید .

سلطهٔ اسکندر واخلاف او د رسرزمین آریانه مصدر بسط فرهنگ جدیدی شد، که از ناحیت د ین،فکر، هنر، زبان، رسم الخط وتمام مظاهر فرهنگی ارزش های خاص تاریخی دارد ، ودرینجا مطالعات ماتنها بارسم الخط یونانی ورواج آن درین سرزمین تاقرن هشتم

---

(1) Hellinism
(2) Diodotos

میلادیست ومامی بینیم که‌درمــد تده قرن این رسم الخــط مــو ر د استعمال مردم بود.

اثررسم الخط یونانی از همــا نفتح اسکندر تاشمال غر بـــی هند رسید ، اگر چه برخی مسکو کا تبنام اسکندر بخط یونانی در هنـــد شمال غربی بدست آمده، و لـــی‌تاکنون یقینی نیست که آنرا د ر هند ضرب کرده‌باشد . امامسکوکی‌ازپادشاه معاصر اسکندر در شما ل غرب هند ،سلیقهٔ یونانی دا رد وبریکطرف آن شکل پادشاه و بــر طرف دیگر آن خرو سی بانام‌پادشاه‌سوفیتیس (۱)دیده میــشود کـــه شکل یونانی شده نام سابـــهو تی (۲)هندیست که‌آرین(۳)وسترابو(٤) هــر دو آنرا ذکر کرده اند، وایــن‌سکه در ۳۲۰ق،م ضــر ب شــد ه باشد. (۵)

هیون تسنگ زایر چـینــی د ر۶۳۰م این سرزمین را ازبا ختـــر تاکرانهای سند دید،وی رسم‌الخطی‌راکه دارای ۲۵ حرف بود درینجـا ذکرمینماید . واین خط بلا شبــهت‌یــو نانیست کـــه (۲٤) حرف‌داشت ویك صوت (ش) که‌دریونانی نبــودودرالسنهٔ مقامی وجود داشت بشکل

شخ ϸX یعنی‌مجموعهٔ ش + خ‌بران افزوده شد، که‌در کتیبهٔ‌سرخ کوتل هم‌دیده میشود ،ومادر قسمت‌رسم الخط تخاری یونانـــی شر ح خواهیم داد .

این رسم الخط در آغاز سلطـــهٔ‌یونانی ، موافــق آنچه در اصـــل بود نوشته میشد ولی باروا ج آن‌درمحیط جدید موافــق ضر وریا ت مردم آن تحول رنگ وشکل داد، ویکنوع خط‌یونانی شکسته (۶)ازا ن بوجود آمد مثلا :

۱ـ اشکال حروف آن در کتیبـــهٔ‌آرامی قندهار ونوشته های آی خانم ومسکو کات شاهان باختری یونانی‌خوش خط وعیناً به تقلید نگـا رش اصیل یونانیست ، ولی درکتیبـــه‌های متأخر آنقــد ر شکستگـــی و انحراف دران راه یافته که‌تشخیص‌آن مشکل است .

۲ ـ تعیین وادخال بــرخـــی ا زضروریات محیطـــی درا ن مشهود

---

(1) Sophytes
(2) Saubhuti
(3) Arrian
(4) Strabo
(5) Cambridge History of India 61 /388
(6) Cursive Writing

است، مثلا صوت ش وصوت ښوفواصل وخواتم کلمات بشکل (O)
وتعین برخی اصوات مقامی به نقاط مثل:

ڗ = غ و ڂ = خ و حٌ

که در کتیبه های متأخر روز گان وتوچی مشهود است .

۳ـ گاهی تغییر سمت نگا رش خط نیز مانند آرامی ، خروشتهی ، پهلوی است یعنی رسم الخط یونانی را از سمت راست نوشته‌اند. اگر چه رسم‌الخط قدیم یونانی تاقرن ٦ق،م ازراست بچپ بودولی درقرن ٤ ق ،م نوشتن از چپ براست آغازشد ،واشکال حروف راهم مطابق به‌آن باز گردانیدند ، ورسم الخط‌یونانی که‌با اسکندر بافغانستان آمد نیز بر همین وتیره بود .ولی چون رسم نوشتن ازراست بچپ در خود یونانی هم سابقه داشت ، و رسم‌الخطهای آرامی وخروشتهی وپهلوی نیز ازسمت راست آغاز می‌یافت ،بنابرین درآسیای میانه هم گا هی رسم الخط یونانی را ازراست بچپ‌نوشته اند. که‌یك نمونهٔ این خط درتنگی تایغان (۱) الماته‌قزاقستان،ازجمهوریت های آسیای میا نه اتحادشوروی در سنه ۱۸۹۷م کشف شده ، که‌بر صخره کوهی در سه سطر خط تبتی ودوسطر خط یونانی‌نوشته شده ، ومضمون تبتی آن عبارت ازشکل تبتی تری رتنه (۲) یعنی سه جو هر بو دا یی است که آنرا بزبان سنسکریت وخط یونانی‌در کتیبهٔ جغتوی غزنی هم‌درسه‌سطر می‌بینیم.

درسطر اول تنگی تا یغان کلمهٔ ایزگ یاایسگ (۳) رابا سا کی تخاری وساکیا سنسکریت (بو دا)یاساکه فرس قدیم که سکستان‌بنام آنهاست تطبیق کرده‌اند،که شایدنام نقار این نوشته باشد . درسطر دوم حروف الفا + گامارا بحساب‌ابجدی یونانی سا ل ۱۰۳۸ عهد سیلیتو کید (٤)شمرده‌اند، که‌مطابق‌باسال ۷٦۹ ر۷۷۰م باشد (٥).

٤ـ درنوشته های زبان یونانی‌قبل المیلاد ومسکو کات او لین شاهان یونانی باختری دربین‌کلمات‌ویاخاتمهٔ آن علامهٔ فاصله (٦)دیده نمیشود ، ولی در قرن نخستین میلادی ازمسکوکات‌شهنشاه‌گوندو- فربس (۷) (۱۹ر٤۸م) ببعد یك‌دایره کوچك بشکل (O) انگلیسی

(1) TAYGAN (2) TRIRATNA
(3) ISZAG (4) SELEUCID ERA
(5) ARCHIV ORIENTALNI 35, PRAGUE
(6) WORD DIVIDERS (7) GONDOPHARES

یامربع کوچك در بین کلمات یا درخاتمهٔ آن آمده، که‌درتمام‌مسکوکات ونوشته های زبان تخاری رسم‌الخط‌یونانی تا اوایل دورهٔ اسلا مـی مستعمل است . واین علامـهٔفاصله‌مولود احتیاج مردم این سرزمین در رسم الخط یونانیست تابو سیلهٔآن کلمات جمل را ازیکدیگر تفکیـك کنند وحتی بقایای این علامت رادرتفکیك آیا ت‌قرآنی بعد هـا در رسم الخط کوفی شر قی هم‌می‌بینیم که‌درنسخ غـربـی قرآن ر و ا ج نداشت .

خط یونانی درتمام دورهٔ شا هان‌پارتهی از حدود ۳۰۰ تا ۲۰۰ق،م وعهد یونانیان باختر وکو شا نیا ن برمسکو کات نـوشته میشد ، و مسکو کاتی نیز دیده میشود ، که‌بخط یونانی باختری وکمی پهلو ی ضرب شده، وازین برمی آید کـه‌ساسا نیان هم در ولایات شر قـی خود بدین رسم الخط سکه زده اندومامسکو کاتی راکه ازبگرام شما ل کابل بدست آمده می‌بینیم ، که‌بران‌تاج ساسانی و آتشکده با نـا م شاپور برسم الخط یونانی منقو ش‌است (۱) وحتی مسکوکات سـورا شترین (۲) گجرات هند درحدودقرن۷م خط یونانی دارد. (۳)

اما ازکتیبه های زبان ورسم‌الخط‌یونانی در افغانستان تاکنون سـه کتیبهٔ مهم کشف شده است:

اول: سنگ نوشتهٔ یـونانـی‌وآرامی قند هار که‌یکی از آن بـر قسمت بالایی ۱۳ ونیم سطربزبان‌یونانی دارد ومادر شـرح سنگ ـ نبشته های آرامی شرح دادیم .

این نوشتهٔ یونانی درسال د هم‌بودایی شدن اشوکا پادشاه خاندان موریا در ۲۵۰ ق،م بریك صخر ه‌کوه مدخل خرابه های شهر قد یم قندهار بدست راست طاق چهـل‌زینهٔ بابر کنده شده وعبارت ا ز نصایـح واندرز های اخلا قی دیـن‌بوداست که درسر تا سر هنـد کتیبه های متعدد آن بچندین ز با ن‌ازطرف اشوکا نوشته شده است .

بقول دانیل شلوم برژه (٤) مدیرهیئت باستان شناسی فر ا نسه که‌کاشف سر خ کوتل و شهـر یونانی آی خانم است «درکتیبه ـ های اشوکا بسا نقاط تاریك‌موجوداست ازین جهت داشتن تر جمـهٔ یونانی این متون چه‌کامل یـا شدچه‌ناقص بسیار ارزش دارد وزبا ن

---

(1) ARIANA ANTIQUA 296/403 (2) SAURASHTRAN
(3) A. AN 412 (4) D. SCHLUMBERGER

یونانی این کتیبه مبرا ازتمام اثرهای لهجه های منطقوی وو لا یتی است . طوریکه علمای یونان‌شناسی‌این متن یونانی را قطعات ممتا ز ادبی یونانی خوانده اند که از نگاه‌ساختمان زبان، همپایهٔ زمان فلاسفه ونطا قان یونانی از قبیل افلاطون‌وارسطو وایز وقراطیس است .

می‌بینیم که زبان تفکر و تحریردرقندهار قرن سوم ق، م همـا ن زبانیست که به‌آتن یا به شهـرمیلیت (۱) مروج بوده و حتی طرز کندن ونوشتن این کتیبه هـاوحدت کلتور یونانی راتایید میکند . ومامی فهمیم که‌در حوالی ۲۵۰ق،م‌درقندهار زبان و اصطلا حا ت فلسفی یونانی دربیان افکار اخلاقی‌بودایی بکار رفته است (مجلهٔآریانا ۲۶۳ ص ۲۸ طبـع کا بل ۱۳٤٤ش).

سنگ نبشته هـای قنـدهـا رمیرساند : که‌بقایای مدنیت دو رهٔ هخامنشی ور سم الخـط و زبـان‌آرامی درینجا بامدنیت یو نا نـی خلط یافته ، درحالیکه از نظر فکروفنسفه وآیین ، مبدأ آن‌کاملابودایی است. پس ازین روست که مابسطیك مدنیت وهنر ورسم الخط آرا می ویونانی که‌هردو از غر ب‌آمده اندد‌روادی ارغنداب بامدنیت هنـد ی مطالعه میکنیم ،درحالیکه این‌فرهنگ‌بودایی ازهمین وادی بطرف غر ب سیرنکرده ، وآثار آن در قسمـت‌غربی مجـرای هلمند دیده نشـد ه است .

چون درخرابه زار شهر قـد یم‌قندهار وحوالی آن در ماشور (مها = بزرگ + شور = شهرستان)واشوغه (شاید اشوکا) وغیره تـا کنون حفریات باستان شنـا سـی‌صورت نگرفته بنابرین ممکن است در اثنای حفریات علمی آن درآینده‌آثار گزیده تری بدست آید.

دوم: درسال ۱۹۶۳ م درو لایت‌تخار شمال شرقی افغانستان د ر ملتقای دریای آمو وکوکچه برنقطـهٔمرزی افغانستان وشوروی که آی- خانم نامدارد ، آثار یك شهرعظیم‌یونانیان باختری بابـالا حـصار و کوچه هاومبانی بزرگ و حصار هاوجاده‌ها وخندق‌هاوبقایای پایه های سنگی منقو شـس وخشت هـاوتیگرهای مزین وستونهای سنگی و برخی ابزار فلزی و ظرو ف‌سفالی‌ومجسمه های هیرکلیس(۲)وبازارها وعمارات ورزشگاه (جمناز یـم)یونانی ،با مجسمهٔ هر مس (۳) (قهرمان زور وپهلوا نـی پسـرزئوس) که‌آنرا بقرار کتیبهٔمکشوفة

(1) MILET (2) HERACLES
(3) ERMAI=HERMES

چهار سطری ، مردی بنام تریبالوس‌ولد ستراتون (۱) به هر مس و هیرکلیس (۲) وقف‌کرده بود.از زیرخاك برآورده شد و این کتیبهٔ یونانی در چهار سطر برسنگی منقوراست . (عکس ۸)

دریکی از اطاقهای مکشوف این‌شهر که ٦ × ۷ مترساحه دارد ،در نزدیکی دروازه ،کتیبهٔ پنج سطری‌یونانی باچهار سطر دیگر طرف‌چپ برامده ، که‌درداخل اطاق چها رقبربود واستخوانهای مردگان از آن کشف شد، ودو تابوت فرسود هٔچوبی که دربین آن استخوانهای پوسیده بود بدست آمد، و با این‌تابوتها همین کتیبه نصب است که بران بخط وزبان یونانی چنین‌نوشته اند(۳):

«این کلمات حکیما نهٔ مردا ن‌گذشته وگفتار رجال مشهور در پیتهو مقدس (٤)محفوظ بود. و ازآنجا کلی‌ارخوس (٥) آنرا برداشته وبادقت درینجا نقل نمود. تااز دوربر گورگی نه ویو (٦)بتابد :

در کودکی خوب تربیه بگیر!

درجوانی خواهش های خود راضبط کن !

درپخته سالی راستکارباش !

در پیری اند رز دهندهٔ خوب‌باش !

ودر روزهای باز پسین زندگانی‌بدا ن ،که چگونه بدون فسوس بمیری !(۷) (شکل ۹)

---

(1) TRIBALLOS SON OF STRA TON STRATONOS

(2) HRAKLEI=HERACLES

(۳) این ترجمهٔ تخمینی‌ازترجمهٔ فرانسوی متن یونانیست که‌مطالب آن بدون ترجمهٔ‌تحت اللفظ در نظرگرفته‌شده .

(٤) PYTHES نام شهرمقدس دلف DELPH است کـه‌نخست بنام PYTHO پسر DELPHOS یکی ا زقهرمانان باستانی یونان شهرت داشت وبعد از آن آنرادلف‌نامیدندمنسوب بخود دلفوس (فرهنگ اساطیر یونان وروم از پیر گریمال ٢٤٤ــ ٦٨٥ طبع تهران ۱۳۳۹ ش.)

(5) KLEARXOS

(6) KINEU=KINEAS.

(7) INSCRIPTIONS GRECQUES NOUVELLES DE LA BACTRIANE PAR M. LOUIS ROBERT PARIS 1968.

لویس روبرت درشرح این‌کتیبه‌های یونانی می‌نویسد : که کلی ارخوس از مکتب تلامیذ ارسطـــوبوده، که‌برای مطالعهٔ فلسفهٔ هندی وبودایی به‌باختر افتاده ودر زمـان‌بعد از سکندر بدین شهر یونانی باختر آمده، واین گـفتا ر هـا ی‌حکیمانهٔ اسلاف یونانی را بـر یـن گـوریکی از یـو نانیان نـو شتـه‌باشد .

چون اثر فکری وفر هنگی‌وهنری‌یونانیان ، مقارن باسلطهٔ سیاسی تا اوایل قرون میـلادی د ر یــن‌سرزمین جریان داشت. ورنگ‌مقامی باختری راگر فته بود، ودر حدو د۲۵۰ ق،م آثار آنرادر کتیبهٔ قندهار هم می‌یابیم . پس این نـو شتـهٔ‌حکیمانه رابیك قرن بعداز اسکندر یعنی پس از ۳۲۳ ق،م مـنسو ب‌کرده میتوانیم . ودرتاریخ هنر خط هم یکی از قدیمترین آثا ر خـــطیونانی در افغانستان کهن‌است .

سنگ نبشته های خروشتهی

خروشتهی فقط نام رسم الـخطاست نه‌زبان . واین رسم الخــط در افغانستان شرقی ازقرن ۳ق ،متا قــرن ۵ م مــد ت هشت قــر ن دوام داشته ، وکتیبه‌های‌سنسکریت‌وپراکریت بدان نوشته شده ، وبر مسکوکات شاهان موریا وشا هــان‌یونانی باختر و کو شانیان هــم بنظر می‌آید. وچون پیدا یشگاه آن‌سرزمین آریانه (افغانستان قد یـم) است ،بنابرین ویلسون (۱) درکتاب‌آریانه انتیکوا (۲)(طبع لنـــد ن ۱۸٤۱ م) آنرا الفبای آر یا نه(۳)نامیده است ، که کتیبه های متعدد آن ازختن تا افغانستان و هنــــدشمالی باقیست ، وبر مسکو کا ت وکتیبه هاهم نوشتن آن مقارن‌رسم‌الخط های یونانی ، آرامی ،براهمی، رواج تام داشت .

رسم الخط خروشتهی (٤) مانندآرامی ازراست به‌چپ نوشته میشد، وآثار آن در افغانستان از جنــو ب‌آمو تاوادی ارغنداب میرسند ، که‌از ستوپه ها ومعابد واوقاف بودا یـی‌درهده وبگرام وبلخ وجــلال آباد و بامیان ووردك غرب کابل و غــز نه‌ووادی خیبر ماورای آمده‌است .

بقــول بیو هلر (۵)از بــر خــی‌مشخصات الفبای خروشتهی ما نند حروف علت (مصو ته) وحـرو ف‌صحیــح (مصمته) مرکب‌برمی آید، که‌به کمك رسم الخط براهمی‌تکمیل‌شده ، وبنابران براهــمی چنـد ی پیشتر ازان وجود داشتــه است .ولی خرو شتهی درنتیجهٔ آمیــز ش ساترا پها وسلطهٔ موقتی دو لــت‌هخامنشی بامردم محلی و روسا ی شرقی افغانستان کنونی و پنجا ب‌بوجــود آمد، کــه بــمرور زمان در رسم الخط آرامی تعدیلا تی وا ر دشده والفبای خــروشتهــی از آ ن برآمد . ولی تکامل آن تدریجی‌بودومامیبینیم که‌درا واسط قرن‌سوم‌ق،م

---

(1) H.H. Wilson
(2) Ariyana-Antiqua
(3) Arianian-Alphabet
(4) Kharoshthi
(5) Buhler

در فرا میـــن شهبـــاز گر هـیومانسیهرهٔ اشوکا در حالی‌استعما ل شده، که‌در همین عصر ر سم‌الخط‌آرامی نیز وجود داشت ، که در تکسیلا شرقاً ودر قند هار جنوبــاً کشف گردیده ا ست . وآخــر یــن نوشته های خروشتهی تــا قــر ن‌ه‌میلادی هم میرسد و منطقهٔ نفــو ذ آن‌شمالا تاختن هم بوده که نوشته‌های متعدد ونسخهٔ‌خطی‌دهامه‌پده(۱) درقرن ۲ م بــدیــن خط و یــك‌پراکریت شمــال غــربی هنــد ا ز نزدیکیهای ختن بدست آمده‌است .درحالیکه انتهای شرقی استعمــا ل خروشتهی درپنجاب تاکرنال ومانی‌کیاله(۲)بوده،وازکانگره (بهیم نگر العتـــــبی)دوکتیبهٔ خرو شتهـی‌وبراهمی وهمچنین ازما تورای کنار دریای جمنا نیز کتیبه های‌آن‌کشف‌گردیده است . امادر بارهٔ کتیبــهٔ دیگر مکشوف ازمقا م پتنهٔ هنـــدگویند که آنرا از شمال غــر بــی هند بدانجا آورده باشند .

درجنوب غرب مسکو کا تی‌بخـط‌خروشبتهی ،ازسیستان و قند هار هم بدست آورده اند ، وکتیبـــهٔ‌خروشتهی وبراهمی در تهل وادی ژوب وهم آثار ایــن خــط درواد ی‌سوات ولداخ وجنوباً درپارچه های مکشوفه ازموهن جودیــرو وا د ی‌لار کانهٔ سند میرسا ند ، که‌منطقهٔ نفوذ خروشتهی مخصو صاً ازحدود۶۹ درجه تا ۷۳ درجه وسی‌د قیقه طول شرقی واز هندو کش تاحدود۳۳ درجه عرض شمالی و سعــت داشته که‌مبدأ آن بلا شبهت همان‌ولایت گندهاره تــا تکسیلا بــود ه است .

اگرچه نوشــته هــا ی مــتعد دخروشتهی از ختن بدست آمده ،ولی انتقال آنرا به‌دست مها جر یـــن‌هندی بسرزمین تر کستان چینــی میدانند . زیرا این نوشته هــا ازقرن ۲ میلادی قدیمتر نیستند ، در حالیکه استعمال خرو شتهـی د رهند شمال غربی تاقرن ۳ قبــلـ المیلاد بالامیرود ، وازهمان خـــطآرامی برآمده که‌دردفاتر هخامنشی، ساترا پهای شمال غر بــی هنـــداستعمال میکردند . ودرین او قات وجود هندیان در ترکستان شر قی ثابت‌نیست(۳)وظاهرآدیمتریوس(٤) پادشاه یونانی باختری در حد و د۱۹۰ق،م وبعد ازوایوکراتید یس(۵) درحــدود ۱۸۱ق،م ازیونانیان باختربرخاست وبار او ل سکه هــا ی

---

(1) Dhama Pada (2) Mani Kiala
(3) Kharoshthi inscriptions, By Sten Konow. Culcutta 1929, Vol. 2 Part (4) Demetrius
(5) Eukratides

مربع مسی خودرا بدو رسم ا لخطیونانی وخروشتهی نشر دا د . ودرین رسم الخط کلمه‌مهاراجه‌سه(۱) هندی‌رادرمقابل‌بازلیو ز (۲) یونانی نوشت که به‌معنی پاد شاه‌باشد (۳) . همچنین مسکو کا تی از ارا کوزیا (وادی ار غنداب) به‌دست آمده، که‌روی سکه نا م شهنشاه مهرداد دوم پارتی (۱۲۳ ـ۸۸ق،م) به‌خط یونانی نوشته شده، وپشت سکه نام شهزا ده بخطخروشتهی است (٤) واین گو نه مسکوکات یونانی وخروشتهی د زپنجاب هم یافته شده ، منسو ب‌به آزس (٥) پادشاه پارتی قرن او ل‌مسیحی که‌نامش رادر خرو شتهی آیه (٦) نوشته‌اند. واین ر سم‌مسکوکات دوزبانه (۷) تا عصر هر مایوس (۸)در حدود ۳۰ق، م درافغانستان دوام داشت ، وبعد ازان در عصر کوجو له کره کد فیزیس(۹) او لین پادشاه کو شا نی در حدود ٤٠ م هم برمسکو کات طلاونقره ومسی کلمات مهاراجه سه کو جوله کسه سکو سه کیه د ه‌فه‌سه (۱۰) وغیره‌بهمین‌رسم الخط دیده میشود . ولی بعدازقرن اول‌بنظر نمی آید. (۱۱)قراریکه ستین کونواز نظر گرامر مطالعه نموده ،زبان تمام این کتیبه هاباو ضا حت هم شکل بوده و ثابت می آیدکه‌زبان محلی مرو ج این سرز مین پیش از آغاز قرون میلاد ی بود،که‌یك پرا کر یت هند یست نه ایرانی .

اما آثار سنسکریت هم د رخروشتهی بدین سبب نما یان است که‌پانی نی(۱۲) گرامر نو یس مشهورسنسکریت،ازین‌سرزمین‌بود، وتکسیلا بحیث دار العلم قد یم‌درینجا وقوع داشت ، و فر قه بودایی سرو استیو ادین (۱۳)که‌استعمال کنندگان سنسکریت‌بودند، مکرراً درکتیبه های وردك وپشاوروغیره ذکر شده اند، و حتی‌جملات مکمل سنسکر یت هم د ر کتیبهٔ پشاور دیده میشود، وزبان آثا ر توردهیری هم سنسکر یت خا لص‌است . امکان دارد که یك‌مجمو عهٔ

---

(1) Maharajasa (2) Bazileuz
(3) Ariana Antiqua. By H.H. Wilson p. 245 London 1841
(4) S.K. p43 (5) Azes
(6) Ayasa (7) Bilingual
(8) Hermaeus (9) Kujula-Kara-kadphises.
(10) Maharajasa Kujula Kasa Sakusa Kayadaphasa
(11) A. Ant. 357 (12) Panini
(13) Sarvastivadin

قوانین بودایی درعصر کنیشکا بـهسنسکریت فراهم آمدهباشد ، د ر حالیکهزبان معابد شمال غـر بــیهنــد پـر اکریت قـد یم و خـط خروشتهی بوده ، ولی سنسکر یتهم در مناطق نفوذ خروشتهیرواج یافته بود. وحتی جملاتسنسکریتدر کتیبه های خر وشتهی ترکستان شرقی به الفبای براهمی د یـــد همیشود، واز آن برمی آید که خـط براهمی با سنسکر یت یکجا جـایخروشتهی راگرفته بود.

همینکه کنیشکا تسلط یـــا فت ،آهسته آهستهرسم الخط خروشتهی در امپراطوری یویه ، چی از روا جافتاد ، وحتیدر تکسیلا نوشته ـ های خرو شتهی بایك پـو ســتدرخت بلك بانوشته برا همی بـــه سنسکریتبدست آمده،کهنشوو نمایخط براهمیرا نشان میدهد (۱) .

غالباً اخلاف کنیشکابسببسکونتدرهند،بعد ازواسود یوه(۲) کا مـلا هندی مآب شدند وسنسکر یت وکلتور هندی ، خروشتهــی را در شمال غرب هند ا ز بیــن بـرد وپراکریت هم مقاومت خودرا ازدست داد. ودرزمان هو ویشکه (۳) رونقخط خروشتهی بهپایان ر سـید و سنسکریت بودن نوشته های لو رلایی کهبزمان واسودیوه و حتی بعد از آن هم تعلقدارد رواجسنسکریترادر عصر اخلاف کنیشــکا نشا ن میدهد (٤) وبــدیــن حساب رواجخروشتهی ازقرن ۳ق،م آغاز شده وتامدت ۸۰۰ سال بقرن ٥ممیرسدکههم رسم الخط دفاتر ومسکو کات وهم خط کتب وآثار دینی بود.(٥)

تحقیقات علمارا جـع بهرسمالخطخروشتهی درحدود ۱۸۳۰ م وقــتی آغاز شد، کهیك عده مسکو کـا تزیاد از افغانستان وشمال غـر ب هند، بدو رسم الخط خرو شتهــــیویونانی بدست آمد، ورسم ا لخـط یونانی آن کلید خوا نش کلما تخروشتهی گــر دیـد . و جیمس پرنسیپ (٦) عضو انجمن شاهــیآسیایی بنگال ۷ـ۸ کلمه را از آن مسکوکات خوانده توانست ، و درتکمیل این کار کتیبهٔ خرو شتهی

---

(1) S.K.173 (2) Vasudeva (3) Hoveshka (4) S.K. 181

(٥) مخفینماند که خطخروشتهیدر اوا خر آنقدر زیر اثرخط براهمی هند آمد، که گاهی مانند برا همــیازچپ براست هم نوشتهشدهاست.
(6) Jams Princep

کمك کردکه در چندسطر بر یــك ظرفی ازبلخ بدست آمده بود ،ودر جولای ۱۸۳۸ درمجلهٔ آ سیا یـــی بنگال مطالعات پرنسیپ در آن باره انتشاریافت ، ومقارن آن از معبــدهائی کیاله پنجاب هم برخی نوشته‌هـای خر وشتهی بوسیلـهٔ جنـرال کورت (۱) بـدست آمد . و لـــی چون پرنسیپ در ۱۸۳۸ درگذشت مستر میسون (۲) درافـغانستا ن مشغول کنجکاو یـها بـود . وی ازبامیان و هده نوشته های روی ظروف کشف کرد، که براساس مطا لعا ت ایشان پرو فیسر ولسون مـو فق گردید، که در کتاب آریا نه انتیکـواطبـع ۱۸٤۱ جـد و ل حـر و ف حروشتهی رابا انواع آن تر تیـب داده ، وآنرارسم الخط آریانه بخواند. واین تحقیقات وقتی مکمل ترگردیدکه ستین کونو در کـتاب مهـم خود جدول ۲٦٦ شکل حـروف واعداد آنرا ازروی تمام کتیبه ها ی مکشو فه تر تیب کـرد. (عکس نمبر ۱۰)

درباب تسمیهٔ خر و شتهی یـك نظر اینست که در اصل خرو تهـی بوده ، که قبیله یی تاکنون بنـــام خروتهی افغانی موجـود است . و بیوهلر گوید: کهخـروشتـه (۳)نام مخترع آنست ، ویادر زبـــان آرامی خروشته به معنی نو شتن بود، که بعد هادر سنسکریت هـم روا ج یافته باشد. ولی برخـی از علـــما گویند : که از کلمه کروتهه (٤) آرامی به معنی «حرف» آمده است .

اکنون ذکر تمام کـتـیبه هـا ی خروشتهی راکه تاسنه ۱۹۲۹ مطالعه ویاکشف شده مـی آوریم . کتـاب نوشته های خروشتهی در دو جلد ضخیـم درهـمین سال از طـرف ادارهٔ نشرات مرکزی حـکـو مـت هند درکلکته طبـع شد ه ، کـــه حصهٔ اول جلد دوم تألیف د کتـور ستین کونو پروفیسر یونیورستـی اوسلو باشد . ودرآن (۱۰۱) کتیبهٔ خـــر وشتهی که در ا فغانـستان تااواسط هند ولداخ بدست آمـده ، مورد تحلیل وترجمه قرار گر فتـه‌اسـت ، ودر جلـد دوم متـو ن خروشتهی ۷٦٤ کتیبه مو جوداست که حصهٔ اول کتابرا (بویر) (۵) و (راپسون) (٦) و (سینارت)(۷)فراهم آورده ،وحصهٔ دوم کتا برا (راپسون) و(نوبل) (۸) ترتیـــب داده اند ، که طبع آکسفورد ۱۹۲۹ بـاشد. (نام کتـاب در انگـلیسی خروشتهی انسکر پشنز (۹) است

---

(1) Court
(2) Masson
(3) Kharoshta
(4) Karottha
(5) A. M. Boyer
(6) E.J. Rapson
(7) E. Senart
(8) P.S. Noble
(9) Kharoshthi inscriptions

ومادر حواشي مخفف آنرا بنـــا مؤلف آن ایس ـ کی (۱) اشارت کرده ایم .)

۱ـ کتیبهٔ خوات :

ازمهم ترین متون خرو شتهـــی کتیبه ایست روی ظرف بزرگ سنگی که در حدود ۱۸۳۸م میسو ن آنرا ازخوات وردك ۳۰ میلی غرب کابل به موزهٔ برتانیه لندن انتقال داد. (عکس نمبر ۱۱)

این کتیبه ، سه سطر بردورادورظرف ویك سطر هم در پایین دارد. که حروف آن جدا جدا ووا ضـــح وروشن است که بنام مها را جـــه هوویشکه پسر کنیشکا(۱۶۹ـ۱۸۲م) نو شته شده وترجمهٔ تخمینی آن چنین است :

«درسال ۵۱ بتاریـــخ ۱۵ مـــا دارتمی سیوس (۲)کمه گو لیه (۳) خلف وگره مریگه (٤)ساکن خوا ت گردید و بنا ی یـــاد گـــار حضرت ساکیا مونی را در ویهاره و گـــره مریگه دریك ستو په کـــذ ا شـــت درین بنیان سعادت وخوشی ، سهم بزرگ از مهاراجه هو ویشکه باد! ثواب آن برای مادر وپدرم و برادرم هشتهونه مریگـــه بـــاد. (۵)وبه تمام منسوبین ودوستان ووابستگـــان و بخو د من و گره مریگه باد ! نفــع آن بصحت تمام موجودات وافتخارهمگان برساد! آنانیکه درین جهانند اززیر زمین تاآسمان ، ا ز تخـــم برآمده گان (پرندگان) و ازشکــم برآمده گان (آدمیان وچهار پا یان)تامو جودات بدون شکل (حیوا نات غیرمرئی.)(همچنین ثواب آن) به اخلاف من وآنانیکه گمراه نیستندبرساد! وهمچنین از ساختمان گردا گرد آن، بهره برداری کا مل شود ! و مردیکه عقیدهٔ کاذب دارد نیز ازآن سهم داشته باشد . این و یها ره درقبول معلمان مهاسانگهیکه (٦)است » (۷) د ر یـــن کـــتـــیبـــه سال ۱۵ سلطنت مقارن حدود ۱۸۰م باشد ، وماه ارتمی سیوس یو نانی ماه پنجم سال یونانی است کـــه درآثار الباقیه البیـــرونـــی (ص ۷۱) ارطماسا وس ضبط شده، ومقارن ماه می است. واستعمال گاه شماری

---

(1) S.K.
(2) Artemisios
(3) Kamagulya
(4) Vagra Marega
(5) Hashthuna Marega
(6) Mahasanghika
(7) S.K. 2/170

یــو نــانی در رسم ا لخــط خرو شتهی دلالت دارد، بر ینکه اثر فرهنگ یونانی در اوا خر قر ن۲م باهمان استواری سابق خود با قـی بود،و۱۵ ماه ارتمی سیوس سال۵۱ = ۲۵ اپریل۱۷۹م باشد.

درین کتیبه نامهای دو برادر بنام فامیلی ماریکه یامریگه مذ کور است که همین نام باملای ماریگ (۱) درکتیبهٔ زبان تخاری و رسـم الخـط یونانی سر خ کوتل با رئیس هیئت ترمیم معبد بغلان هم آمده، ومعلو م است که مریکه نام یك دودمان عهـد کنیشکاو پسرش هوویشکه بـود، وافراد این خاندان در بنا و ترمیـم معابد دستی داشته انـد . ولــی استعمال زبان تخاری ورسم ا لخطیونانی در معبد بغـلا ن و خـــط خروشتهی وزبان پرا کریت درمعبدخوات که بین هردو فاصله ۲۰ساله است خلط ووجود فر هنگ مقامی زابایو نانی میرسا ند، واینکه در آثار معبد بغلان، علایم آتش مقدس ،ودرخوات یك معبد بودایی دیده میشود. که بنام سا کیامونی وقف شده اینمطلب راتایید میکند : که در عصر کوشانــی آزادی مــذاهب ومدارای عقاید دینی به تمام وکمال مـو جود بوده وبر مسکو کات این شا هــان هم یك مجمو عهٔ ارباب انوا ع مقامی ویونانی وهندی دیده میشود .

مضمون کتیبهٔ خوات وسعت نظروشفقت برتمام مو جودات حیه رانیز حاویست که وا بستگی بامضا میــن فرامین اشوکا وقوانین دیانت بودایی دارد، وتسامح تام مــذهبــی از آن نمایان است.

اما ذکر معلمان مها سا نگهیکــه ثابت میسازد کــه ایــن فرقــه در افغانستان هم موجود بود واین نا م فرقه ایست که ساکه ها حین کمال مشغو لی خود با بودیزم ، فــر قهٔ سرواستیو ا د یــن رابــرخلاف آنها حمایت میکرده اند(۲) وذکر ایــن فرقه در کتیبهٔ متو را و غیــره هــم آمده است .

۲ـ نوشته هابر پوست درخت:

درسنه ۱۹۳۰ دریکی از سمـوچهای بامیان نزدیك بت ۳۵ متر ی نوشته های خروشتهی وبر همی بر پوست نازك درخت کشف شد، که پارچهٔ کلانتر آن ۲۵ × ۱۰ سانتــی سطـح دارد، وآنــرا در ۱۹۳۲ د ر مجلهٔ آسیایی پاریس بانوشته های مشابه آن که از کشمیر و گلگــت خریداری شده بود ، مورد مطا لعه قرار دادند که به قرن۳ تاقرن ۸ م

(1) Mareg (2) The Dynastic art of Kushan, p134. By Rosenfield. California 1967 .

تعلق دارد، وبقا یای یك کتابخا نـه معبد است که برخی ازآن فصو ل کتـاب ابهـی دهرمه (۱) پیـروان‌مذهب بزرگ بودایـی بود وکلـمه «بودی ستوا» (۲) دران‌دیده میشودکه ارتباط به مذهب بزرگ بو دایی دارد .ونیز پارچه های کتاب ویناىا(۳) یکی از آثـار مذهب بو چـت بردایی نیز بزبان سنسکریت و خطبراهمی وخروشتهی درآن مو جو د است واز آن پدید می‌آید که‌تاحدودقرن ۸م هم‌این رسم الخـط هـا ی خروشتهی وبـراهـمی بـازبا نسنسکریت درین حوالی رواج داشت تاکه نشر دین اسلام آثار آنرا ازبین برد.

۳ـ نوشته برظرف گلی هده :

آثارهده‌پنج‌میلی‌جنوب‌جلال‌آباد و مسکوکات‌وبتانیکه‌ازین مقام درصد سال اخیر بدست آمده در تار یـخ‌بودیزم ودورهٔ کوشانی اهمیت تا م دارد ،واین ولایت ننگر هـار جزومهم کوشان شهر بود و آثارنقاشی بودا در حوض آب ماهیان که‌ازتپه‌اشتر هده اکـنون کشـف شـد ه بهترین مظهر نقاشی‌گندهار است ومعبد بزرگ استخوان بودا هـم درینجا بود، که‌نام هده‌ازآن‌آمده ودرپښتو هډ (٤) بمعنـــی ا ستخوان است.

درحدود صد سا ل قـبل مسترمیسون یك ظرف گلی رابادو سطر نوشتهٔ خروشتهی بدست آورد ، که‌درسنه ۲۸ ساخته‌شده و به‌یك‌بودی ستوا اهدا گردیده و ثـواب آ ن‌به‌یاد شاهی بخشیده میشود ، که نام وی مذکور نیست وشاید یـکی ا زکوشانیان بـاشد (کـتیبه هـا ی خروشتهی ستین کونو) نقل خطـی‌این کتیبه راویلسو ن در کتـا ب آریانا نتیکوا وبعداز آن کـونو درکتیبه های خروشتهی (۲ر۱۵۷)نشر نموده اند. ترجمهٔآن :«درسال۲۸دهم‌ماه اپی لایوس (۵)بنای یاد گـار ی درباغ شاهی (٦) دریك ستو پـــابدست معمار سنگه میتـره (۷)

---

(1) Abhidharmakosa-Sastra (2) Bodhisattva
(3) Vinaya (4) HADD
(5) Apellaios

(٦)دراصل RAMNAMMI بود که آنرابه KING'S GROVE ترجمه کرده اندو لی نام باغ شا هی‌تاکنون در جلا ل‌آباد مـــو جـو د است.

(7) SANGHAMITRA

گذاشته شد. این بنیاد برکت یادگار بودهی ستوا باد! جلو گیری ازفساد دهرمه (۱) درهرجا باد !آمادگی برای نروانای (۲) همگا ن باد ! واجر جزیل برای شاه باد .»(کتاب مذکور ۲ر۱۵۸) درین کتیبه تاریخ ۱۰ ماه اپی لایوس یونانی‌سال ۲۸ مساویست با ۲٤ نو مبر ۱۵۵ م که‌عصر کوشانیان بز ر گ‌باشد .

٤ـ کتیبهٔ آرا: (۳)

بفاصله ده میل جنوب غر بی‌اتک‌نزدیك گذرگاه نیلاب بر کنار جنوبی دریای سند بعرض ۳۳ درجه ٤٦دقیقه وطول ۷۲ درجه ۱۲ د قیقه واقع است. کتیبهٔ سنگی آن ۲فت٤ × ۸ انچ از طرف سر او رل ستین به‌موزه لاهور اهدا شده (نمبر ۱ـ۱۳۳) مشتمل بر ٦ سطر خروشتهی عصر کوشانی ودارای تاریخ۲۵جیی‌شتهه (٤) سال ٤۱ = ۲٤ اپر یل ۱٦۹م مضمون : «در عصر مهاراجه‌را جاتیراجه دیوه پتره کیسر ه کنیشکه پسر وجهشکه (۵)درسا ل ٤۱ وروز ۲۵ ماه جیی شتهه ، این چاه‌ازطرف‌دشه‌وه‌هه‌ره‌خلیفه‌پشاوریان(٦)به افتخار مادر وپدر و ثو اب خودش وهمسر وپسرش ، برا ی‌رفاه تمام مخلو قات کنده‌شد. (۷) درینجا لقب رومی کیسره = قیصرونوشتن نام پدر او را مشخص میسازد ، که همان فو شکـهٔ (۸)مذکور در راجه تر نگینی کلهنه است، که‌در کتیبهٔ سال ۵۱ خوا ت‌وردگ بعنوان مهاراجه (امپراتور) یاد میشود . (۹)

۵ـ کتیبهٔ مهر باجور :

درسنه ۱۸۸۹ م ازمیان کلی‌باجورشمال شر قی جلال آباد ، چندین سنگ نوشته بدست آمد که‌بر یکی‌ازآن به‌خط خروشتهی کلمات : سوتهیو دمه‌سه (۱۰) نوشته‌شده‌وکلمهٔاول راهمان شاو(۱۱)زبان‌ساکه بمعنی (KING) دانسته اند = (شادرکتیبه‌های کوشانی) ولی نام این حکمران بلا شببهت یو نا نی‌است ، واز حکمرانان وادی کا بل

---

(۱) عدالت ،تقوی ،راستی DHARMA

(۲) NIRVANA فنای مطلق‌درعالم خیر

(3) ARA

(4) JYAISHTHA

(5) MAHARAJATIRAJA DEVAPUTRA KAISARA VAJH-ESHKA PUTRA KANISHKA

(6) Dashavhara'of the Peshawarian Scions

(7) S.K. 2/165

(8) Fushka

(9) S.K. 2/179

(10) Su-Theudamasa

(11) Shav

در عصری میزیسته ، که سلطـهٔ یونانیان باختر از طرف قبایـل سیتهـی و کـوشانـی خاتمــه یافت .(۱)

٦- کتیبهٔ آبگردان مسی :

در سنهٔ ۱۹۲۰ م ظرف آبگر دان مسی ازقریه بیدادی (۲) ۱۲ میلی شمال غربی مانسیهره وا قــع کناردریای سیران بدست آمد، که بموزهٔ پشاور اهدا شد و۹ انــچ فرا خـیو۲،۷ ر طل وزن دارد وبرآن بـه خط خروشتهی پیش ازدورهٔ کوشانی نوشته اند :

« ارمغان سنگهره کشیته (۳) بهجمعت روحانیون چهارمقام (٤) در مملکت یوزه شا (٥) از معلما ن کاشیه پیه (٦) .»

شباهت کلمات این کتیبه را بـا برخی ازنوشته های تکسیلا وموزهٔ پشاور خاطر نشان کرده اند ، وفرقهٔ آموز گاران کاشیه پیه نیـز ربطی با فرقه های مذهبی تکسیـلادارد . (۷)

۷-کوزه قریهٔ بیماران جلال آباد:

این دیه درحدود هفت میلیشمال غرب جلال آباد واقع است و بیـن سنوات ۱۸٤۳ - ۳۷ مستر میسو ن انکلیسی درستو پـای بـزر گ و کوچك مرکز این قر یه حفـر یـات نمود، ودر اطاق یادگار مقدس آنجا کوزهٔ بزرگی کهازخاك روغنیسا خته شده بود، باخط خروشتهی یافت که درآن دانه های گوهر وسبحهوجعبهٔ طلایی مزین وچهارسکهٔ مسیازیس (۸) بــود وازآن استدلال میکنند کــهاین ظرف متعلق به عصر پیـش از ازیس وپیش از (حدود ٥٠ ق،م)نیست وبر مسکـو کـات آن بخـط خروشتهی نوشته اند:

« مهاراجه سه مهاته سه دهره میکــه راجه تیـره جهسه ایاسه»(۹)

ترجمهٔ کتیبهٔ او ل : «ارمغـا ن شیوه ر کشیته خلیفه موجهوت ها(۱۰) بتقریب نیابت اوبطور یادگارحضرت(بودا) بافتخار همه بوداها »(۱۱)

---

(1) S.K.2/6
(2) Bedadi
(3) Sangharakshita
(4) Four Quarters
(5) Urasa
(6) Kasyapiya
(7) S.K. 2/88
(8) Azes
(9) Maharajasa Mahatasa Dhramıkasa Rajatirajasa Ayasa

نام ایاز که درادبیات دری بشکل ایاس هم آمده ، **آیاربطی بااین ایاس** Ayasa شکل خرو شتهی از یس نخواهد داشت ؟

(10) Sivarakshita The Mujavat Scion
(11) S.K. 2/51

کتیبه سرپوش ظرف « شیـوه‌رکشیته‌ خلیفهٔ مـوجه وت ، بطور یادبود حضرت (بودا) » (۱) مخفـی‌نماید: کـه کلـمه موجه وت (۲) را نام قبیله یی پنداشته اند، که دراتهر واویدا مقارن اسمـای بلهیکـه وگندهاری شمال غرب هند مـذکوراست . (۳)

۸ـ کتیبهٔ سرپوش جعبه :

دربین آثار باستانی که مستـرمیسون از افغانستان فرستاده بود. سرپوش یك جعبهٔ بر نجی، نو شتهٔ‌خروشتهی در دوسطر دارد ، کـه نظر محققان راجلب کرده‌است . و تاریخ آن مانند کتیبهٔ مانی کیـا له ۱۰ + ٤ + ٤ = ۱۸ نوشته شــده وترجمهٔ متن آن چنین است :

« درسال ۱۸ دهم‌ماه ارتی‌مسیوس (٤) یادگار شرامانه گوتمه(۵)در معبد نهاده شد. »

تاریخ دهم ماه ارتــی مسیو س‌سال ۱۸ مساویست با ۲۰ اپـریل ۱٤٦ م که‌عصر نوشتن این کتیبـه‌رابه اوایل دورهٔ کوشانیان بزر گ میرساند . (٦)

۹ـ کتیبهٔ امب :

دیوی (۷) قلعت کوچکی است‌درسرزمین امب دردامنه های شر قـی کوه مهابن که‌در آن آثار ابنیـهٔ قدیم‌موجود است وکتیبهٔ سنگی درانجـا بودکه به‌موزیم لا هور انتقال یافت برسطـح ۹ × ۵ انچ آن سه سطـر نوشتهٔ خروشتهی دیده میشود . که‌حروف آن به‌عصر کنیشکاو کتیبـه سیمین تکسیـلا مشابـه است، وترجمهٔ مضمون خرو شتهی آن چنین است:

«درسال ۲۰۰ هشتم مـاه وا ی‌شاکهه (۸) یـك آبـدان از مغـا ن ارجمند هیمه است (۹) .»

تاریـخ این کتیبه ۸ ماه وای‌شاکهه سال۲۰۰ مساویست با۲٤مارچ ۱۱٦ م . (۱۰)

۱۰ـ سنگ نبشتهٔفتح‌جنگ:

درسمت شرقی اتك برراه آ هن‌راولپندی وکو ها ت فتـح جنـگ واقعست که ۵میل درجنوب آن دیهی‌بنام ماهجیه (۱۱) در ۳۳ درجه و۲۹

---

(1) S. K. 2/52
(2) Mujavat
(3) S.K. 2/51
(4) Artemisios
(5) Sramana-Gotama
(6) S. K. 2/152
(7) Dewai
(8) Vaisakha
(8) Worthy Hima
(10) S.K. 2/104
(11) Mahjia

دقیقه شمالی و۷۲درجه و۳۹ د قیقه طول شرقی افتاده وازینجا سنگ نوشته خروشتهی در یك سطر کشف وبه موزه لاهور اهدا شده است. خط خرو شتهی آن بدوره ساکه می ماند.

ترجمهٔآن :«درسال ٦٨ شانزدهم، ماه پروشته پده (۱) ارمغان اصحاب ودهی تیره (۲)» ١٦ماه پرو شته پده سال ٦٨ مساویست با۱۸جولای سال ۱۷ ق،م (۳)

۱۱ـ کتیبه پایه مجسمه مکشوفه از غزدهیری :

اشنغروادی شمال شرقی پشاور که بسیار آسیب دیده واکثر حروف آن از بین رفته است (٤) .

۱۲ـ کتیبهٔ مجسمهٔ اشنغر:

درفاصله ده میلی شمال شرقی پشاور در جاییکه دریای سوات و کابل باهم می آمیزد وشهر مشهورتاریخی پشکلاوه تی درین وادی بود، ویکی از مراکز مهم بودایی بشمارمیرفت ، درقریه راجر از تپهٔخاکی مجسمه بودا باسه نفر بدست آمدکه در معبد هندوان آنجا نهاده شد ودرسنه ۱۸۸۳ کتیبهٔ خرو شتهی پایین مجسمه را دیدند ، که فقط تاریخ آنرا چنین نوشته اند «درسال ۳۸٤ پنجم ماه پروشته پده» که این تاریخ مساویست با ۷ جون ۳۰۰م. (٥)

۱۳ـ کتیبه های جمال گرهی:

جمال گرهی دیهی است دردامنهٔ جنوبی کوهپایه پاجا که از مردان شمالا هشت میل فاصله دارد ودر۳٤ درجه ۲۰ دقیقه شمالی و۷۲ درجه و٥ دقیقه طول شرقی واقع است درینجا کتیبه های متعدد خرو شتهی راهم یافته اند که از آنجمله است :

الف : سنگ نوشتهٔاول ماه اشوه یوج (٦) سال ۳٥۹ = ۱۲٤ گست ۲۷٥ م در بارهٔ تأسیس یك دارالمساکین دینی درین باغ (بیشه) از طرف شراوکه پوته که (۷) برای متابعان یودیلیا که(۸)

ب: کتیبه پایین یك مجسمه بی تاریخ ،ارمغان مادروهمسرواسشته به ثواب تمام مخلوقات و ثواب وصحت آقا. (۹)

ج: کتیبهٔ هالهٔ یك مجسمه که بر آن « وقف سفا » (۱۰) نو شته اند. (۱۱)

---

(1) Praushthpada
(2) Vadhitira
(3) S.K. 2/22
(4) S.K. 2/123
(5) S.K. 2/119
(6) Asvayauj
(7) Sravakapotaka
(8) Uddiliaka
(9) S.K. 2/114
(10) **Sapha**
(11) S.K. 2/114

د: کتیبهٔ بنیاد یك ستون : «یك‌منار ارمغان بودا ورمه » (۱)
ه : نوشته بریك چراغ سنگـی که‌در حفریات ۱۹۲۱ م کشف شده وفقط «درستو په ایده» (۲) بر آن‌خوانده میشود .(۳)
و: سنگ نو شتهٔ مکشوف ۱۹۱۲م که‌برآن نوشته اند: ارمغان بـودـ هاره کشیته(٤)»(٥)

١٤ـ سنگ نوشته قلعه‌سنگ:

دامنه کوه مهابن مربوط خود وخیل مرز قبیله یوسفزایی که د ر موزهٔ لا هور است (نمبر ۱، ٥۹)مضمون آن : «درسنه ۱۰۰ متابعا ن پی‌په له کهه (٦)چاهی ساختنـد .خوانش عدد صد مشکو کسـت و سال صدم =١٦ـ١٧م است (۷)

١٥ـ سنگ نوشته کالدره :

نزدیك درگئی جنو ب‌کوتل ملـه کند درسوات که اکنون درموز ه لاهور است۲۷ × ۹ انـچ . تاریخ‌این کتیبه ۲۰ ماه شراونه (۸)سال ۱۱۳ = ٥ جولایی ۲۹م است .

مضمون آن :«این حوض ازطرف‌تهایدوره پسر داتیـا (۹) برای استفاده تمام مخلوقات درسا ل۱۱۳بیستم ماه شر وانه ساخته‌شد. »

قراریکه تحقیق کرده اند نـا موقف کنندهٔ این حوض تهاید و ر ه یکصورت مصحف تهیودوروس(۱۰)یو نانیست که‌بریك کتیبهٔ ظـر ف سوات میرید رخ تهیو دوره(۱۱)آمده ، وشاید این تهاید وره کالدره ازاخلاف میرید رخ باشد. (۱۲)

١٦ـ کتیبه هفت حر فی‌کانیزه:

ډهیری واقع عمر زیی چار سده پشاور (پشاور موزیم)(۱۳)

١٧ـ کتیبه بنای حو ضی د رگرنال هفت میلی جمنا :

(موزه لاهور.) ازطر ف کر یسه‌گوی (١٤)

---

(1) Buddhauarma
(2) Aida
(3) S.K. 2/116
(4) Buddharakshita
(5) S.K. 2/116
(6) Pipalakha
(7) S.K.2/52
(8) Saravana
(9) Datiaputra-Thaidora
(10) Theodoros
(11) Meridarkh Theudora
(12) S.K. 2/65
(13) S.K. 2,172
(14) S.K. 2,179 Krisakavi

۱۸- کتیبهٔ کومره‌هار(۱)پتنه:

(هند) مکشوف ۱۹۱٤ که آنـرادورترین کتیبه خروشتهی بیرو ن از منطقه نفـوذ ایـن رسـم الخطشمرده اند «کـارسنـگـه د ا سه کوتهومه » (۲)

۱۹- کتیبهٔ صندو قچهٔ کورم:

وادی کورم درجنوب سپین غـربرخط مرز ی شرقی افغانستان‌واقع وچون گذرگاه فاتحان وکاروانها ی‌هندبطرف زابل و کـابل بـو د ، همواره در تا ریخ اهمیتـی بسـزاداشت ، واین صندو قچهٔ مســی دارای شکل ستو پاست که ٤سطر کتیبه بردورادور خـــو د دارد، و یکی‌از نوشته‌های مفصل خرو شتهی‌است بدین مضمون :

«درسال ۲۰ وبیستم ماه اوه‌دونه‌که (۳) شویده ورمه پسرپاشه (٤) بنای یادگار حضرت سا کیا مو نی‌را درین باغ خودش در نیو ویهاره، به موافقت معلمان سر واستیوا ده(۵) دریك ستوپه برای ثواب تمام مخلو قات نهاد. آنحضر ت گفتـــه‌بود: دردوام‌جهل‌به‌آیین،درپندا شت آیین اساسی (٦) (تصور مـادیات)درادراك نام وپیکر درنام وپیکرشش وسیله (۷) درتماس ایـن ششـــ‌وسیله (بامحسو سات) در عـلا قه بااحساس ــ درتشنگی ا حسا س(اشتها بمادیات) ــ درتشنگی‌ولع‌ــ درحرص‌حیات‌درزایمان زند گانی ــدرپیری ــ مـر گ ــ مصیـبت ــ پراگندگی ــدردــ افسردگی‌ونومیدی.چنین است‌اصل‌مجموعهٔ‌رنج‌برای‌تمام موجودات.

واین پره تیت یا سه موت پاده(۸) ازطرف ماهی فه تیه (۹) بـــه تعظیم همه مخلوقات نوشته شد .»درین کتیبه ماه اوه دونه که ،عبارت ازماه یونانی اودو نایوس (۱۰)است‌که‌مطابق‌باشد با۲جنوری ۱٤۸م(۱۱)

---

(1) Kumrahar (2) Sanghadasa Kauthuma. S.K. 2,178

(3) Avadunaka

(4) Svedauarma-yasa Putra

(5) Sarvastivada

(6) Sanskaras

(۷) مراد پنج حس و عقل‌است.

(8) Pratityasamutpada.

(9) Mahi Phatia

(10) Audunaios

(9) S.K. 2,152

۲۰- نوشته بر هاله یك مجسمهٔبودا در موزهٔ لاهور«هدیهٔ بو سه ورمن »(۱)

۲۱- نوشته بریك تختهٔموز یم لاهور (..... سنسکاره (۲))

۲۲- پنج سنگ نوشتهٔ لو ریان‌تنگی سوات‌سفلی نزدیك قریهٔپیلا به که‌درسنه ۱۸۹٦م کشف ودر موزهٔکلکته محفوظ اند:

نوشتهٔ یك سنگ : درسال۳۱۸بیست وهفتم پروشتهه پده(۳)تحفهٔ بودها گوشه (٤) پیر وسنگهاورمه(٥)(مطابق ۲۷ اگست۲۷٥م) (٦)

نوشته دیگر : تحفهٔ بودها ور مه(۷) درستوپهٔ کهنده ونه (۸)

نوشته دیگر : تحفهٔبود هامیترا(۹) پیر وبودهار کشیته (۱۰)

نوشته دیگر : تحفهٔ اکشه ییکه(۱۱) پیر وشره‌مه نه سد هرمه ره نه (۱۲)

نوشتهٔ د یگر : تحفهٔ سینهاامیتره (۱۳) پیرو سی هی لیکه(۱٤)

۲۳- کتیبهٔمایره (۱٥) نام یك‌قریه در کو هپایه نمك ضلع جیلم (پنجاب) در صد میلی جنوب تکسیلا سال ٥۸ =۲۷ ق، م(۱٦)

۲٤- کتیبهٔ ممانی دهیری (۱۷)درچار سدهٔ شمال شرقی پشاور که‌درهمان پشکلا وتی تاریخی واقع‌است (نمبر ٥۱ موزهٔ پشاور)تاریخ این کتیبه ٥ماه مارگه شیراس(۱۸)سال ۸٥ = اول نومبر ۲۱٦ م است‌که‌بریك مجسمهٔ بو دا چنین‌نوشته اند:

«درسال ۸٥ پنجم ماه مار گه‌شیراس این تحفهٔ دینی از طرف شرمه نه دهرمه پری یه (۱۹)باعزاز... وآموزگار اوبودهه پری یه (۲۰) وبرای صحت بخشی مریدان او . »(۲۱)

۲٥-مانی کیاله (۲۲) مجموعهٔخرابه های قدیم بین حسن ابدا ل

---

(1) S.K. 2/115 - Bosavarman (2) S.K. 2/131 Sanskara
(3) Praushthapada (4) Buddha Ghosha (5) Sangha Varma
(6) S.K. 2/107 (7) Buddha Varma (8) S.K. 2/108 Khandavana
(9) Buddha Mitra (10) S.K. 2/109 Buddha Rakshita
(11) Akshayika (12) S.K. 2/110. 'Sramana-Saddh armarata
(13) Sinha Mitra (14) S.K. 2/110. Sihilika (15) Maira
(16) S.K. 2/11 (17) Mamane Dheri (18) Margasiras
(19) Sramana Dharmapriya (20) Buddha Priya (21) S.K. 2/172
(22) Mani Kiala

وجیلم در۳۳ درجه و۲۷ د قیـــقه‌شمالی و۷۳ درجه و۱۷ دقیقه‌شرقی واقعست ودرینجا کتیبه هــا ی‌ذیل کشف شده :

الف: ظرف حفظ خاکستر (بطوز گلدان) که‌بیرونی آن مسی بود ، ودران ظرف نقره جای داشت ودرداخل آن ظرف طلایی خا کستربود، وبریك سنگ چنین نوشته دارد ،که هفت سطر دربین ودو سطـــر بدست راست وسه سطر بد ست‌چپ آنست مور خ سال ۱۸ بیستم کارتیکه = ۹ اکتوبر۱٤٥م.

«درسال ۱۸ ر وز بیستم مــــاه‌کارتیکه (۱) در عصــر شا هـــی مهاراجه کنیشکه جنرال لله (۲) ازنژاد کوشانه و آمر اوقاف کشتره‌په ویشپاسی (۳) وقف کننده درویهاره‌خودش ، که‌یادگار های متعــــد د حضرت بودا را باسه نفر ذ یـــل‌می‌سازد : ویشپاسیه وخوده‌چه(٤) وبـــوریتـــه (٥) معمار و یهـــاره‌وتمام جمعیت را هبان . ثواب ایـــن بنای خیر با بودا ها وشراو کـــه‌ها(٦)به‌برادرم سوره بـــودهـــی (۷) وبوریته معمار ترمیم کننده رسید ه‌باد. »(۸)

---

(1) Karttika (2) Lala

(۳) Kshatrapa-Vespasi ویشپاسی نام کشتـــراپ وحکمران است .

(٤) Khudacha این کلمه درکتیبهٔ موزهٔ پشاور سال ۱٦۸م خوده چیه است که‌شاید نام‌جایی‌باشد، وهم این‌کلمه‌را اصل قدیم خواجه میتـــوا ن پنداشت که‌درپهلوی خواتای چـــك‌بود تصغیر خواتای = خدای‌وکو ه خواجه درسیستان نزد زردشتیـــان‌مقدس‌است وخواجه در فارسی بـــه معنی رئیس ومعظم وحاکم وکد خدابودکه معرب آن خواجاست (حواشی برهان ۷۷۹) درکتیبه بغلان کلمـــه‌خوادی Xoade دوبار آمده

که‌آنرا معادل Outokrator وخدیو دانسته اند ودرانجا بمعنـــی بادشاه وامپراتور است ، وخودوه‌یه‌که Khuduwayaka نام‌یکی از کابلشاهـــان بـــو د(مادر زبان دری ۸٦ ر ۱۳٥) پـــس خوادی (بغلان)خوده‌چیه(خروشتهی)خو تای چك (پهلوی) خـــو ا جـــه (مستعمل کنونی) بایدباهم ربطـــی‌داشته باشند.

(5) Burita
(6) Sravakas
(7) Svarabuddhi
(8) S.K. 2/150

درمانی کیاله کتیبه های مختصردیگری هم بدست آمده، که از آنجمله برمیزك سیمین «تحفه گومنه (۱) معمار» وبریك جعبه مفرغی موزهٔ برتانیه «تحفه کاپیشا (۲) کشتر په پسر گره نه‌و هر یه که» (۳) نوشته شده‌است. (٤)

۲٦ـ کتیبهٔ تختهٔسنگی‌مانسیهره‌واقع شمال ایبت آباد، که‌در انجا کتیبه فرامین اشو کا هم‌بر کوه‌بچه یی‌موجوداست. این تخته سنگ دوپار چه دارد وبموزه کلکته‌در ۱۸۹۸ م انتقال یافته که‌در سال ٦۸ = ۱۷ـ۱٦ق.م نوشته‌اند، و ده‌سطر است. چون آسیب زیاد دیده مضمون آن مبهم است: «درسا ل٦۸... قوت شاهی (؟)بحکم فرمان.. برای هشت سال لغو گردید .....» (۵)

۲۷ـ کتیبهٔ مار گوس(٦) واقع‌سوابی دومیلی دریای سند درسا ل ۱۱۷(؟) = حدود ۳۳ یا ۲۳ق،م‌دربارهٔ تاریخ یك‌چاه. (۷)

۲۸ـ کتیبه بر شکل یك فیل‌کنده برسنگ، درموزه متو را ی هند که‌بران نوشته اند «یا دگاراستخوان گردن آنحضرت»(۸)

۲۹ـ نوشته های ستون سرشیردار متو راکه (۱٦)سطر درپارچه ـ های متعدددارد‌وبسط خط خروشتهی‌راتا اواسط هند میرساند (۹) این کتیبه درتاریخ هند وساکه هـخیلی مهم است زیرا آنرا بامر ملکه بزرگ ایاسیه که‌مو یی (۱۰) بنت‌یوه راجه خره وسته (۱۱) همسر مهاکشتر په‌رجوله (۱۲) ومادرنده دیاکه (۱۳) نوشته اند. و را جع به‌وقف معبد و تصد یق مو قعیت‌های رسمی رجال وافرادخاندانهای مقتدران عصر است واین رجو له‌رایکی ازحکمرانان ساکه در اوا یل قرن اول میلادی دانسته اند. (۱٤)

---

(1) Gomana
(2) Ka'pisa'
(3) G (R) Ana Vhrayaka
(4) S.K. 2/151
(5) S.K. 2/20
(6) Margus
(7) S.K. 2/66
(8) S.K. 2/50
(9) S.K. 2/48
(10) Ayasiakamuie
(11) Yuva Raja Kharaosta
(12) Rajula
(13) Nada Diaka
(14) S.K. 2/34

۳۰ـ کتیبه چند حرفی میر زیارت‌درشهر ناپرسان اشنغر شمال‌شرقی پشاور وکتیبه موزه لا هور ازهمین‌شهر ناپرسان برپایه یك بود هی ستوادر دو سطر راجـع به و قــف‌برای سلامتی بودهه ورمه (۱)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زه‌لاهـور کـه ازکوه بنج (۲)سلسله مهابن مجاری د ریای سند علیـــابدست آمده وبسال۱۰۲ = ۱۸ـ۱۹م تاریــخ ساختن یك چاه‌است (۳)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زۀلاهور که‌از موچای‌اراضی یوسفزایی شرقی پشاور بدست آمده ودرسال۸۱ = ٤ـ۳ ق،م درساختن چـا هـی از طرف تبعۀ وشی شوگــه (٤)نوشته شده است . (۵)

۳۳ـ کتیبۀ سنگی نــاو گـــرام‌واقع خود وخیل شمال شرقی‌دریای سند علیا در موزه لاهور در بـــاره‌یك وقفیه دریك سطر .

۳٤ـ کتیبۀ ۳ کلمه مکشوف ا زنو شهرۀ شرقی پشاور بریك پایۀ مجسمه که دران کلمه کریده (٦)به معنــی سا ختــه و بنــا آمد ه است. (۷)

۳۵ـ کتیبۀ دوسطری سنگی که‌از پاجا بین جمالگرهی وتخت باهی شمال شرقی پشاور بدست آ مـده‌ودر موزه لاهور است . وتاریـــخ آن‌سال ۱۱۱ روز پانزدهم‌شراونـه‌مساویست بـا ۲۳ جـون ۲۷ م و مضمون آن چنین است: درســا ل۱۱۱ روز پانزد هم ماه شراونه (۸) این چاه ازطرف سنگه میثـره (۹)پسر آننده (۱۰) به‌تعـظیـم مادر و پدرش برای فایده وخوشی تــما م‌مخلوقات ساخته شد (۱۱)

۳٦ـ سه‌سطر نوشته بر پار چه‌های ظروف مـوزۀ پشاور کــه ا ز پاتود هیری پشاور بدست آمد وهمه راجـع به‌وقف و ایصال ثواب آن به‌اشخاص است . (۱۲)

۷ـ کتیبۀ سالم پور پنجتار: دردامنــه ها ی مهابــن که در ۷۳درجه و۳۱ دقیقه شرقی و ۳٤ درجه و۱٤دقیقه شمالی واقع است . نوشتــه

---

(1) S.K. 2/124
(2) Banj
(3) S.K. 2/57
(4) Vashi suga
(5) S.K. 2/30
(6) Karide
(7) S.K. 2/134
(8) Sravana
(9) Sanghamitra
(10) Ananda
(11) S.K. 2/65
(12) S.K. 2/122

سنگی سال ۱۲۲ـ اول ماه سرا ونه = ۷ جون ۳۸ م عهد سا که بمضمون ذیل بدست آمده .

«درسال ۱۲۲ اول ماه شراونـهدرعهد کوشانه مهاراجه سر ز میـن شرقی کسوه (۱) ازطرف مویکـه(۲) خلف اورو موجه (۳) منطقـه فرخنده گردید . ودرانجا دو با غاز طرف من وقف شد. بااین اقدام قابل تمجید ... منبـع جا ویدا نخیر . (٤)

۳۸ـ بریك پارچهٔ عقیق کـه درپاریس است باتصو یر یك شخص ایستاده دارای دستار و لبـا س‌برزو وپیراهن درشت کلمهٔ پونیه‌ـ مته (۵) نوشته شده است و آنـراازعهد یونانیان بـاختـر دا نستـه اند (٦)

۳۹ـ کتیبهٔ سنگی پاتهیا ر واقع‌یك میلی کانگرا (پنجـاب) در د و سطر که خا ر ج از منطقهٔ نفـوذخروشتهی است وبران نوشته اند : تالاب راتهی تره (۷)

٤۰ـ کتیبهٔ برتخته سنگی که ازخود وخیل غربی مهابن در دوسطر بدست آمده : «متولی ویهاره ...این‌ستوپه را ساخت . » (۸)

٤۱ـ کتیبهٔ سنگ کو چك‌مو زهٔپشاور در یك سطر از عهد قـدیم ساکه : که‌ره ویـد (سا خـتـهٔ)مایتر یه »(۹)

٤۲ ـ کتیبهٔ دوسطـری پشاو رموزیم ازعهد قدیم ساکه ، کـه از خود وخیل غـــر بی مهـا بن یافته‌شده :

«بنای یاد گار بهگه وت (۱۰)...وقف » (۱۱)

٤۳ـ کتیبهٔ بریك سنگ بنـا درپشاور موزیم نمبر ٥ که چند حر ف دارد از عهد قدیم ساکه (۱۲)

٤٤ـ کتیبهٔ سنگ کو چك موزه‌پشارو نمبر ۷ دارای چند حر ف ازعهد قدیم ساکه . (۱۳)

٤٥ـ کتیبهٔ بریك هیکل حجا ری‌شده دو پهلوان درموزهٔ پشاور که

---

(1) Kasua
(2) Moika
(3) Urumuja
(4) S.K. 2/70
(5) Punyamata
(6) S.K. 2/7
(7) Rathitara. S.K. 2/178
(8) S.K. 2/12
(9) S.K. 2/133 Karavide maitreya
(10) Bhagavat
(11) S.K. 2/128
(12) S.K. 2/133
(13) S.K. 2/133

پران فقط نام میناندره (۱) نوشته‌که‌شکل خروشتهی نام یونا نـــی میناندروس (۲) باشـــد. از عهـــدقدیم ساکه . (۳)

۴۶ـ بریك پایهٔ مجسمه سنگی که‌در کلب افسران پشاور بـــو د دریك سطر مربوط به عهد قـــد یم‌ساکه نوشته شده : وقف دیپانکه ره (٤) ساختهٔ تاکهتیدره (٥)

٤٧ ـ کتیبهٔ سنگی موزه پشاورنمبر ۲۰ (عهد قدیم ساکه) کـه تاریخ خروشتهی آن‌مساویست‌با ۲٤اپریل ۸٤م .«درسال ۱٦۸ پانزدهم مـاه جـیای شتـهه (٦) ایـن چاه‌بطور وقف بهمت تره‌وه‌شه‌کوره(۷) مربوط خـوده چه ویهاره کـــند ه‌شد. (۷)

درینجا کلمهٔ خوده چه بامقایسه‌کتیبه مانی کیاله در خور تـو جه است .

٤۸ـ کتیبه‌نمبر۲۱ موزهٔ پشـاو ربرسنگی (۱٦ × ۹ × ٦ انچ) کـــه درسنه ۱۹۱٦ م ازطرف اورل‌ستین‌به‌موزه داده شده وبه‌عهد کوشانیان متعلـق است . درین کتیبه نـــام‌مهاراجه وتاریـخ آن ساییده شـــده وخوانده نمیشود ودربارهٔ کنـــد ن‌چاهی است ازطرف برهمن واسو۔ دیوه (۹) پسراینددره‌دیوه (۱۰)ساکن‌اوبهاره (۱۱)

٤۹ـ کتیبه نمـبر ۳٤۷ مـوز هٔپشاور بریك هیکل حجاری شـــده بودهی ستوه نشسته که تختـــــه‌نوشتن در دامن دارد وبران چنیـــن نوشته‌اند : «درگیتی که نوشتنیـــی‌های خدایان ومرد مان‌آنجاست ».

این کتیبه به‌عهدقدیم‌ساکه‌متعلق‌است (۱۲)

۵۰ـ کتیبه راول نزدیك متهوره‌برکنار شرقی جمناکه در مـــوز ه متهوره موجود است دارای چهـارسطر متعلـق به‌عصر کوشا نیـان سال ٤۱ = ۱٦۸ م (۱۳)

۵۱ـ کتیبهٔ سد و واقع کنـــار شرقی دریای پنجکوره در غـر ب کوتل کتگله (١٤) برراه سوات‌بریك‌خرسنگ کوهی در چهار سطـر که خوانش آن کاملا صورت نگـــرفته‌است (۱۵)

---

(1) Minandra
(2) Menandros
(3) S.K. 2/134
(4) Dipankara
(5) Takhtidra
(6) Jyaishtha
(7) Travasakura
(8) S.K. 2/79
(9) Brahman-Vasudeva
(10) Indra Deva
(11) S.K. 2/157 Obhara
(12) S.K. 2/129
(13) S.K. 2/129
(14) Katgala
(15) S.K. 2/9

۵۲ـ چند پارچه ظروف گلی‌شهربهلول(۱) شمال شرقی پشاور کـه دارای حروف وکلمات خروشتهـــی‌است‌ولی به‌تحقیق خو انـده نشده متعلق به‌عصر قدیم ساکه(۲)

۵۳ـ کتیبهٔ شاه داور (۳)/ وا قـع‌وادی اگرور ضلـع هـزاره ، ۳٤ درجه ۳۰ دقیقه شمالی و۷۳ در جه٤دقیقه شرقی ، بریك خر سنگ کوهی . متعلق عصر قدیم سا کـه‌وسال ٦۰ = ۲۵ـ۲٤ق،م :

«از راجن دامیجه ده (٤)در سال٦۰ ساکه ، بابهادو (۵) وپدراوولـه وردهه (٦) برای ثواب پسرش‌میتره‌وردهنه (۷) ... بر هـمن . و مادر وبرادرش .(۸)

۵٤ درشاه داور کتیبه د یگـربسیار آسیب دیده هـم در ۵سطر موجوداست متعلق به عصر قـد یم‌ساکه درعصر ازیس (۹) در بـارهٔ وقف یك شخص متـمول مشهـورشیوه رکس کیته (۱۰)نوشته شده واملای نام ازیس درخرو شتهـــی‌ایاسه (۱۱) است‌وبدو خط یونانی وخرو شتهی مسکو کات سیمیـــن‌اوهم یافته اند . که‌زمان این کتیبه بین ۸۰ـ۱۰۲ ساکه باشد .(حدود٦٤م) (۱۲) .

۵۵ـ کتیبه های صندو قـچـــهٔ‌کنشکا : درشاهجی دهیری بیرو ن دروازهٔ گنـج شهـر پشاور . د ر سنه ۱۹۰۹م د رجای ستو پـهٔ بزرگ کنشکا که زایـران چینـی‌ذکر کرده‌اند ، بقایای یك ستو پـه بزرگ ازخاك براورده شده ، کـه‌دربین آن جعبهٔ منقش مسی به‌بلندی ٤ـانچ وقطر ۵ انچ باسر پـو ش‌محکمـی موجـود بـود، و هیکـل های بودای نشسته هم دارد ، وهیکل کنشکا بین ار با ب انـوا ع مهر وماه واقع است وبرسر پو ش‌جعبه اشکال بودا ـبرهما ـایندره (۱۳) دیده میشود ، ودربین ایـــن‌جعبه برخی ازیاد گار های بـو دا محفوظ بود، که‌آنرا لاردکرزن (۱٤)وایسرای دهم هند به بودا ئیـــان بـــر مـــا داد ، تـــا آنـــرا درمـعبـــد (مـنـــد لا ی) (۱۵)

---

(1) Shahr-i-Bahlol
(2) S.K. 2/122
(3) Shahdaur
(4) Rajan Damijada
(5) Bhadu
(6) Valavardha
(7) Mitravardhana
(8) S.K. 2/16
(9) Azes
(10) Sivarakskita
(11) Ayasa
(12) S.K. 2/17
(13) Buddha-Brahma-indra
(14) Lord Curzon
(15) Mandlay

گذاشتند . (۱)
تعیین سال اول ا یــن کتیبــه(مطابق ۱۲۸ م) مشکو کست ودر ذکر نام کنیشکا نیز مرادکنیشکای‌اول نباشد، بلکه کنیشکای د و م مذکور در کتیبه آرا خواهد بــود،که مور خ است بسال ٤۱ (۱٦۹م) وبالاخر تاریخ این کتیبه وجعبه را بین سنه ۷۸ـ۳۲۵ م تعیین کرده اند، وروزن فیلد باجان مارشل هم‌عقیده است که همان حــدود سال ٤۱ باشد (۲). درین کتیبه نام‌اگی‌شــله (۳) راهم ما خوذ از اگـــی سیلوس (٤) یونانی پنــداشته واورایك هنرمند یونانی گفته بودند ، ولی بعد از ستین کونو این عقیدهٔازطرف (بورو) (٥) ردگردیدو گفت که‌این نام بااگی سالا(٦) زبـــا ن‌پالی شبیه است که در خرو شتهی وبرهمی هم آمده است. بوروایـــن‌کلمه را لقب ماموری شمرده است که‌بکار تعمیر ویهاره مامور بـــودوبنابرین این بنا وجعبه تقد یمـــی کدام امپراتوری نیست ، بلکه مانندسایر کتیبه های متهوره تنها بـــه عصر شهزادگان کوشانی ر بـــطدارد (۷) .

ترجمهٔ مضمون کتیبه : درسا ل‌اول (؟) کنیشکادر شهر اما ... این وقف دینی باقصر ... ضمیمه‌شد. دران خـیر وسعــادت همـــه مخلوقات باد ! معمار آنْ بنده اگی‌شله در ویهاره کنیشکادر سنگارامهٔ مها سینه (۸) بموافقت معلم سره‌واستیوادین . (۹)
همچنین درین تپهٔ شاهی متصل‌پشاور پارچه های خشتی زیـا دی بدست آمده ، که‌بــران کلــما ت وحروف خروشتهی منقوش ودر موزهٔ پشاور محفوظند .
٥٦ـ کتیبه شکردرهٔ گیمبل پورماورای اتك ، در موزهٔ لا هـــو ر متعلق به عهد کنیشـــکا ، دارا ی‌چهار سطر نوشته ویك شکل خرو یك گلدانْ که تاریخ خرو شتهـی‌آن مطابق است با ۲۷ جـــو لا ی ۱٦۸ م .

---

(۱) پشاور ،تالیف جعفر ۲۲
(۲) آرت خاندان کوشان ۲٦۰
(3) Agisala
(4) Agesilaos
(5) Burow
(6) Aggisala
(۷) آرت کوشان ۲٥۹
(8) Mahasena's Sangharama
(9) S.K. 2/137

«درسال ٤٠ روز٢٠ماه‌پراوشتهه‌پده این چاه در معبر شا لا (١) بطور تحفهٔ اصحاب درو نی په‌ره(٢) »

٥٧ ـ کتیبه مهر مسی یکی ا زکشترپه های دورهٔ قدیم ساکه د ر وادی هزاره تا چیناب بنام شیوه‌سینه کشتر په شهر ابهی سا ره پرسته (٣)

٥٨ ـ کتیبه سکاره ډهیری (تپهٔزغال) درهشت میلی شمال چا ر سده پشاور بریک مجسمه موزهٔلاهور مور خ١٠ می ٣١٥م : در دو سطر « درسال چارصدم یك کم(٣٩٩) روز ٢٢ ماه آشاد ه (٤). درجنت(روزدهم) او(زن)باد ! من نگهداری اطفال رامیخواهم . »(٥)

ستین کونو عقیده دارد که اصل این کتیبه یك نوع منظومه (٦) است که هر مصراع آن ٦ + ٤ + ٣سلایبل دارد ، و بنا بر ین در تاریخ اوزان عرو ضی ا همیتی خواهد داشت .

٥٩ ـ کتیبه سوی ویهار (٧)در١٦میلی شمال غرب بهاو لپو ر بریك تختهٔ مسی دارای چهار ونیم سطر که تا ریخ خرو شتهی آن مقارنست با٧ جون ١٣٩م: «درزمان شاهی مهاراجه دیوه پتر ه کنشکا در سال ١١ روز ١٨ ماه‌دایسیوس (٨) هنگامیکه را هب ناگه‌دته (٩) مبلغ دستورو مر یدمبلغ دمترا ته (١٠) مرید مریدا ن مبلغ بهاوه (١١) درینجا درد منه(١٢) سکونت نمود، پس متو لی ویهاره زاهد بلا ننذی (١٣)ومادرش کدبانو بله جیا (١٤) علاوه بربنای این مسکن دیوار دورا دور آنراهم‌بعداً ساخت. برای همه مخلوقا ت وسیلهٔ خیر وخوشی باد! (١٥)

٦٠ ـ کتیبهٔ ظرف خاك رو غنی که‌ازسوات بدست آمده وبه یکی

---

(1) Sala
(2) S.K. 2/160. Dronipadra
(3) Sivasena, the Kshatrapa of Abhisaraparastha. S.K. 2/103
(4) Ashadha
(5) S.K. 2/127
(6) Doha
(7) Sui-Vihar
(8) Daisios
(9) Magadatta
(10) Damatrata
(11) Bhava
(12) Damana
(13) Balanandi
(14) Balajaya
(15) S.K. 2/141

از حکمرانان یونانی منسوب ورجمه کتیبهٔ دورادور ظرف چنین است: «ازتهیو دو روس میریدر خ(۱) این یادگار های حضرت ساکیا مونی بمقصد محافظت همه‌مردمان بناشد .»(۲)

کلمه میرید ر خ درین کتیبه‌یك لقب یونانی میرید رکو س (۳) دوره یونانیان وروممن است که‌معنی‌آن حکمران یك ناحیه است واو در کابل یااراکو ز یا یاگندهاراماموریت‌داشته است . (٤)

٦۱ ـ کتیبهٔ تجهٔ ضلع‌پشاور که‌شرح وتصویر آن بدست نیامده (٥).

٦۲ـ کتیبه های تخت باهی که‌دارای آثار یك شهر بزرگ قدیم است و یك کتیبه ازانجابدست آمده دارای ٦ سطر وتاریخ خروشتهی آن مطابق است با ۱۰مارچ ۱۹م : «درسال ۲٦ شاهی مهاراجه گود وهره (٦) سال ۱۰۳روز اول ماه ویشا کهه (۷) این معبد وقف دینی بله سه می (۸)منجی وپسر ودختر اوست به‌تعظیم میره (۹) منجی وشهزا ده کپه(۱۰) به‌تعظیم مادر و پدر .»(۱۱)

کتیبه دیگر تخت باهی در موزهٔپشاور است که‌بران (تحفهٔ هو ره شده » (۱۲) نوشته شده و نیزیك پارچه ظرف سیاه از تخت‌باهی درموزه پشاور افتاده که چندکلمهٔخروشتهی دارد (۱۳)

٦۳ـ کتیبه های خرو شتهی‌تکسیلا:

این شهر تاریخی به آ ثارمکشوفه وبقایای یك شهر عظیم شهرت دارد ومرکز بزرگ‌فر هنگ‌ومدنیت دور های متعدد مو ریا ـ یونانیان باختر ـ وکوشانیان تاحلول اسلام بود. ازین جا در حفریات این شهر کتیبه های‌متعدد کو چك وبزرگ برا مده است :

۱ـ کتیبه دوسطری و قفیه دهرم‌داسه (۱٤) بریك چراغ. (۱٥)

۲ـ کتیبه یك پارچه پشمی دریك‌سطر که‌به تعظیم اقارب و هم خونان و متعلقین شخصی نو شته‌شده . (۱٦)

---

(1) Theodoros Meridarkh
(2) S.K. 2/4
(3) Meridarkus
(4) S.K. 2/2
(5) S.K. 2/173
(6) Guduvhara
(7) Vaisakha
(8) Balasami
(9) Mira
(10) Kapa
(11) S.K. 2/62
(12) Horashada
(13) S.K. 2/63
(14) Dharmadasa
(15) S.K. 2/90
(16) S.K. 2/91

۳ـ کتیبهٔ یك‌پارچه سنگ دریك‌سطر: «میترا(۱) زوجهٔ ایندره‌سینه(۲)
٤ـ کتیبهٔ یك پا رچه پشمـــی‌دریك سطر: اززوجه‌ایندره‌سینه .
۵ـ یك‌یك حـر ف بر یـك یك‌پارچه .

٦ـ کتیبهٔ تخته زرین تکسیـلا که‌ازسرکپ پیداشده ، درسه سطر متعلق به‌دوره ساکه تاکوشانـیان ،که آنرا یك منظومه دارای ۷ + ٦ سلاییل شمرده اند: «شیرا(۳) یك‌یاد گار آنحضرت رابرای شادمانی مادر وپدر خود وقف‌کرد »(٤) .

۷ـ کتیبه بریك ظرف گلی‌موزهٔ‌پشاور که از تکسیلا برامده :«این ستوپه ازطرف سی‌هاره کشیته(۵) برادران ، به‌تعظیم بو دا هـــا در تکشه شیلا بنانهاده شد. (٦)

۸ـ کتیبه های متعددی ازبقایای‌معبد جاولیا (۷) تکسیلا بر آ مـده واین معبد از قرن سوم تا پنـجم‌آبادبود. عدد این کتیـبه هـــا ی کوچك که‌نامهای وقف کنندگـــان‌یادگار ها وتحفه هـــا ی‌بو دا بی بران نوشته شده به (١٤) پار چه‌میرسد مربوط به عصر قـد یـم ساکه (۸)

۹ـ کتیبه های کو چك بر چیـزهای مختلف کـه ازسر کـپ (۹) تکسیلا بدست آمده ومربوط بـــه‌عصر قدیم ساکه است عددآن بـه ۲۱ میرسد ، که از آنجمله بریکی‌هـمان نـام تـهـیو د وروس بـن تهواره (۱۰) نوشته ، که این نا م‌یونانی در کتیبه سوات وکالدره هم آمده است وبرچند کتیبه د یگـــر کلمات ستاتیر (۱۱) ودرخم (۱۲) دیده میشود، که رواج این کلمات‌یونانی رادر نقود میرساند . تما م این کتیبه هانیز دربارهٔ موقو فا ت‌اشخاص است (۱۳)

۱۰ـ ازخرابه های ستوپه قد یم‌قریه شاه پور تکسیلا یك قـــا ب مسی برامده که‌دران نام همـــا ن‌میرید رخ کتیبه سوات آمده‌است : «این ستوپه ازطرف مـیریـد رخ دهمسر اوبه تعظیم مادر و پـد رش برای تقدیم تحیات احترا مکا را نه‌بناشد » ازروی نام میرید رخ ایـن کتیبه مربوط عصر یونانیان با خترخواهد بود. (١٤)

---

(1) Mitra Wife of Indrasena
(2) S.K. 2/91
(3) Sira
(4) S.K. 2/86
(5) Siharakshita
(6) S.K. 2/87
(7) Jaulia
(8) S.K. 2/92
(9) Sirkap
(10) Thavara
(11) Stater
(12) Drakhm
(13) S.K. 2/97
(14) S.K. 2/5

۱۱ـ کتیبهٔ آبگردان مسی تکسیلاتحفهٔایشوه ره که (۱) ازعصرقدیم ساکه (۲)

۱۲ـ کتیبه قاپ‌مسی که ازخرابه‌های تکسیلا یافته‌شده وبحرو ف خروشتهی طرز عهد ساکه است وتاریخ خروشتهی آن مطابق با شد باماه جون سال ٦ق،م وشاه موگـه‌را! درین کتیبه همان (مـویس)(۳) دانسته اند. که‌یکی ازشاهان ساکه‌حدود ۷۰ ق،م باشد . (٤)

«درسال ۷۸ درعصر مهاراجه‌موگه(٥) شاه بـــزرگ ، روز پنـجـم ماه پانیموس (٦) کشتره‌په‌چوکهسه(چچ)(۷) که‌نام‌اولیاکه‌کوسولوکه(۸) است وهم پسرش پتیکه (۹)درشهرتکـشه شیـلا (۱۰) د ر شمـا ل ناحیت شرقی بنام کشیمی (۱۱)درینجاپتیکه بنای ابتدایی یادگا ر حضرت ساکیا مونی وسنگها را مه‌رابوسیلهٔ روهی نی میتره (۱۲)ناظر این بنا نهاد. تادران تمام بو داهـاومادر وپدرش پرستش نمایند . و موجب برکت زندگانی وقوت کشترپه وفرزند وهمسرش باشد . وتمام برادران ومتعلقان اوپرستش نمایند. بحـکم رئیس بـزرگ اوقـــاف : پتیکه »(۱۳)

۱۳ـکتیبه طومار سیمین تکسیلاکه‌جون مارشل درسنه ۱۹۱٤ کشف کرده (موزهٔ تکسیـــلا) وتاریـــخ‌خروشتهی آن مقارن با۱۷ می ٥۲ م باشد :«درسال ۱۳٦ روز۱٥ مــاه‌اشاده یادگار آنحضرت از طـر ف یوره سه که (١٤) یکی ازفرزندان‌اینته وهریا (١٥) باکتری ساکـــن شهر نوه چه (١٦) درمعبد بو دهـی‌ستوای خودش ، درمیدان دهر مـه راجیکای (۱۷)تکشه شیلا بـــرای‌اعطای صحت به‌مهاراجه شاه‌شاهان پسر آسمان کهوشانه (۱۸)و بـه‌تعظیم تمام بوداها و تعظیم پرت یی که‌بود ها (۱۹)وتعظیم ارهت ها وتعظیم همه مخلوقات ومادر وپدر و دوستان ووزیران ومتعلقان ورشته‌داران وبرای اعطای صحت بخودش. این بذل واکرام ، رهنمای‌نروانه(مقام راحت ابدی) اوباد !» (۲۰)

---

(1) Ishvarakha
(2) S.K. 2/88
(3) Maues
(4) Cambridge H.I. 1-57
(5) Moga
(6) Panemos
(7) Chukhsa
(8) Liaka Kusuluka
(9) Patika
(10) Taksha Sila
(11) Ksheme
(12) Rohini Mitra
(13) S.K. 2/29
(14) Urasaka
(15) Intavhria
(16) Noacha
(17) Dharmarajika
(18) Khushana
(19) Pratyekabuddhas
(20) S.K. 2/77

درین کتیبه کلمه به‌همه لینه(۱)ازطرف جون مارشل با (بالی کینه) یعنی بلخی سنسکریت مقـا رنــت‌داده شده، ومااز کتاب بـر یهـت سمهیتا (۳) تالیف ورا هه میهیره(۱۰ر۷) هم میدانیم که‌بلخیان بـا تکسیلاروابطی داشته اند (۵)

۱٤ـ کتیبه ظرف سیمین سرکپ‌تکسیلا که‌بر گردن آن نـوشتـه خروشتهی دارد و تاریخ (۱۹۱) آن‌به‌عهد قدیم ساکه مربو طست کـه مطابق ۱۰۷ـ۱۰۸ م باشد « در سال۱۹۱ عصرشاهی جی هونی که (٦) کشترپهٔ چو کهسه پسر مانی گوله(۷) برادر مهاراجه ».(۸)

ستهین کونو گوید از کتیبهٔ سال۱۸۷ خلتسی باین فکر میرسیم کـه این مهاراجه عبارت از و یمـه کـدفیسس باشد .(۹)

جی‌هونی‌که را بازیو نیسس(۱۰) تطبیق کرده‌اند که‌کشترپه‌چوکهسه (چچ) یعنـی‌مملکت تکسیلا بـود وبعدازان حکمرا ن مستقـل ا یــن سرزمین گردید.

٦٤ـ کتیبهٔ تیر ته واقـع مـرزکوهستان سوات ، بریك خرسنگ کـوهی که‌طرز خط آن قدیمتراست‌ومشابهتی به نوشته هـای عصـر اشوکا وساکه هادارد. درینجا زیرنشانه دوپای مقابل انگشتان دو پـا نوشته شده : « نشانهٔقدمهای‌بودهه‌ساکیامونی .»(۱۱)

٦٥ـکتیبهٔ تورڊهـیری وا قـــع‌تحصیل دوکی وادی تهل نور لا یی بلوچستان که‌ازینجا در حدود پنجاه‌پـــارچه ظرو ف گلـی با نـو شته های مدادی بدست آمده ، وازانجمله۵پارچه خط برا همی دارد و زبـان این کتیبه هابسیاربطرف‌سنسکریت‌متمایل شده است ، واشکال‌حروف آن هم تنوع دارد ومشابهت زیـــادآن باکتیبه وردگ بنظر می‌آید ،که تاریخ‌آن بعداز ۲۰۰م خـــو ا هـدبود. از ارتباط پارچه های متعـد د میتوان کتیبهٔ ذیل را بدست آورد :

«ازطرف شاهی یوله میره (۱۲)رئیس ویهاره ، این‌دالان آب، د ر یوله میره شاهی ویهارهٔ خودش به‌موافقت معلمان سر واستیوا دیـن، دیناً وقف گردید .

---

(1) Bahaliena
(2) Balhikena
(3) Brihat Samhita
(4) Varaha Mihira
(5) S.K. 2/74
(6) Jihonika
(7) Mani Gula
(8) S.K. 2/82
(9) S.K. 2/82
(10) Zeionises
(11) S.K. 2/9
(12) Shahi Yola Mira

واز ین وقــف را ستیــن هــمواره‌ثواب آینده، نصیب مادر وپدر وهمه مخلوقات باد !

وزندگانی دراز نصیب ر ئیــس‌دین باد !»(۱)

٦٦ـ کتیبهٔ هند واقع ۱۵ میلی‌بالای اتك برکنار غربــی دریـا ی سند در ۳٤ درجه ۲دقیقه شما لــی‌و۷۲ درجه ۲۷ دقیقه شر قی کــه همان ویهند دورهٔ اسلامی بــا شدوپایتخت ثانی کابلشاهان بــو د، درسنه ۱۸٤۸ یك کتیبه سنگی ا زآنجا بدست آمد، که‌به گاه شماری عهد کنیشکا تعلق دارد دردوسطر .وتاریخ خروشتهی آن مطابق است‌با ۲٦ فروری ۱۸۹ م .

«درسال ٦۱ روز هشتم مــا ه‌چایتره (۲) چاه سه ویرا ها(۳) در پور واشاڍه (٤) کنده‌شد. »(٥)

٦۷ـ کتیبه یاکوبی واقع‌سوا بی‌شرقی پشاور، بریك‌سنگ‌تصویر‌دار (موزه پشاور) کــه معجزه شــر اوستی (٦)رامی نماید، وبوسیلهٔ او بودا بررؤسای شش فرقه ر قیب‌خود غالب شده بود.

«تحفهٔ ... جوان مرد جینه (۷)بین آنانیکه درراستی مشوش شده بودند، وازطرف رئیس قریهٔ هــده(۸) سیاست شدند . »(۹)

٦۸ـ کتیبه زیده نزدیك هنــدد: ۳٤درجه۳دقیقه شمالی‌و۷۲درجه۳۲ دقیقه‌شرقی‌بریك‌پارچه‌خرسنگ‌مدخل‌این دیه، که اکنون درموزه لاهو ر است وتاریخ خروشتهی آن مطا بق‌است با۱۹ جون ۱۳۹ م .« درسال ۱۱روز ۲۰ ماه اشاد هـ ـ دراتره‌فل‌گونه (۱۰)چاهی کنده‌شد درز مان شاهی بادار مهاراجه کنیشکه . وعلاوه ازان یك آبدان هم از طر ف هپیه دهیه (۱۱) وقف شد. برا ی‌برکت سروا ستی واده (۱۲) بــه تعظیم کشتر په لیاکه (۱۳) برا ی‌نفع مادرش .

وقف شد به‌توجه مرشد سنگــه‌میتره راجه (۱٤)

٦۹ـکتیبه لداخ : قریه‌خلت سی(۱۵)۵۲ میلی لیه درلداخ واقعست وکتیبه های متعدد براهمی‌ازان بــرامده که‌برخی‌خروشتهی اند،ومهم تر

(1) S.K. 2/176
(2) Chaitra
(3) Saviras
(4) Purvashadha
(5) S.K. 2/17
(6) Sravasti
(7) Jina
(8) Hida
(9) S.K. 2/133
(10) Uttaraphalguna
(11) Hipea Dhia
(12) Sarvasti vada
(13) Liaka
(14) Sanghamitra Raja. S.K. 2/145
(15) Khalatse

همه نوشته دو سطر یست که‌تاریخ آنرا ۱۸۷ یا ۱۸٤ = حدود ۱۰۳ـ ۱۰٤ م خوانده اندو برا نچنین نوشته است؛ «درسال۱۸۷ـ یا ۱۸٤ درعصر شاهی مها را جه‌ویما کوتهی سه (۱)»که این نام راستین کونو شکلی‌ازنام‌کدفیسیس‌دوم میداند (۲) ومامیدانیم که ویما کد فیسیس دوم بعد از مرگ‌کدفیسیس اول در حدود ۷۸ م به سلطنت رسیده‌است که مرگ اودرحدود ۱۱۰ م‌باشد .

این کتیبه ازین رو مهم است که‌نفوذ شمالی خط خروشتهی را تا مناطق لداخ ووسعت سلطنت‌کوشانیان بزرگ را تا آ نجا میرساند.

۷۰ـ کتیبه ها ی سنگی نمبر ٥ـ٦ موزه لاهور که هریکی ازا ن یك دو کلمهٔ خط خروشتهی دارد .(۳)

۷۱ـ کتیبه های پالاتودهیری(شرق پشاور) برظرو ف گلی‌موزهٔ پشاور که سه‌نوشته دارای چند کلمه دارد مربوط به‌عصر قدیم ساکه ، وهم بریك پا یه مجسمه(موزهٔ پشاور) چند حرف نوشته شده‌است . (٤)

۷۲ کتیبه های مو هن جودیرو واقع‌لارکانه سندکه‌درانجا آثاریك شهر قبل التاریخ در۱۹۲۱ م مکشوف گردیده وآثار آخرین آ ن بدورهٔ کنیشکا میرسد ، وسه قطعه‌ظروف خاکی ملمع خط خروشتهی هم ازان بدست آمده که‌در مو ز ۂکلکته است وحروف آن به‌نوشته‌ـ های عصر بعد از کنیشکا شبیه‌است وجز چند کلمه نوشته دیگری ندارد (٥)

۷۳ـ کتیبهٔ کانهیاره (٦) ناحیه‌کانگرا (پنجاب)در دوسطر که‌بران باغ کرش‌ایاشسه (۷) نوشته‌است(۸).

۷٤ـ کتیبهٔ بتکره (۹) سوات :برظرف گلی شکسته در حفریات ۱۹٦۰م بدست آمده که دردو سطردورادور آن نوشتهٔ خرو شتهی‌شبیه یکی از کتیبه های تکسیلا بد ین‌مضمون دارد:

«تحفه ... درستوپه دهرمه‌راجیکه(۱۰) به‌تعظیم ... (۱۱)

---

(1) Uvima Kavthisa
(2) S.K. 2/80
(3) S.K. 2/115
(4) S.K. 2/120
(5) S.K. 2/173
(6) Kanhiara
(7) Krishaya'sasa
(8) S.K. 2/179
(9) Butkara
(10) Dharmarajika
(11) East and West. P. 81, March 1966

کتیبه های خروشتهی درترکستان شرقی

این تمام کتیبه هادرسنه ۱۹۰۰م ازطرف سر اورل ستین (۱) درآثار ابنیهٔ قدیم مخروب ماورای دریای نیه(۲) تـر کستان شر قی کشـف گردید، که‌درکتاب او ختن قد یـم(۳) طبع اکسفورد ۱۹۰۷م شـر ح داده شده‌است .

همچنین همین‌محقق‌درسنه۱۹۰۶ـ۸م درهمین سرزمین کشفیات‌دیگری نمود، که‌آنرادرسنه ۱۹۲۱م‌ازآکسفو رد بنام(سرندیا)(٤)نشر داد .

عدد تمام این‌کتیبه‌های‌خروشتهی‌در ترکستان شرقی به ٧٦٤ میرسد ودر آخر کتاب کتیبه های‌خروشتهی‌ترکستان چینی (٥) شر ح‌مبسوطی بر تنوع الفبای خروشتهی در یـن‌سرزمین داده شده وپدید می آید، که این هنر خط نویسی خروشتهی‌در شمال کشور کوشانی مـطا بق احتیاجا ت مردم آن سرزمین تنوع‌یافته بود. ولی نفوذ و افزایش آن ازهمین کتیبه‌های‌فراوان ثابت‌است.در اخیر این جلد نویسندگان ایـن کتاب یك‌تابلوی (٢٦٦) علامـات‌مختلف حروف خروشتهی را هـم ترتیب داده اند که ازروی تـمـا م‌کتیبه های مکشو فـه از خـا ك افغانستان وهند وتر کستان تکمیل‌شده وماآنرا درین کتاب عینا تصویر گرفته ایم . (عکس نمبر ۱۰)

درتمام این ٧٦٤ کتیبهٔ ترکستان‌شرقی نامهای شش پادشاه آ مده که‌یکی از ایشان اوی جیته سنهـا(٦) مخصوصاً شاه ختن(٧)یادشده است (کتیبه عدد ٦٦١) ولی درباره‌پنـج نفردیگر معلومات مستنـد و مستقیمی در دست نیست . (٨)

درین نوشته ها سالهای عهـدهای شاهی از سال اول‌تا ۳۸ ضبط شده که بقول اورل ستین زمـا ن بیـن ۲۳۹تا ۲٦٥ بـاشد . زیـرا درهمین‌تودهای خاکی یك‌لوحهٔ چینی‌هم بدست آمده که‌تـاریخ‌آن۲٦۹ م است (۹)

---

(1) Sir Aural Stein
(2) Niya
(3) Ancient Khotan
(4) Serindia
(5) Kharosthi inscriptions in Chinese Turkestan. Oxford 1929
(6) Avijita-sinha
(7) Khotana-Maharaya
(8) Kh-ins p. 323
(9) Kh-ins, P. 335

بهر صورت وجود این کتیبه هادرترکستان شرقی نفوذ مـدنیـت و فرهنگی راروشن میـسازد کـه دراوایل قرون مـیـلادی بـو سیلـهٔ کوشانیان شرقا تامتوره و جنو بـاتاوادی پشین وموهن جودیرو سند وشمالا تاترکستان چینی و ختـــن‌پهن‌شده بود، وحدود غربی آنرا بـا نعوذ رسم الخط خروشتهی مجا ری‌دریای هلمند تحـدیـد کـــر د • میتوانیم •

سنگ نوشته‌های شناخته‌نشده موزه کابل

درموزهٔ کابل چند ین سنگ‌نوشتهٔ کوچك وبزرگ مو جو د است که‌بران نوشته های خروشتهی‌دیده میشود .

تحقیق و خوانش این سنگ ها تاکنون صورت نگرفته واگرعکاسی هم شده باشند، تاکنون‌ازخوا نش‌ومطالب آن چیزی نشرنشده و یا بدست ما نرسیده است .

کتیبه‌هایی هم‌دیده شده، که‌تشخیص خط آن مشکل‌است ودر خو ر مطالعهٔ دقیق علمای خط شنا س‌ادوار قد یمه است ، که ما درینجا عکس یکی از ین سنگ نوشته هارا‌بطور نمونه آورده ایم (عکس ۱۲) وخط آن به خروشتهی‌میماند .

نوشته های زبان تخاری برسم الخط یونانی

علاوه برنوشته های یونانی کـه برسم الخط یونانی ازحدود ۳۰۰ق،م در افغانستان بر مسکو کات و یـاسنگ ها دیده میشود، و بر تمـام مسکوکات شاهان یونانی باختر وپا رتیان استعمال شده، رسم الخط یونانی در زبان مقامی افغانستان در عصـر کو شانیان ازقرن اول میلادی نیـز دیده میشود .

زبان عصر کوشانی که کتیبه های متعددآن باقیست وآنرا زبان تخاری یـا باختری یاکوشانی گفته انـد، یك لهجهٔ شرقی زبان های ایرا نـی است که مقارن با پښتودرآیزوگلاس لسانی بیـن مـجا ر ی هلمنـد ودریای سند، زبان کتابت و مسکوکـات وسنگ نبشته هـا بـوده، واز قرن دوم تادهم میلادی درمد ت ۸۰۰ سال آثارآن موجوداست ،که برخی عناصر آن باپښتو و پهلوی وسنسکریت و ترکی مشتـرکست وآنراباتمام معانی زبان یك ایزوگلاس (۱) فرهنگی توان گفت که عناصرمقامی راباقبول اثر هـای شـر قـی وغـربی وشما لی در خود فـراهم آورده است ، وحتی این اثر هـادررسم الخط یونانی آن هم مشهود است که مادر سابق به آن اشار ت کردیم.

حروف این رسم الخط قراریکه در کتیبهٔ بغلان اواسط قرن ۲م آمـده وبعد ازان شکسته شده و تغییـر شکل داده است (درشکل نمبر ۱۳ دیده شود.)

بدین منوال مطابق قول هیـو ن تسنگ درزبان تـخاری (۲۵)حرف وجود داشت که در کتیبهٔ بغلان هم آمده است .وچنانچه گفتیم درکتیبه ـ های متأخر دورهٔ اسلامی برخی حروف رابه نقاط هم امتیاز داده اند.اکنون ماتمام کتیبه های مکشو فه ایـن رسم الخط را در افـغانستـان و سرزمین های متصل آن درینجا شرح میدهیم، واین شرح مطابق خوانش ومطالعهٔ ورأی خودنویسندهٔ ا یـن سطور است، که امکان هر گو نـه تصحیح ازروی مطالعات د قیق تـرآینده دارد . ولی من اکـنـون رأی خودرا بطور مطالعهٔ ا بتـدا یـی مینویسم، و تمام این کتیبه هـا را بمدد ادبیات دری و پښتو قا بـل تحلیل میدانم ، که این زبان یك لهجهٔ شرقی زبان دری بوده ، و در خـو رفهم وتطبیق بـاادبیات قدیم زبـان

---

(1) I-so-Glass

دری است . ولی چون این لهجه‌در ایزو گلاسی بین فرهنگ و روایات‌ادبی ولسانی شرق و غرب‌وشمال واقع بوده ،البته عنا صر سنسکریت وپهلوی وترکی وپراکریت های هندی دران مشهود است .که شما آنرادر شرح این‌کتیبه ها خوا هید دید. و لی‌چون درینجا کاوش وتدقیق ما تنهاراجع‌به هنر خط نویسی است، بنابرین تنها وجود واهمیت رسم ا لخط‌یونانی شکسته راد ر ین قسمت شرقی آریانه مورد مطالعه قرارمیدهیم، واز تحلیلات دقیق لسانی آن میگذریم . ودربارهٔ تفصیل آن‌به‌دو کتاب من‌مادر زبان دری وهفت کتیبهٔ قدیم طبع کابل ر جوع فرمایید.

۱ـ کتیبهٔ سرخ کوتل بغلان:

بقایای یك آتشکدهٔ بزرگ بالای‌تپه های ۱۵ کیلو متری پل خمری در ولایت تاریخی بغلان شمال‌افغانستان در ۱۹۵۷ کشف گردید. که‌درانجا سه نسخه از یك کتیبه‌قرن دوم میلادی رایافتند.

نسخهٔ بسیار مهم این کتیبه بریك سنگ ۱۳۲ × ۱۲۵ سانتی بخط یونانی وزبان تخاری برامده که۲۵ سطر و ۹۴۷ حرف یونانی با دو نشان خاص عصر کوشانی دارد ،ومن درسال ۱۳٤۲ ش آنرا در کتابی بنام «مادر زبان دری » تحلیل وخوانده ام.

دونسخهٔ دیگر عین همین کتیبه‌بااختلاف املاوی جزوی ولی بخط بدو ناپخته یی در همین معبد ازسنگ‌کاری داخل‌چاهی‌کشف‌شده ، که یکی ۲۱ پارچه سنگ و دیگری۳۲ قطعه دارد که این پارچه ها ی سنگی رادر داخل بنای چا هی‌بکاربرده بودند .

ازروی این کتیبه بانی اصلی بگ‌لنگ (بغلان) بگ شا کنیشکی نامو برگ بود، که‌بعداز ان دربهارسال ۳۱ عهد کانیشکا(حدود۱٦۰م) بغرض تعمیر مجدد ،چاهی رادرانجاکندند .

این بناراکه آثار آتش مقد س(ایر = اور پښتو) دران یافته اند به‌لغت هندی مندر یعنی معبدومالیزیعنی مهادز و حصار بزرگ و نوشال = نوشاد نامیده اند. ومتن‌کتیبه متضمن فواید بزرگ تاریخی ولسانیست که دران ۱۵۵ کلمهٔزبان تخاری مورد استعما ل است. (رجوع به‌عکس نمبر ١٤)

ترجمهٔ متن کتیبه :

«اینست مهادژ کانیشکه بهرمور:بغلان . که (آنرا) شاه بزرگ

کانیشکه نامور کرد (ساخت).چون‌بزودی این مها دژ تمـــام کــرده شد، پس‌آب این معبد نیست شد،وچنین (این) مهادژ بی‌آب (خشك) ایستاد (شد) و(چون) رب‌النوع‌نیکوی مقدس آتشی معطل ماند، پس خداپرستان نوشاد تبا ه شد نــــد(رفتند) چون جویهای آب‌ایستادند (خشك شدند پس)آب‌اندك شد ومهادژ پدرود گشت .

تاکه نو کونزوك کنارنگ فـــراخدای (مقرر ازطـرف شـهنشا ه) فریستار آب شاه بگپـور(شاه‌زاده)لـویك بوسر (بن) شیزو گو گ اروانشاد (شاد روان) که‌همــــواره‌نامور باد بااراده‌ٔ مهیا (قوی) بــه سی ویکم سال سلطنت هنگام‌نیسان‌ماه‌به بغلان آمـد، ایــن‌مهــادژ ر ا پرورید . تاکه یك چاه کند واز آن‌آب برآورد . وآنرا به‌تهداب سنگی استوار کرد. چنین آب مهادژ زیادشد ونـه کاهید . وچون رب‌النوع نیکوی مقدس آتش‌وجود دا شتــه‌باشد ، پس خدا پرستان نو شا د تباه نخواهند شد. (نخواهندر فت)ومهــا دژ پـــدرود نخواهد شد . چون آن چاه خام کوب را خشـــت‌ریز کرد بنیاد ورایستاده شد.

بدین چاه (و) بدین خشت‌ریزهمه‌مهادژ نیك پرورده شد، ویك چا ه وصحن بزرگ کرد (ساخت) .

منم برزمهر ــ منم کوزکاشکــی‌پور ــمنم رئیـس گانسیگییم (؟) ــ نو کونزیکی کنارنگ مریگ،بفرمان‌خدای و(بفرمان)ایمن نوبخــت ــ منم مهره من ــمنم برزمهر پــو ر،امهره من »

بردیوار های این معبد آتش د ه‌پارچهٔ دیگر سنگی هم یافته اند ،که بهمین رسم الخط کلمات مختلفـــی‌بران دیده میشود ، و تاکنو ن این کتیبهٔ مهادژ بغلان مفصل تر یــــن‌نوشته ایست که‌بدین زبان ورسم‌ــ الخط در دنیا کشف شده‌است. واوضاع امپراتوری چهارم بز ر گ دنیارا دران عصر روشن میسازد.

۲ــ سنگ نبشته‌های‌روزگان:

روزگان در کو هساران شمـال‌شرقی‌بفاصلهٔ دوصد میلی از شهر قندهار درنشیب های جنوب غـورواقع است . وآثار باستانی ز یادی دارد واز آنجمله در درهٔ شالــی ده‌میلی مرکز روزگان دو کتیبه رسم‌ــ الخط شکسته‌یونانی‌بزبان‌تخاری‌عصرهفتالیان بعد از قرن ۵ــ٦ م موجود است.

این هردو کتیبه در بدخطــی واشکال حروف باهمدیگر بسیـــا ر

مشابه وغالباً به‌یك قلم‌نوشته شده‌وحروف آن برخلاف کتیبهٔ بغلا ن بهمدیگر پیوسته وشکسته است ،ولی علایم فاصله حروف (٥) مانند کتیبهٔ بغلان دران دیده میشود ، وبالای حرف Z دزیك کلمه‌درهردو کتیبه سه نقطه هم نـو شته شد ه‌است .

خوانش نوشته اول :بکه‌ـشاه ـخوی ـمهرـماهـ زمیگ .

یا: بگه ـ شاه ـ زاولـ مهـرماهـ زمیك .

یعنی : بکه‌شاه ، شاه‌زاده مهر،ماه زمین . یا: بزرگ شاه زا بـل مهر، ماه‌زمین .

خوانش نوشته دوم: بکهـ شاهـخوی ـمهر ـزمی ...

یا : بگهـ شاهـ زاول ـ مهر ـزمی ...

(برای شرح رجوع شود به‌کتا ب‌هفت کتیبهٔ قدیم ازعبدالحی حبیبی)

(عکس نمبر ١٥)

٣ـ کتیبه های جغتو :

درشمال غربی غزنه بفاصله ٢٠ کیلومتری‌درکوه‌برگول‌برخرسنگ ـ های کوهساراه کاروانی دونوشتهٔ‌خطیونانی‌بزبان‌تخاری‌دیده میشود ، که‌یکی درسه سطر بسیار رو شـن‌وخوانا وهـم، حـرو ف خو شخط پیوسته باهمدیگر است ومـتن آن‌احترام به‌سه جوهر بو دایی تـر ی رتنه (١) یعنی‌دانایی ـتقوی‌ـاتحاداست ، و چـنانچـه گـذ شـت همین مطالب بریك کتیبهٔ تبتی د رتنگی تایغان قزاقستان هم‌نو شتـه شده‌است .

خوانش این کتیبه :

(١) نمو ـ بد (احتـــرام بــــه‌بو دا)

(٢) نمــو ـ دهر مه (احترام به‌دهرمه)

(٣) نمو ـ سنگه (احترام بــــه‌سنگه)

اما کتیبهٔ دوم جغتو درپنج سطربر صخرهٔ بزر گی است که مطا لب زیرین‌آن محو شده وفقط مطالب ذیل‌ازان خوانده میشود:

١ـبکه

٢ـ گه که‌تی شا +

٣ـ پور

---

(1) Tratna

٤ـ ویماشا ه
٥ـ الـغ
یعنی : خداوند گار جغتوشاهپورویما شاه بزرگ . (برای‌شرح‌رجوع شود بکتاب هفت کتیبهٔقدیم)(عکس‌نمبر ١٦)

٤ـ کتیبه دشت ناور:

دشت ناور برسطـح مرتفع غربی‌غزنه درغرب جغتو واقـع و یکـی از مراتع معروف کو چیان افغا نـی‌است که‌درایام تابستان با موا شی خودبدانجا روند.

درینجا نیز سنگ نوشتهٔ طویل‌ومفصلی بخط یونانی مشابه کتیبهٔ سرخ کوتل بغلان باحرو ف کلان وغیر متصل غالبـاً بهمین ز بـا ن تخاری ودری قدیم موجود است .ولی‌باشکست هایی که در دا خل‌سطـح سنگی آن واقع گردیده ، آ سیـب‌های زیادی دیده است ، وازرو ی عکس هـای ناقص آن که بدسـت‌نویسنده رسیده خواندن آن مشکل است . ویك حصهٔ این نوشته هـاخروشتهی است.

ازروی طرز خط و حروف یونانی‌توان گفت که‌پیش ازعصر کتیبه ـ های روز گـان وجغتو و تو چـی‌باشد که مطالعه وتحقیق آ ن بـا وسایل موجوده برای من ممکن نشد.ولی باطول وعرضی که این کتیبـه دارد، اهمیت آن‌کمتر از کتیبهٔسرخ‌کوتل بغلان نخواهد بود ، و مـن اکنون بیش ازین دران باره چیز ی‌گفته نمیتوانم.

(عکس‌یك حصه‌روشن این کتیبه نمبر ١٧)

٥ـ کتیبه های وادی تو چـی‌وزیرستان :

وادی توچی وزیر ستان و گومل‌برشاهراه قدیم غزنه بهندو ستا ن ووادی سند واقـع بوده ، ودرانجابقایای شهزادگان کوشانی در قر ن ٨ـ٩ میـلا د ی حکم‌میراندند .

دروادی توچی بین‌ایدك وسپین‌وام بسمت غربی بنون آثار ا بنیـهٔ کهن درمواقع متعدد نمایان است وغالباً نغر کوت‌مذکور در کتا ب ـ الهند وتیمور نامه وبابر نامه هـم‌درینجا واقع بود، که بقول البیرونی نسب نامهٔ کابلشا هان برد یبا یـی‌نوشته‌دران جا بود. (١)

---

(١)کتاب الهند ٣٤٩

ازین وادی سه سنگ نبشتـــهٔمهم بسه رسم الخط عربی ـهند ی ـ یونانی بدست آمده کـه در مـوز ۀپشاور محفوظند . اما آنچه برسم ـ الخط یونانی و زبـــا ن تخـا ر ی‌است :

۱ـ سنگ نوشته بر سطح‌سنگی۲۵ × ۸ انچ که‌بطرف چپ آن خـط سنسکریت وبر راست تخـــا ر ی‌نوشته شده وطرف راست آن کـــه آسیب دیده پنـج سطر است ، که‌خط آن شباهت زیاد بانوشته ها ی روزگان دارد، وبنابـرین از رو ی‌تاریخ های این کتیبه ها تاریـــخ کتیبه های روز گان راهم تخمیـــن‌توان کرد .

کتیبه های تو چی چو ن وضـع‌سیاسی وفرهنگی این گوشهٔ شرقی آریانه رادر اوایل قرون اسلا مـی‌روشن میگرداند ، و اینکه خـــط شاره داناگری وزبان سنسکر یـت‌بـا خـط یـونانی وزبـان تخـاری درآنجا موجـود است آثـار **خلـط**فرهنگی رادرقسمت شرقی‌آیز و ـ گلاس تهذیبی بین هلمند و سنـدنمایندگی میکند ، واز نظر لسا نی کلمات مشتر کی رابین این کتیبـه‌ونو شتهٔ سر خ کوتل‌بغلان‌می‌یابیم مانند خشون ـ کلد ـ فرو مـان ـمالیز ـ اد ـ درحالیکه املای برخی کلمات فرق دارد مانند: (شکل۱۸)

اینك ترجمهٔ فارسی متن کتیبـــهٔاول توچی قرار خوانش‌من:

۱ـ ازسال ٦۳۲ سلطنت ، مـاه‌هشتم ـماه شاه م ... نی‌بخت.
۲ـ گومل بغپور یکتا پر ست ،گومان (ازخاندان گو)درینو قت .
۳ـ گسترانیدم کرد گل‌رانید نمادژ، ونوبخت +
٤ـ بیها ربزرگ گسترانید ، به‌فرمان گوکد (گودودمان)
۵ـ ستاره ـ یـاستر (اعـلی)(۱)

درین کتیبه که‌بنای مادژونوبخت‌بهار رادر ماه هشـتم سـال ٦۳۲ سلطنت گفته مطابق است با۸٦۲م= ۲٤۹ قمری و ۳۹۳۸ لوك کـــاله سموت وهفتم ماه بهادره هنـــد ی‌که‌درمتن سنسکریت همین کتیبـــه توضیح شده. ولی‌حصهٔ اول نـــا م...نی‌بخت متاسفانه درهردو متـن سنسکر یت وتخاری ناپدید است‌وکلمهٔ نوینه (۲) متن سنسکر یـت مطابق است بانو= نی‌تخاری . وبعدازان چنـدره بهـــو پـــه (۳)

---

(۱) برای تفصیل رجوع برسالهٔهفت کتیبهٔ قدیم تألیف حبیبی‌طبع انجمن تاریخ کابل.

(2) Navima (3) Chandra-Bhupa

سنسکریت عین ترجمه (ماه شاه) تخار یست که‌چندره = ماه وبهو په درسنسکریت شاه وسلطان با شد.واین ماه شاه ... نی بخت گو مل بغپور خودرا در متن سنسکر یت ّلهو جنه پتره (۱) یعنی کوشا ن زاده خوانده وبدین و سیله مابقایای‌شهزادگان کوشانی رادرین‌سرزمین درحدود قرن نهم میلادی می‌شناسیم(عکس ۱۹)

۲ـ کتیبهٔ دوم وا دی تو چـــی‌بدو زبان ورسم الخط عربی۔ تخاری است که‌بر دوپارچه سنگ از شیو‌تلا واقــع وادی تــوچی وزیرستان به موزهٔ پشاور آورده شده، و بـرحصهٔ بالایی آن بخط بسیار ناپختـه ومغلق بهم پیچیده کوفی عـبارات‌عربی رادر چهارسطر بهم آ میختـه نوشته اند، که‌خوانده نمیشود ، وتنها کلمهٔ الله دران وا ضـحاست .
(عکس نمبر ۲۰)

این کتیبه خلط اوا خر فرهنگ ورسم الخط یونانی رادر زمان بســط رسم الخط عربی درین سرزمین‌نشان‌میدهد وعیناً درطرز خط یونانی بـا کتیبهٔ نمبر اول سابق ا لـذ کــرشبیه است مانند کلمهٔ بغپور کـــه بالای حرف دوم سه نقــطه دارد .وهمچنین درکلمهٔ کوشان شین ونون مانند رسم الخط عربی نقاط دارد ،که‌شاید اثر فرهنگ عربی باشد . ونیز رسم الخط برخی کلمات‌مشترک‌آن باکتیبهٔ اول‌مطابق‌است مانند : ماه ـویگـ‌ـ اد ـ ستـر ـشاه ـبو ستر انید ـگومل۔

درینجا من خوانش خودرابحروف‌لاتین (عکس نمبر ۲۰) آو ر دهام. اکنون ترجمهٔ کتیبهٔ‌تخاری (عکس نمبر ۲۰) رابدری بخوانید:

۱ ـ ازسال ٦۳٥ سلطنت
۲ـ درماه اول (فـــر و ر دیـن‌ماه)
۳ـ (روزهای) ورمز د و مهـر(اول وشانزدهم)
٤ـ درینوقت کـرد (سا خـت)کوشان
٥ـ گومل بغپور بزرگ (ستاره)
٦ـ ازخاندان گو (پهلوان)(گو)دودمان . شاه.
۷ـ بوسر ... خاقان +
۸ـخیل ـخان قزل
۹ـساهو سرای (ســودا گـــرسرای)

---

(1) Khojana-Putra

۱۰ـ بو سترانید (به) فرمان
۱۱ـ ستر (اعلی) یا ستار ه

تاریـخ این کتیبه بنای سرا یتجارتی سنه ٦۳٥ سلطنت باشد ، که‌سه‌سال بعد از کتیبـهٔ سا بـق‌الذکر اول نقرشده است . وایـن سال مصادفست با ۳۹٤۱ سمـو ت= ۸٦٥ م = ۲٥۱ قـمری مـا ه فروردین وروزهای ورمزد(اول) تاروزمهر (۱٦ ماه‌شمسی) .

۳ـ پارچهٔ تخاری سنگ دوم که‌ازهمان کتیبهٔ بالا شکسته و جـدا شده ولی حروف وسطح مـنقـو رسنگ بسیار آسیب دیده وخوانش آن دشوار است .

درین کتیبه هم در پنج سطـــر ارقام عدد X-I-E که‌همان سا ل ٦۳٥ خشون باشد با کلمات‌خشو ن ـنیدـکوـ شاـ ادـکرد. بنظـــر می‌آید که تلفیق وتفسیر آن ممکن‌نشد (عکس نمبر ۲۱)

کتیبه‌های شاره دا_ناگری سنسکریت

ناگری (۱) رسم‌الخط قدیم وعمومی هنداست که تاکنون بحیث رسم خط ملی آنجا باقیست ومنسوبست به نگر یعنی «خط شهری» که‌کلمهٔ دیوه درآغاز نام‌آن درقرن ۱۸ اضافه‌شده و قدیم نیست و دیوه + ناگری بمعنی خطشهری خدایی باشد. که از خط قدیمی براهمی برامده‌وتاقرن‌یازدهم‌میلادی در اکثر اراضی‌شمالی هند رواج وتعمیم یافته است .

درین رسم الخط ، خطوط عمودی‌تز ئینی وخطوط افقی بالایی را بط حروف اضافه شده، و۳٤ حروف‌صحیح و۱٤ حروف علت دارد، که قدیمترین کتیبه های آن‌در هندمربوط به‌قرن ۷_۸ م است .

اما رسم الخط دیگربنام شاره دا(۲) نیزدرقرن ۸م بین هندو ان کشمیر رایج ومقارن بازبان ورسم الخط ناگری سنسکریت بود، که باناگری شباهت ونزدیکی داشت‌وگویند که از خط گوپته (۳) وشعبهٔ غربی آن‌در قرن ۸م بمیان‌آمده‌بود، ودرادبیات شمال غر بی هند بکار میرفت ، و هرصوت وحرف نمایندهٔ آن ، نام جداگانه یی هم‌داشت . (فن تحریر ۳٤۰)

دو کتیبهٔ لغمان

درحدود سه‌میلی غربی مهتر لام(لمك) وادی لغمان ، نزدیك قر یهٔ شمله تك حکومتی قرغه‌یی ،دردامنهٔ‌کوهی سه‌کتیبه موجود است ، و طوریکه در مبحث کتیبه های آرامی‌شرح دادیم ، یکی ازان بز بان ورسم الخط آرامی است ،که‌منسوب‌به‌عصر اشوکا باشد.

درهمین جادو کتیبهٔ دیگر به‌خطی موجوداست ، که اشکال حروف آن بزمانهٔ پیش‌از خط ناگری‌ازقرن اول‌تادهم میلادی تعلق دارد، وخطوط واصلهٔ حروف دران دیده‌نمیشود، وحتی برخی از حر و ف آن‌به کتیبه های غار متورا درهندشبیه است که در قرن اول‌میلاد ی باشد .

چون هردو کتیبه درسال ۱۳٤۸ش کشف وعکاسی شده، بنا بر ین تاکنون تحت نظر وتحلیل متخصصان‌قرارنگرفته وحل نشده است .

(1) Nagari (2) Sarada
(3) Gupta

باحتمال نخستین ، سطر چهارم کتیبهٔ نمره (۲۲) کلمات لمکان جتی (۱) دارد، که‌جتی‌درسنسکریت‌بمعنی مخلص و مرید ومطیع دینی (۲) است واین‌میرساندکه‌کلمهٔ لمکان(لغمان کنو نی) هم تاریخی کهن دارد، وممکن است‌تحلیل علمی این دوکتیبه ،مطالبی رادر تاریخ قدیم این‌سرزمین روشن‌سازد.**(رجوع به‌عکس نمبر ۲۲ر۲۳)**

---

(1) Lemekan Jati

(۲) قاموس هندو ستانی بـه‌انگلیسی ازدنکن فوربس .

کتیبه‌های شاره دا_ناگری سنسکریت

رسم الخط هندی شاره دا ودیوه‌ناگری قدیم درشمال غربی هندباهم آمیخت ، واثر آن باروابط قــو ی‌کلتوری که‌بین مردم وادیهای شرقی وعربی دریای سند موجود بـــود ،تاقرن سوم هجری ودورهٔ اسلا می هم‌رسید . ومسکوکات‌برخی از کــابلشاهان متاخر که‌بدست آمــده نیز برسم الخط ناگری است و بــر خی‌کتیبه هــا هم بخط نا گــر ی‌موجود انــد.

مهم ترین سنگ‌نبشتهٔ دو خطی‌ودوز بانه درسنه ۱۹۰۷ م ازواد ی تو چی بین اید ك و سپین وام برلوحهٔ سنگی ۲٤ × ۱۲ انچ به موزهٔ پشاور آورده شد، کــه بــالای آ ن‌نوشته عربی نسخی ودر پایین همان مطلب‌به‌سنسکریت‌وخط مخلوط شاره‌داو ناگری در ٥ سطر مو جــو د است (عکس ٢٤)

درین کتیبه سال ۳۲سموت ماه‌کارتیکه بروز دوم نصف تــا ریك مساویست باجمعه ۷ ستمبر ۸٥۷ م= ۱۳ جمادی‌الاولی ۲٤۳قمری. (۱)

نمونهٔ دوم این رسم الخط د ربریکوت سوات درسنه ۱۸۹۷م بــر یك تختهٔ سنگی بدست آمده کــه‌اکنون درموزیم لاهور افتاده ا ست که‌زبان آن‌سنسکریت ورسم الخــط‌شاره دا است .

برین کتیبه نام جیه پاله دیوا(۲)دیده میشود که بقرار ذکر مور خان دورهٔ غزنوی دوباربا سبکتگین حرب‌کرد، وازلغمان بطرف شر ق پس رفت ودرسنه ۹۹۱م ۳۸۱ قمــر ی‌لاهور راهم گرفت و بقول العتبی در اوایل سنه ۳۹۳ قــمری خــود ر ابسوخت واز جهان رفت (تاریـــخ یمینی ۱٥۹) وی درادبیــات د ر ی‌عصر غزنویان و فتوحات سلطــا ن محمود شهرت دارد.

برین کتیبــه‌تــام اورا چنیــــن‌نوشته اند:

«درشاهی مهاراجه بزرگتر یـــن‌شاه ازشاهان بزرگ و ملك بزرگ شری جیه پاله دیوه »

(پتهانان سراولف کیرو۱۱۲) (۳)

---

(1) Ancient Pakistan 1/130 (2) Jayapala-Deva

(3) The Pathans. P. 112. By Olaf Caroe. London, 1953

دوکتیبهٔ دیگری که بزبان‌سنسکریت و رسم الخط دیوه ناگری ازهمان ویهند تاریخی (هند کنونی) کنار اتك درسنه ۱۸۳۶ م بوسیلهٔ برنس (۱) به موزیم ایشیا تك‌سوسائتی بنگال انتقال داده شده نیز درخور یادآوریست وپر نسیپ آنرا مربوط بقرن ۷ـ۸م میداند. کتیبه اول بریك قطعه مرمر سپیددر ۱۳ سطر است که‌برخی ازان سخت آسیب دیده وخوانده نمیشودوبنابرین ربط وتلفیق مطالب آن روشن نیست وفقط از هجوم مردم‌گوشت‌خوار نیرومند توروشکه (۳) ذکری دارد که مراد همان‌هونان‌یفتلی‌باشد وهم نامی ازشری تیله‌که‌بر همن (٤) بران دیده‌میشود.

کتیبهٔ دیگر سنسکریت‌برسم‌الخطدیوه ناگری هم زیر یك بت شکستهٔ ویهند در ٥سطر ا ست‌که‌اکثر سطح آن ساییده شده و برآوردن مطلب آن مشکل است .(عکس ۲۵)

(کابل تالیف سرالکسندر برنس ۱۲۰ ـلندن ۱۸٤۲م)(٥)

---

(1) Burnes (2) Prinsep

(3) Turushcas (4) Seri Tillaka Brahmin

(5) Cabool. By Alexander Burnes. P. 120 London 1842

رسم الخط پهلوی ودین دبیره

نام پهلوی اصلا منسو بست به‌پارت (خراسان) که‌در کتیبه هـای هخامنشیان پرتهوه (۱) ذکر شده.وچون اشکا نیان یکی ازاقوام پارت (۲۴۷ق ،م ۲۲۴م) دولت بز رگـی‌را ازشمال ایران کنونی تا دامنه‌های همالیا تشکیل دادند ،دراوایل رسم‌الخط ایشان یونانی وخرو شتهـی بود .چنانچه بنیاد گزار خا نـدا ن‌اشکا نی ارساس (۲)=ارشك = اشك بلخی که درحدود ۲۵۰ق ،م‌سکه‌زد ، برمسکوکات او که دروادی هلمند پیداشده، رسم الخط یونا نی‌وخروشتهی هردو دید ه میشـو د (تاریخ افغانستان ۱ر۱۱۹) و بـــرمسکو کا ت مهر داد دو م پسـ ازتبان (۱۲۴ر۷۶ ق،م) نیز رســم‌الخط یونانی مشهود است (کونو ۴۳) ولـی درقــرن او ل مسیحـی‌استعمال خط پهلوی بایونا نی بـر مسکوکات اشکانی وبعـدازان د زاوایـل عصر ساسا نـی آ غـاز شد (۳)

خط پهلوی که از آرامی برآمـده‌بود، در دربارهای اشکانی وساسانی از ۲۵۰ق،م ببعد تا ۶۵۱م (۳۱ه)مدت‌نه‌صدسال دارای رسمیت بود، ولی پهلوی شمالی دربار اشکا نـی‌باپهلوی جنوبی دربار ساسانی ، در رسم الخط ولهجه تفاو تی دا شت‌که رواج خط عـر بی آنرا از بیـن برد.

اگرچه در قسمت شر قی مجرای‌هلمند، زبان تخاری بارسم ا لخـط یونانی در همیـن عصر ها رو ا ج‌داشت ولی درسرزمین غربی آ ن‌با وجود زردشتیان دروادی هریرود وسیستان ،بودن زبان ورسم الخـط پهلوی نیز مسلم است ، وبـــا زهنگامیکه اثر دولت ساسانی تـــا مجاری سند رسید، نفوذ رسم‌الخطپهلوی نیز تا هند وسعت یافت، و مسکوکاتی رامی بینیم که در دور ۀساسانی ، بخط یونانـی تـخاری و پهلوی یاناگری وپهلوی درین‌قسمت‌شرقی فلات ضرب شده اند . (۴)

وچون خسرو دوم ساسا نــی‌خراسان را از هفتالیان در حـدود ۶۱۳ م بگرفت ،وی بیادگار ا یـن‌فتـح مسکو کی راکه دارای ها لـۀ نور به دور چهرۀ اوبود ضرب‌کرد.ومابر مسکو کات عصر هفتالی نیز

(1) Parthva (2) Arsaces
(3) L'Iran Sous les Sassanides.P. 57
(4) Ariyana Antiqua. P 396/400

کلما ت خراسان خوتاو، و تگیــن خراسان شاه، وخوره اپــزو ت و هپتل خوتاو ومرتان شاه را برسم الخط پهلوی می‌بینیم که در ربــع اول قرن هفتم میــلادی هنو ز اثــرپهلوی را در زابلستان تادامنه های هندو کش ثابت میسازد و پیش ازایشان هم کیدار یان (کو شا نیا ن کوچك) که درقرن چهارم میلادی‌بین هرات ودریای سند حکمرا نــی داشتند ودربلخ هم سکه زده اند ،سه رسم الخط پهلوی ـ یو نا نــی وبرهمی رابر مسکوکات خــو د نوشته اند.مثلابریك سکه پیرو(۱) (حــدود ۳۷۸م) خــط برهمی وپهلوی وبریك سکه ورهــران (۲) تنها پهلوی (حدود ۴۰۰ م)وبریك‌سکه پیرو چ (۳)همین نام به‌پهلوی وبریك سکه بهاسه (٤) هم برهمی‌وپهلوی ونیز برسکهٔیك ستر ا پ نامعلوم شاپور سوم حروف پهلو ی‌مبهمی دیده میشود (مجلهٔ سکــه شناسی ۱۹۳۸م ص۳۹)(٥)

چنین بنظر می‌آید که باقطع‌سلطه‌ساسانیان درحدود ٤۰۰م و اشغال این سرزمین ازطرف هونان سپیــدیفتلی ،نفوذ خط پهلوی هم کمی‌یافته وبجای آن‌طوریکه درسنگ نو شته‌هادیده میشود، زبان تخاری و خط شکستهٔ یونانی باقی مانده باشد .ولی همین هفتلیان که‌در غــر ب مجرای هلمند بوده اند با ز هــم‌خط پهلوی را چنانچه گفتیم بــر مسکو کات خودنوشته اند.

بایدخاطر نشان کردکه تا کنو نهیچ کتیبه یی جز مسکــو کــا ت پهلوی در افغانستان بدست نیا مده‌است که‌علت آن هم‌نفو ذ طویــل رسم الخط های آرامی ـ هند ی ـیونانی درین سرزمین باشد که‌توام باسلطهٔ سیاسی و حکمرانی بــودهاست ، ومامی بینیم‌که اکثرکتیبه‌هارا شاهــان و اربــاب اقتــدا رمــی‌نوشتند ، وچون این مردم باآدا ب و فرهنگ غیر پهلــوی مــانــوس‌بوده‌اند ، وسلطهٔ سیاسی ومستقیم ساسانیان هم مدت کمی دوام‌کرده،بنابرین تاکنون سنگــک نــو شتــهٔ پهلوی رادرین دیار سراغ‌نداریم.

خط پهلو ی که‌مانند آرامــی ازراست بچپ نوشته میشد ، بسبب محدودیت ۲۵ شکــل حــرو ف ونداشتن اعراب و حروف مصــو ت

---

(1) Piro
(2) Varahran
(3) Piroch
(4) Bhasa
(5) Numismatic Supplement 1937-38. p 39

حرکی ناقص بود، وهم یك شکل بهچندین صوت خوانده میشد،وبسا
کلمات آرامی از ا لسنهٔ سا مـــی نیز دران بطور هزوارش دخیل شده
بودند ، بنابرین برای ضبط صحیح کلمات والفاظ کتاب دینی اوستا ،
رسم الخطی راکه دارای اعرا ب بود، بنام «دین دبیره »در قرن ششـم
میلادی درست کردند، وکتا ب اوستا راکه درازمنهٔ قدیم شاید بخطو ط
میخی وآرامی وپهلوی نوشتهمیشد ،برسم الخط دین دبیره نوشتند ،که
قدیمترین نسخهٔ خطـی مکـشو ف اوستا بهمین الفبا ، اکنــون د ر
کوپنهاگ دنمارك موجود است ،کهآنرا درسنه ۱۳۲۳ م نوشته اند .
(گاتها ۴۹)(۱)

چون پیروان کیش زردشـــت ومومنین بکتاب اوستا در قسمت غربی
آریانه تاحلول اسلام بودهاند ،وخطدین دبیره هم وسیلهٔ نگارش کـتاب
مقدس ایشان بـــود، بنابرین وجودرسم الخط اوستایی دین دبیره هـم
درین سرزمین ، بعید نیست ، کهجمله (٤٤) حرف ونشا نه هـــا ی
صوتی داشت ، وبخو بی از عهدهٔ ضبط حرکات واعراب کلمات برامده
میتوانست .

این رسم الخط از الفبا هـــا ی آرامی ــ پارسی ــ پهلوی ــ یونانی
کهدر محیط رواج اوستا سوا بقـی داشت ، ترتیب شده بـــود ، واز
راست بچپ نوشته میشد . (شکل ۲٦)

---

(1) Poure Davoud, Holy Gathas 49.Bomby 1927

دورهٔ سه رسم الخط

دورهٔ اخیر رسم الخط مقارن‌ظهوراسلام را ازروی اسناد مکشو فــــه زمان رواج سه خط گوییم. زیـرادرسه قرن اول اسلامی آثـــــا رو علایم سه خط رادر قسمت شر قی‌آریانه می بینیم ، که‌یکی یو نانـی شکسته ودوم شاره دانا وناگر ی‌مخلوط وسوم خط عربی ابتـدا یی نازیبایی باشد .

ازسوابق ونوشته های یونانی وشاره داناگری درمباحث گـذ شته مابا ختصار صحبت کردیم ، ا یـن‌دورهٔ سه رسم الخط تا فتوح‌یعقوب لیث صفاری وسبکتگین و نها یـت‌قرن سوم هجری دوام کرد، وبعد ازانکه کابل شاهان به‌ویهندوسوات‌پس نشستند ، وشهزادگان ا خیـر کوشانی هم در گردیز و گـومـل‌وزیر ستان به‌سلطهٔ غزنویان خاضع ومسلمان شدند ، لهجهٔ تخاری بـارسم الخط یونـانی وآثـار زبـا ن سنسکریت بارسم الخط شاره دا وناگری نیز جای خودرا رسما به‌خط وزبان عربی ودری گذاشت .

جای تعجب است: کـه‌درنیمـــهٔقرن سوم هجری هنگامیکه یعقو ب لیث صفاری از زرنـج برخاست وزبان آنجا بشهادت تاریخ سیستان پارسی بود (ص ۲۰۹) واین پارسی‌برای ماآکنون هم روشن و مفهـو م است ، در کوهساران وزیرستـان‌لهجهٔ تخاری باحالتی که درکتیبه‌ها مشهود است مـوجود بـود. وصدسال بعددر عصر سلطان محمـو د بکلی مفقود ونابود گردید، و جای‌آنرا دری فصیـح دربارسا ما نیا ن وزبان دقیقی ورو دکـــی گر فت ، واثری ازلهجهٔشرقی‌تخاری ورسم‌ـ الخط آن نماند !

بهر صورت رسم الخط هــا ی‌هندی ـیونانی ـ پهلوی جای خو د رابرسم الخط عربی ماند، که‌دکتوراسرائیل و لفنسون درتاریخ لغا ت سامی آنرا ماخـو ذ از خط نبطـی‌متاخر داند وقدیمترین کتیبهٔ ایـن خط در جبل دروز حران (شام) برسنگی بالای دروازهٔ کلیسایی بزبان عربی ویونانی موجوداست ، که درسنه ٥٦٨م نوشته اند. و لی‌دردورهٔ اسلامی لوحهٔ قبریکی از حجا زیان‌عبدالله بن جبر درسنه ۳۱ هـ (موزهٔ مصر شکل ۲۷) و نوشتهٔ صخـرهٔبیـت المقدس ۷۲ هـ قـد یمتر بن

سنگ نوشته های همین‌خط عربی‌است. (۱)(تاریخ‌اللغات‌السامیه۲۰۱)

درشمال وغرب افغانستان نفو ذخط عربی ازقرن اول اسلامی ظاهر است . بدین معنی که‌اکثرحکمرانان‌عربی دربلخ ومرو وهرات و زرنج بهمین رسم الخط سکه زده اند ، که‌ازانجمله درکرمان درسنه ۹۰ه ودر مرو درسنه ۹۰ ه ودر بلخ درسنه۱۱۷و ۱۳۲ ه و۱۸۲ ه و ۱۸۵ و ۱۸۷ودرهرات در سنه ۱۹۳ و ۲۰۶درزرنج سیستا ن در ۱۸٦ ه سکه زده شده، که‌اکثرآن‌درموزهٔ کا بل‌وبرتانیه و غیره مو جود نـد وطاهر یان پوشنگی هم‌درنشاپور درحدود ۲۰۵ تا ۲۴۰ سکه ها ی عربی دارند ویعقوب لیث صفا ر ی‌درحدود ۲۵۰ ه وامیر ابونصر احمد بن محمد فریغونی جوزجان درحدود۳۹۰ ه وداود بـن الـیـاس از آل بانیجور تخارستان درسنه ۲۳۲ه ومکتوم بن حرب ا میر انـدراب در حدود ۳۵۹ ه وامیر الپتگین درغزنه‌درسال ۳۵۹ ه وامیر سبکتگین د ر پروان درحدود ۳٦٦ ه بهمین رسم‌الخط عربی (نسخی یاکو فی)سکه زده‌اند .

ولی درقسمت شرقی آ ریا نـه‌نفوذ خط عربی ازدو کتیبهٔ مکشوفـه (نمبر ۲۰ و۲٤) سالـهای ۲۴۳ و۲۵۱ هجری که ازوادی تو چـی بدست آمده‌اند نمایان است. اگرچه‌فتوح عربـی در وادی هلـمـند و ارغنـداب ودریـای کابل در قـرن‌نخستین اسلامی تکمیل شده بود ، وبا این پیروزیهای سیاسی عر ب،دین اسلام ورسم الخط قرآن نیـز بدینجا رسیده بودولی نفوذ آن درکوهساران شرقی افغانستان خیلی

---

(۱) این کتیبه هارا از نمونه‌های‌اقدم خط کوفی دانسته اند ، و لـی درهمین عصر مقارن با کـوفـی ،رسم خط نسخی عربی هـم روا ج داشت ، چنانچه یك نامهٔ شخصـی‌که‌در مصر درسنه ۴۰ ه نـو شته شده، ودو ورق را هداری مصر ی(پاسپورت) سال ۱۳۲ ه بدیـن رسم الخط است (فن تحریر ازمحمداسحاق صدیقی ۲۰۹طبع علی‌گر ه ۱۹٦۲) از کتیبه های مکشوفـه و سسکو کات شرقی فلات ایران بر می‌آید ، که اثر هردو خط عر بـی‌نسخی وکوفی در قرن اول هجر ی بدین سرزمین رسیده بـود، و دونمونه شکل ۲٤ مربوط به‌عصریست که هنوز اصطلاح کو فـی ونسخی‌نبود .

بعد تر مینماید . زیراما درکتیبهٔمکشوفه از مسجد بمپور حوا لــی کراچی (غالبادیبل تاریخی) کـــهدر سنه ۱۰۷ هجری ۷۲۵ م‌به امر مروان بن‌محمد مولی‌امیر المو منین‌ازطرف علی بن موسی نوشته شد ه و۱۸ سال بعداز فتح محمدبن‌قاسم‌سپه سالار اموی دران بــلا داست، می‌بینیم که رسم الخط آن ز یبا ومهــذب متمایل بکو فیست (تاریخ افغانستان بعداز اسلام ۱ر۷۱۲) واین‌سخن بر نضج کلتور ورسم‌الخط عربی درانجا دلالت دارد (عکس‌نمبر۲۸)

ولی خطوط هردو کتیبهٔ مکشوفه‌وادی توچی مربوط اوا سط قــر ن سوم هجری آنقدر ناپخته وابتدایی‌است که ناآشنایی کامل خطا ط و آغاز خوانش وخط نویسی نسخــی‌عربی رادرانجا میرساند.

چون ازین دو کتیبه تنها یکــی‌بادو متن عربی وسنسکر یت خود خواناست ، مامضمون آنرا که د ر۹سطر و ۴۲ کلمه است باعکس آن (نمبر ۲٤) آورده ایم ومضمون عربی‌آن چنین است (۲٤۳ هـ)

«هذا ما امرعقد هذالتلاح حیی‌بن‌عمار تقبل الله منه صالح عمــله و غفرله سوء عمله . قدکتب‌یــــوم‌الجمعه لثلثة عشرة خلــو ن مــن جمادی الاولی. سنه ثلثة و اربعیــن‌ومائتین . صلی الله علی محمدو آل محمد الطاهر(ین) » .

ترجمهٔ متن سنسکریت این‌کتیبه‌درشرح نوشته های سنسکر یــت داده شد. چون خط مخلوط شاره داناگری درین دورهٔ سه رسم الخـط رواج داشت ، مانمونهٔ حرو ف‌آنرادرینجا از مجلهٔ پاکستان قد یــم نقل میکنیم ، ودر حقیقت بتا ریــخ‌خاك پښتونستان کنونی ربط دارد ، که‌ساحهٔ شرقی آریانه باشد .(شکل۲۹)

خط سغدی

درتاریخ آریانا ی کهن ـ مخصوصاً سرزمین های شمالی آن ـ خط سغدی نیز جای دارد، که مرکز سغدیانه شهر سمر قند بود، وزبان سغدی هم یکی از زبانهای آریا یی آسیای میانه است ، که با بعضی السنهٔ مروجه این سر زمین نزدیکی ها دارد .
زبان وخط سغدی بافتوح اسلامی ورواج خط عربی متروك گردید ، ولی نویسندگان دورهٔ اسلامی آنرا می شناختند ، چنانچه بوریحان بیرونی درآثارالباقیه وکتاب التفهیم (۱) نامهای شهور سغدی راضبط کرده ، برخی فرهنگ نویسان هم زبان سغدی را یکی از السنهٔ متروکه نوشته اند .

میان اوراقی که در آغاز قرن بیستم در ترکستان چین کشف شد، اسناد متعددی نیز به زبانی ناشناخته وجود داشت ،که به خطوط مختلف نوشته شده بود . یك سنگ نوشتهٔ سه زبانی نیز، به ترکی باستان وچینی ویك زبان دیگر در ویرانه های قره بلغسون (مغولستان شمالی) بدست آمده بود ، که بعد معلوم شد ، زبان سومی همانست که در بعضی اوراق مکشوف در ترکستان چین نیز بکاررفته است .
درحدود سال ۱۹۳۱م در ویرانه های قلعه یی بر کوه مغ (در پنج کنت ۱۲۰ کیلو متری سمر قند)مجموعه یی ازنوشته هاکه روی چرم وکاغذ چینی وچوب بودبدست آمد، که دران نام «دیواشتیچ » شاه سغد وسمرقندنوشته شده وذکراین شاه درمنابع عربی نیز هست که درمقابل هجوم تازیان پایداری میکرد .

این اسناد بزبان وخط سغدیست که سکه ها یی هم بدان خط یافته اند ودر برخی از متون سغدی قطعات ادبی زیبا بازمانده ،مانند قطعاتی از داستان رستم و قسمت هایی از کتاب کلیله ودمنه بزبان سغدی .
ازجملهٔ این متون نوشته بیست ازکوه مغ (شکل ۳۰)در نه سطر که ترجمهٔ آن چنین است :

---

(۱) آثار ،ص ۷۰ ـ التفهیم ۲۳۰

۱ـ خداوند پنج ۲ـ دیوا شتیـج را ۳ـ هشت سال است ٤ـ ماه نیسان ٥ـ روز خور روز ٦ـ وگرفت اغو شمریك ۷ـ ازفرماندار ۸ـ اوت ۹ـ پوست ونیز وارياك (۱).

این خط سغدی ازیـك شیـو ۀتحریری خط آرا می مشتق اسـت ، ونیز احتمال می‌توان داد ، کـه‌اصل خط مزبور ، خط پهلوی کهن باشد.درخط سغدی‌نیزمانند پـهلوی‌برای مصو تهای کوتاه ، نشا نـۀ خاصی وجود ندارد ، تنها سه‌حرف‌برای واکهای مصوت (فونیم) بلند هست (اـ و ـ ی). (۲)

مادر شکل سوم پیدا یش خطوطنشان داده ایم، که چگونه الفبا ی آرامی منبـع خطوط دیگر بوده‌است‌اکنون در (شکل ۳۱) که مقتبس از تاریخ زبان فارسی است ، اختلاف‌اشکال حروف رادر خطوط مختلف متفر ع از آرا می مـــلا حظـــه‌فرمایید .

---

(۱) یعنی : پادشاه سر زمین‌پنج‌دیواشتیج درسال هشتم فرمانروایی خود ،درماه نیسان ویازد همیــن‌روز ...

درسطور دیگر اغو شمریـك واوت را اسم خاص شمرده اند ، و وارياك رایکنو ع پوست پرداخته.

(۲) دکتر پرویز ناتل خانلری‌درتاریخ زبان فارسی ۱ر۲۷٥ تا۲۹٤ طبع تهران ۱۳٤۸

۳

خط وکتاب دوره اسلامی

سوابق کتاب نویسی

مردمان قد یم پیش از اختـراع کاغذ که درسنه ۱۰۵ م در چیـــن روی داده، خطوط خودرا بـر موا دطبیعی مستعد نگارش مانند الوا ح سنگ والواح زر وسیم و بر گیهـاوپوستهای درختا ن والواح گلـــی پخته واستخوانهای حـیوا نـات وصخره های کوهی ودیوار هـا ی ابنیه برمواد آهکی و گچی وچرمهای‌حیوانات می نوشتند وقدیمتر یـن نوشتهٔ خط چینی مربوط بدورهٔشاهان‌ین (۱) است کـه در قرن ۱۲ق ـ م باشد ، وبعد ازان اختراع قلم موسطابق سنت های چینی د ر عصـر منگ ـ لین (۲) پادشاه سازنـدهٔدیـوار چیـن بوده ، که‌در حـدود ۲۱۰ق‌ـم مرده است .(۳)

مر کز دوم مدنیت قدیم وا د ی‌نیل مصر است ، که دران هـم آثار خط وکتا ب نویسی قدیم انسا نی‌بدست آمده وکهن ترین لفا فـهٔ بردی آن متعلـق بسال ۲٤۰۰ق،م‌وخط هیر وغلیفی است که آنرا باقلم Calamus تراشیده‌از ساقهٔ پردرحدود قرن سوم ق،م می‌نوشتند ، وسیاهی را از زغـال‌آمیخته باآب وصمغ می‌سا ختند ، وبرا وراق بردی کتابت میکردند .وهمچنین دربقایای مدنیت آشو ر و بابل ،الواح گلی نوشتـه شـد ه‌مربوط ۲۵۰۰ تا ۲۰۰۰ق ، م‌بدست آمـده ، وبیست ودو هزار لو حهٔمکتوبهٔ گلی ازکتابخانهٔ آ شـور ـ بانیپال (٤) متعلق به‌قرن هفتم ق،م‌است . وآثار مکتوبه اوراق برد ی (پاپیروس) یـونان قدیم هم‌به‌قرن‌چهارم ق،م میرسند ، ونـخستیـن اختراع کاغـذ بوسیلهٔ تسای ـلون(۵) چینی درسنه ۱۰۵م بـو د ه است . (٦)

درهند وایران وسـغد شمـا ل‌افغانستان ، نیز آثار نوشته های قدیم قبل وبعد از میـلاد فراوا ن‌یافته شده، ودر افغانستان نیـز سنت کتابت بوده‌است ، ومانمو نه‌های کتیبه نویسی قدیم رادر فصول سابق نشان دادیم ، واینك دلایلـی‌که وجود کتاب رادر ازمنهٔ قـد یم

---

(1) Yin (2) Meng-L'ien.

(۳) مجله هنر ومردم طبع‌تهران‌شماره ۳۸ـ آذر ماه ۱۳٤٤ش

(4) Ashur Banipal. (5) Tsai-Lun.

(٦) سونددال درتاریخ کتا ب ، ترجمهٔ عر بی ٤ تـا ۳۳ طبـع قاهره ۱۹۵۸م

در افغانستان وکشور های مجاو ران نشان میدهد:

بریك مجسمهٔ او زاها ریس نیتیدرموزهٔ واتیکان روم ، مطالبینوشته است نه داریوش پادشاه هخامنشیاین شخص رابمصر فرستاد ، تا به تتابخانه ها نتاب بدهد، و جوانانرابدانها داخل کند. (۱)

کتز یاس (۲) که۱۷ سال (۴۱۵ـ۳۹۸ ق م) طبیب دربار پارس بود در پر سیکا (۳) گوید:

که‌وی کتاب خودرا ازروی دفترهای چرمی کتابخانهٔ شا هی (٤) ترتیب داده است .

درکتاب اردا ویراف نا مـه(٥)تا لیـف (حدود قرن۳ = قرن۹م) میگوید :

« اوستا وزند برپوست های گاوآراسته وبه آب زرین نوشته بود ، که اسکندر رومی پتیاره بد بخت‌بیدین بدکردار آنرا بـر آورد و بسوخت » (٦)

قراریکه درنامه تنسر (۷) (ص۱۱) ومروج الذهب وکتاب ا لتنبیه والا شراف مسعودی و تاریخ‌طبریآمده : این اوستای زرین خط بـر دوازده هزار پوست گاو نگا ر شیافته بود، که فردوسی ۱۲۰۰فصل نوشته برالواح زرین گوید . (۸)وابو منصور ثعالبی (حدود ٤١٠ هـ ۱۰۱۹ م) مینویسد : که‌گشتا سپ‌دربلخ بود وزردشت کتابـی بـا و آورد، که آنرا بر پوسـت دوازده‌هزار گاو نوشتند ، وهر کلمه رادر پوست کنده ، قشری را از طـلادران قرار دادند. (۹)

حمزه بن حسن اصفهانی (۳۵۰هـ۹٦۰م) درایام ملوك اشكانی بعد ا ز اسکندر هفتاد کتاب را ذکر میکند،که درعلوم نجوم وطب وفلسفـه و

---

(۱) مجلهٔ هنر ٤٤، خر داد ماه۱۳٤٥ ش.

(2) Ctesias (3) Persica

(4) Basilikai-Difterai پور داود ـ یسنا ۸۱

(5) Arda Viraf Namah

(٦) ارداویرافنامه ۲۲ د کتـــررحیم عفیفی ـ تهران ۱۳٤۲ش.

(7) Tansar's Epistle.

(۸) پور داود، گاتها ٥٠

(۹) ترجمهٔ فا رسی غـرر اخبارملوك الفرس وسیر هم از محمو د هدایت ۱۱۹ طبع تهران ۱۳۲۹ش

حراثت (کشاورزی) بیونانی وقبطی ترجمه شده بود (۱) وهم ری از کشف پنجاه عدل کتبی که بر پوستها (جلود) نوشته شده بود درسنه (۲۵۰ هـ)خبرمید هد ، که درداخل شهر جی ازبنای قدیم ساروبه بدست آمد، وخط انرا مردم قبلا ندیده بودند ونمی دا نستند که درچه هنگام این کتابها رادرانجا گذاشته اند (۲) و لی ابن ندیم گوید :

که ابوالفضل بن عمید برخی ازین کتابها رادرسنه ۳٤۰ واندی به بغداد فرستاد و من بچشم خوددیدم و چندی ازان پیش شیخ ما ابوسلیمان اندرین وقت (۳۵۰ هـ)باقی بود . (۳)

همدوی بحواله کتاب ا ختلا فالزیجه مترجم ابو معشر منجم بلخی (حدود ۲۵۰ هـ ۸٦۳م) مینویسد :شاهان (فلا ت ایران) بصیانت علوم وبقای آن توجهی تمام داشتند وبغرض نگهداری کتب از حوا د ث جوی وزمینی ، اوراق پوست درخت خدنگ که آنرا توز گفتند ی، برای نوشتن کتب برگزیدند، که ازتعفن وپوسیدگی محفوظ باشند، و در مقابل حوادث پایداری و پایندگی دارند .

چنانچه همین وسیلهٔ نویسندگی رادر هند وچین وممالك مجاور دیگر هم تقلید کردند (٤) . ومحمد بن عبدوس جهشیاری گوید: که مرد م فارس برچرم، ورق (پوست نازك)نوشتندی وگفتندی که کتا بها یی خودرا برچیزی که دربلاد ما پیدانمی شود نمی نویسیم. (۵)

کتابها یی که زردشتیان د ر علم نجوم وطب وطبایع بفارسی(قدیم) داشتند ویکی ازان کتابی بنام کشتج بود، بعدازانکه بامر سکندر بزبا ن رومی و قبطی ترجمه کردند سوختانده شدند . ولی برخی ازان کتب ازترس این فعل سکندر ، به هند وچین فرستاده شده بودند و نجات یافتند . (٦) و ابن ندیم ازتاریخ اسحاق راهب نقل مینما ید که یکی از ملوك اسکندر یه شخصی راگماشت که این کتابهای علمی راباز

---

(۱) تاریخ سنی ملوك الارض والانبیاء ۳۰ طبع برلین ۱۳٤۰ ق

(۲) همین کتاب ۱۲۷

(۳) الفهرست ۳۳٦

(٤) سنی ملوك ۱۲۷ والفهرست ۳۳٤

(۵)کتاب الوزراء و الکتاب ۱۳۸قاهره ۱۹۳۸ م

(٦) الفهرست ۳۳۳ به نقل از کتاب النهمطان تالیف ابو سهل بن نوبخت .

فراهم سازد . وی پنجاه وچهارهزاروصدوبیست کتاب جمع کردو گفست . هنوز هم کتابهای سند وهند وچین وگرگان وارمن وغیره باقی مانده است. (۱)

این روایاتی بود دربارهٔ وجود کتاب درازمنهٔ باستانی در این سرزمین ها، به ازانجمله داستان اوستا واحراق آن بامرسکندر ازنظر علمی (بقول گیرشمن) (۲) متزلزل است. ولی اگر آنرا جعل و الحاق هم بدانیم ، بازهم مفکورهٔ ایجاد کتاب رادر ازمنهٔ قدیم آشکار میسازد ، که برخی از اسناد مثبت تاریخی نیز موید آنست : مانند اسناد دورهٔ پارتهای آریایی بلخی نژادکه خراسانیان اصیل بوده اند (۲۵۰ – ۷۶ق،م) واین اسنادتحریری بر چرم گاو والواح سفالی رنگین لعاب دار در نساو او رامان، بزبان پارتی یعنی پهلوی شمالی بدست آمده (۳) وبصورت وا ضح علمی وجود کتاب رادر خراسان قدیم ثابت میسازد وما میدانیم که بعد از اسکندر نخستین بار کتاب اوستا بفرمان ولخش (٤) یابلاش اول اشکانی پارتی (۵۱ ــ۷۸ م) فراهم آورده شد. (۵) چون این آثار دورهٔ اشکانیان رابر چرمهای گاو در نساو خراسان قدیم یا فته اند، پس داستان موورخان عرب ــ که اوستا بر چرم گاو نوشته شده بوداین فکر راتایید میکند، که اوستای فراهم آوردهٔ عصر بلاش اول را نیزبرچرم گاونوشته باشند.

دربارهٔ وجود کتاب دردور ههای قبل ازاسلام ،در سرزمین خراسان دلیل بسیار محکم تاریخی اینست: که درعصر امویان وعباسیان صدها جلد کتابرا ازپهلوی وا لسنهٔ هندی بعربی ترجمه کرده اند ، و ا کثر این کتابها به خراسان ویا کتب خانهای خراسان تعلق دا شته است .

مثلا ابن ندیم دربارهٔ احوال سمنیه(بودائیان) وپیشوا ی ایشا ن بوذا سف ازکتابی نقل نماید که آنرا یکنفر خراسا نی نو شته بود. (٦).

---

(۱) الفهرست ۳۳٤

(۲) Ghirshman ایران ازآغازتااسلام ۲۷۲ ترجمه دکتور معین ــ تهران ۱۳۳٦ ش .

(۳) اشکانیان م. م دیاکونو

(4) Vologeses

(۵) پورداود ــ گاتها ۵۱ بحواله دینکرت.

(٦) الفهرست ٤٨٤

درسنه ۲۰۷ ھ ۸۸۳ م راجـــهمهر وگ کشمیر وپنجاب به حا کم منصوره امیر عبدالله نوشت کـــهشخصی رابحضور م فرست کـــه بزبان هندی احکام اسلامیرابما آموخته بتواند. وی یك مرد هوشیار و شاعر مسلمان خراسان راکه چنـدزبان هندوستان دانستی بدر با ر راجه فرستـاد و بخـوا هـش ا و قرآن عظیم را بـز بان هـنـدی ترجمه کرد . (۱)

دردربارکابلشاهان نیز تأ لیف کتاب رواج داشت ، چنانچه بقـول البیرونـی یـکی از علـمای در بارکابلشاه اخیر انند پاله بنجیه پاله که او گره بوت نامداشت و مودبشاه بود ، کتابی را در علوم نجوم بنام شکهت پرت تالیف کرده بود(۲) .

همین البیرونی می نویسد :کـهنسب نامهٔ کابلشاهان کـه قر نـها برین جا حکمرانده اند ، بر دیبایینوشته شده و در قلعهٔ نغر کـوت محفوظ بود ، و من میخواستم آنراببینم ، ولی بنـابر عللی مـوفـق نشدم . (۳)

از کتابهای قـدیمی کـه دریـنسر زمین خبر داریم کتابی بود نزد خیذر بن کاووس مشهوربه افشینیکی از نجیب زادگان اسرو شنـهٔ ماوراء النهر قاید معروف لشکر ی عصرمعتصمعباسی(۲۱۸ـ۲۲۷ھ = ۸۳۳ ـ ۸٤۱م)که در در بار بغدادقدرت و نفوذ فراوان یافتـه بـــود و عاقـبت هـدف دسایس در باری و رقابت رجال آن عصر گردید وبه تهمت بیدینی و زندقه محاکمه شدو او را در شـعـبـان (۲۲٦ ھ= ۸٤۰م)بـکشتـنـد و جـسـد شی راسو ز ا نـیـد نـد و بـدجـلـه افگندند .

در اثنای استنطاق و محـاکمه ،یـکـی از علل اتـهـام او کتابـی مـذهب و مـرصع گـوهـر نشانبـود ، کـــه در خـانـوادهٔ او از اجـدادش بـاقـی مـانـده بـــودوخوانـــدن آنـــرا دلیـل کفـر و بیدینی او شمرد ند وحکم بقتلاو دادنـد و طبـری کــه صورت مـحـاکـمـه و سوالـهـای هیئتمحاکمـه را بـــه تفصیل آورده ،

---

(۱)عجایبالهنداز بزرگ بنشهریارحـــدود ۳۰۰ ھ ۹۱۲م طبعلیدن
(۲) کتاب الهند ۱۰۵
(۳)کتاب الهند ۳٤۹

در بارهٔ این کتاب گوید :محمدبن عبدالملك زیات وزیر که رئیس این هیئت استنطاق بودازوپرسید : این کتا بیکه به طلاو جواهر ودیبا آراسته یی و حاوی کفر بخداست چیست؟ افشین جواب داد : این کتاب ازپدر بمن میراث مانده ودرآن برخی از ادبیا ت عجم ضبط گردیده است که من فقط از بهرهٔ ادبی آن تمتع می برم وغیرازان بکلمات کفریهٔ آن غرضی ندارم چون در سابق آراسته وپیراسته بود، حاجتی بد فتح پیراستگی های آن نداشتم وبرحالت سابق آنرا ماندم ، مانند کتاب کلیله و دمنه وکتاب مزدك که درخانهٔ تست . و این دلیل خروج من از اسلام نیست(۱).

طبری گوید که در کتابخا نهٔ افشین کتابهای فراوان یافتند ،که در آن کتاب مجوس و بسا کتب دینی بود که وی داشت .

این کتاب آراسته وپیراسته رادرادبیات دری «دفترافشین » یا «گوهر افشین » گفته اند . مختاری غزنوی (حدود ۵۰۰ه ۱۱۰۶م)گوید :

گربدیدی هنر بذله پرگوهر تو
گوهردفتر خودبرفشاندی افشین (۲)

از آثار بسیار مستند نمو نهٔ قدیم کتاب درافغانستان، اوراق پوست درخت کتابیست که دربامیان در سنه ۱۹۳۰م در حصص شر قی هیکل ۳۵ متری بوداازطرف موسیو ها کن کشف شد وموسیو سیلون لوی آنرادر شمارهٔ مارچ ۱۹۳۲م ژورنال از یاتیك نشر داد وآنرا رسم الخط عصر کوشانی قرن ۳ـ٤ و نوشته های عصر گو پتا قرن ۷ ـ ۸م وبرخی بخط ختنی شمرد ، که زبان آ ن سنسکریت ا ست ونوشته قد یمترین آن بقرن سوم تعلق دارد، که تاقرن ۸م میرسد،وبعقیدهٔ موسیو سیلون لوی در کتابخانهٔ این معبد قدیم بودائی این کتابهای پوست درخت موجود بود ، که آنرا درخودبامیان نوشته ویا از کتابخانه های دیگر باین کتابخانه نقل داده باشند و برخی ازین نوشته ها قطعات کوچك رساله های «ابهی دهر مه» متعلق به مذهب

---

(۱)طبری ۱۰ ر۳٦٥
(۳) دیوان مختاری ٤۳۷ طبع جلال همائی ـ تهران ۱۳٤۱ ش

بزرگ بودایی (۱) است که مانند آن از گلگت هم بدست آمده است ، ولی در بین این پارچه های کتب خطی برخی از صفحات کتاب وینایا (۲) نیز موجود است که بمذهب کوچک بودایی (۳) تعلق دارد و برسم الخط گوپتا (٤) و سنسکریت باشد ، و چون ازکتاب وینایا تنها ترجمه چینی باقی مانده و اصل سنسکریت آن در بین نیست ، بنابرین کشف این پارچه های سنسکریت ازین کتاب خیلی اهمیت دارد ، واینك ما نمونه های خط این کتب قدیمهٔ کتابخانهٔ بامیان را در ینجامی آوریم (عکس ۳۴) که اصل آن در موزهٔ کابل موجود است .

در ماه حوت ۱۳٤۸ش هیئت باستان شناسی افغانی ضمن حفریات تپهٔ شترهده (مرکز هنر گندهارا) در ننگرهار شرقی افغانستان ، در مجموعهٔ ستوپه های قدیم بودایی مجسمهٔ بود ایی رایافت که سرآن شکسته است . برپشت این مجسمه یك مجموعهٔ کوچك تعویذ مانندی از پوست خرمای بهم پیچیده دیده میشود ، که باز کردن آن از همدیگر وکشف محتویات آن به توجه دقیق علمی نیازمند است وا حتمال میرود نوشته یی در بین آن باشد .

---

(1) Maha- Yana
(2) Vinaya
(3) Hina Yana
(4) Gupta

خط وکتاب درعصر اسلامی

سنت کتاب نـویسی و تاسیس‌کتابـخـانه ، از ادوار قبل اسلام بـه عصر بعد از فتوح اسلامی نیزانتقال کرد، واز وجود کتابخانه ـ های بزرگ ازیـن وقت خبر هایی‌داریم . مثلا ابن طیفور احمد بـن طاهر که‌از سلالهٔ ملوك خرا سا ن‌بود (۲۰۴ـ۲۸۰هـ = ۸۱۹ـ۸۹۳م) ویکی از مولفان قـدیـم خرا سان‌بشمار میرود ، کـه ابن ندیـم ۴۸ تالیف او را ذکر کرده‌است (۱) وی‌در تاریـخ بغداد روایت میکند : که عتابـی شاعـر معروف دورهٔ عباسی(متوفا ۲۰۸هـ ۸۲۳م) گفت :کـه برای نقل گرفـتن کتب عـجـم درخزانهٔ کتب مرو بودم و این خزانه‌از عصر یزد گرد تاکنون قایمست ودرکتب عجم معانی مـوجـود است . لغت از ما ومعانی از یشانست (۲)

عتابی سه باربه بلاد عجم سفـرکـرد و کتب خزانهٔ مروو نشا پور رابخواند ودر تـأ لیفات خود از آن‌کتب سود برد ، وبدر بار عبـدالله بـن طاهـر پوشنگی پـرورده شده(۳) و ایـن خبر بخو بی میرساند کـه کتابخانه های بـلاد خـراسان‌بوجود کتب فراوان قدیم غنـــی‌تر بوده اند.

در آغاز ورود اسلام (قرن هفتم‌میلادی) مـردم ولایات شمـالـی وشرقی افغانستان‌بشمول بامیان‌ـ کاپیسا ـ کابل ـ لغمان ـ ننگرهار ـ گندهارا تا تکسیلادیـن بود ایی داشته‌وکتب‌دو مـذهب کبیر و صغیر بود ایی رواج داشت و هنگامیکـه هیون ـ تسنگ در سال ۶۳۰م این ولایات‌را می‌دید ، وی ازشش سلسلهٔ کتب‌دینی ذکر میکند ، کـه اگـر کسی همین شش دورهٔ کتب را میخوانـدآنـوقت بمرتبهٔ‌بلندتر علمی‌میرسید که برای سواری خود فیلی با بدرقه‌یی (۴) همراه داشت و محفلـی را بـرای مبا حـثـه تـشـکـیـل داده‌میتوا نست .(۵)

---

(۱) الفهرست ۱۴۶

(۲) ضـحـی الاسـلام ۱ر ۱۸۰بـحـوالت تاریـــخ بـغـداد ابـن طیفور ۷ ر ۱۵۷

(۳) برو کلمن در تاریخ ادبیات‌عرب ۲ر ۳۶ .

(4) Surrounding Escort (5) Si-Yu-Ki 2/137 Calcutta 1958

پس مطابق بهمین روایات عر بی‌وچینی میگو ییم : که سنت کتا ب نویسی و کتابخانه در افغـانستان‌غربی و شرقی از ازمنهٔ قبل‌الاسلام بعصر اسلامی انتقال کرده بود وازکتب قدیمی کـه در خراسان تالیف شد، یکی **اخبار ماوراء النهر** است‌که مؤلف آن خراسانـی بـود و هم ابن ندیم کـتاب **اخبـار خـراسان**قـدیـم را بخـط مـر د خراسانـی دیده بود . ووی از کتاب دیگری‌که‌در شرح ملـل وادیان هنـد تالیف شده ونسخهٔ آنرا در محرم ۲۴۹ ه نوشته بودند خبرمیدهد و گوید : که یحیی بن خالد برمکی بلـخـی‌شخـصـی ر ا بـــــر ا ی آوردن عقاقیر بهند فرستاد وضمناًامرداد : که‌درباره ادیان هنـد هـم اطـلاعاتـی فـراهـم آورد و ایـن‌مرد همین کتابرا نوشت . (۱)

چنانچـه گفتیم در آغـاز قـرن‌هفتم در افغانستان رسم الخط های یـونانی ـ شره دانا گری ـ براهمی‌وپهلوی مرو ج بود، ولی با آغـاز فتوح اسلا مـی (نصف اخیر قـرن‌هفتم) رسم الخط عربی کـه قـرآن بـه آن نـوشته میشد ، از طـرف‌غـرب بـه خـراسان رسیـد وبـه مرور سه قـرن تمام رسم الخطهای‌سابـقـه وادیـان قـدیـم ، جـای خودرا بدین اسلام و خط عر بـــی گذاشتند .

رسم الخط عربی:

مادرشکل ۷ نشان دادیم ،که‌خط عربی‌مأخوذ ازخط نبطی متأ خـــر و از ریشه آرامی است که در قرن‌پنجم رواج داشت و نمونهٔ قدیمتـر ایـــن خـط بـر لـوحـهٔ بـنـای‌کلیسایـی در مخروبـهٔ زبد بیـن قنسریـن و در پای فرات یافته‌شده، کـــه تاریـخ آن ۵۱۱ م باشد . و بزبان یونانـی و سریانـی نیـز‌نامهای بانیان کلیسا نـوشته شده است (شکل ۳۳) و در آغاز آن‌کلمه(الاله) عربی ونامهای شر حـو ـ سعدو ـ سترو ـ شریحو د یـــده‌میشود.

اما خـط بسیار شبیه بـه عربی‌در حران شمالـی جبـل دروز شام بـرسنگـی بالای درب کلیسابزبان‌یونانـی و عربی موجود است ، که تاریـخ آن سنه‌۵۶۸ م است (شکل‌۳۴) و خوانش آن چـنیـن است : «اناشر حیل بن ظلمو (ظالم)بنیت‌ذالمرطول سنت (سنه)۴۶۳ بعـــد مفسد خیبر بعم (بعام) » این‌نوشته‌نـزدیـکتریـن خطـی است بـــه

---

(۱) الفهرست ۴۸۳ـ۴۸۴

خطوط عربی قرن اول هجری (۱)و روشن میسازد که خط عربی پنجاه سال پیش از هجرت چگو نه بوده‌است .

چون کتیبهٔ قدیمتری بقلم نبطی متأخروشبیه به‌عربی برمدفن امری‌القیس بن عمرو ملك حیره درنماره درسنه۳۲۸م نوشته شده ، بنابر ین مستشر قان ، زمان پیدایش خط‌عربی قدیم رابین سال ۳۲۸ و۵۱۱ در قرن چهارم و پنجم میلادی درشبه جزیره‌طور سینا میدانند. (۲)

در عصر نبوی خط عربی باهمان‌سادگی ابتدائی خود باقی بود، که نمونه‌های کهن‌تر عصر اسلامی‌آن در فرامین حضور پیامبر بنام ملوك موجود است و از آن جملهٔ نامهٔ مبارك نبویست بنام نجا شی ملك حبشه که دم دنلوب‌مستشرق‌سکاتلندی اصل آنرا یافته ودر مجلهٔ آسیایی شاهی ا نگلستا ن(جنوری ۱۹٤۰م)نشر داد (شکل ۳۵) نامهٔ مبارك دوم به مقو قس‌عظیم قبط است که در کلیسای اخمیم صعید مصر بدست آمده ودرمجلهٔ الهلال قاهره در۱۹۰٤م طبع شده (شکل ۳٦) ـ سوم نامهٔ‌آنحضرت است به منذربن ساوی (شکل ۳۷) که از دمشق بدست‌آمده ودر مجلهٔ مستشر قین آلمان ZDMG جلد ۱۷ سال۱۸٦۳ انتشار یافته (۳) و علاوه از ین دوکتیبه عربی در جنوب کوه‌سلع مدینه موجود است که بهمین نوع خط «انا علی بن ابوطالب»و نامهای پیامبر و ابو بکرو عمر نوشته شده و هم کتیبه یی ازحضرت عمر درآنجا دیده میشود(٤)

از نوشته های‌عصر نبوی‌قرآنی‌بودبخط حضرت‌علی، که‌برخی‌از اوراق آن ضایع گشته و تا حدود قرن‌چهارم هجری در خاندان امام‌حسن باقی بود و خود ابن ندیم آنرا نزدابویعلی حمزه حسنی دیده بود (۵)

قدیمترین نوشتهٔ سنگی عربی که‌تاکنون بدست آمده ، لوحهٔ سنگ مزاریست در موزهٔ قاهره، که‌درسنه۳۱ هـ ٦۵۱ نقر شده، و خط آن هم همان نسخی ممز وج به‌کوفی نامزین است (شکل۳۸) که‌آنرا چنین خوانده اند :

---

(۱) تاریخ اللغات السامیه ۱۹۱ـ ۱۹٤ دکتور اسرائیل و لفنسون ـقاهره ۱۹۲۹م (۲) همین کتاب ۲۰۱

(۳) الوثایق السیاسیه ازدکتور محمد حمیدالله‌حیدر آبادی‌طبع‌قاهره ۱۹۵٦م‌ص٤۵ـ۷۲ـ۸۱

(٤) همین کتاب ، مقدمه و۳۰۲ (۵) الفهرست ٤۲

سطراو ل : بسم‌الله الر حمـن‌الرحیم هذالقبر
سطر ۲ : لعبدالله بن‌خیر(جبر؟)الحجری(الحجازی؟) اللهم ا غفر له.
سطر ۳ : وادخله فی رحمة منك‌وآتنامعه
سطر ٤ : استغفرله اذاقراء هـذالکتب (الکتاب)
سطر ٥ : و قل امین وکتب هذاا
سطر ٦ : لکتب (الکتاب) فـی جمدی (جمادی)الا
سطر ۷ : خر(الاخره) من سنت(سنة) احدی‌و
سطر ۸ : ثلثین (وثلاثین)(۱)

کتیبهٔ دیگر قدیمتر در قبهٔ‌صخره‌بیت المقدس درسال ۷۲ هـ ٦۹۱ م کشف شده (۲) وهم‌براوراق‌برد ی Papyri مصر نوشته ها ی عربی باخط یونانی مـو جو د است‌که‌در عصر ابو العباس الو لیـد بن عبدالملك خلیفه اموی (۸٦ـ۹٦هـ = ۷۰٥ ـ۷۱٥م) بر پوست درخت بردی نوشته شده و عبا رت‌ازبسمله وکلمهٔ توحید است و بخط یونانی ترجمهٔ آن بانام عبدالله‌الولیدامیر المومنین
Abdela Aloylit Amiral Moyminin

نوشته شده‌است (۳) و خـطعربی آن ممزوجی ازکوفی ونسخی متمایل به تو قیع است ، وا زیـن‌هم‌بر می‌آید که در اواخر قـر ن اول هجری (اوایل قرن ۸م) همین‌شیوهٔ ممزوج نسخی و کوفی رواج داشته است (شکل ۳۹) ونمو نـهٔ‌دیگر آن برسنگ علامت فا صلـه Mile Stone ۱۰۹میلی‌دمشق موجوداست کـه در عصـر عبدالملك بن مروان (٦٥ـ۸٦ هـ)آنرا نوشته اند. (٤) (شکل ٤۰)

ازنوشته های خط عربی یکـی‌آنست که درخزانهٔ المامون کتا بـی بخط عبدالمطلب بن هاشم در جلدچرمی موجود بود، وخط آن بـه خط زنان می‌ماند . واین مطلب را ابـن‌ندیم ازکتاب مکه تالیف عمر بـن شبه Umar Bin Shabba متوفا ۲٦۲ هـ = ۸۷٦ م نقـل کـرده ، که‌یك نسخهٔ این کتا بـرابخط همین مولف خود ابن ند یم

---

(۱) تاریخ اللغات السـا میـه۲۰۳
(۲) همین کتاب ۲۰٤
(3) Arabic Papyri by Adolf Grohmann 1/11 Plate 1
(4) Muslem Calligraphy by M. Ziauddin Calcutta 1936.

دیده‌بود (۱) وازین برمی‌اید که‌در قرن اول پیش از اسلام تاقرن سوم نوشتن کتابها بهمین خط رواج‌داشت و مراد از خط زنانه شاید تحریر بدوابتدا یی آنبا شد(۲)وماز قول البلاذری میدا نیم که‌زنان عصرنبوت خط مینوشتند که‌ازانجمله شفاء Shaffa بنت عبدالله عدویه از قبیله عمربن خطاب درعصر جا هلیت هم کتابت میکرد، وحفصه زوجه پیامبرازو خط آموخت (۳).

نسخ خطی ز یاد قر آ نبخط کو فی قرن ۲-۳ هـ منسوب به‌ائمه اسلامی اند مثلا :۱- جزوقرآن منسوب به‌خط حضرت عثما ن ۲- جزو قرآن منسوب بخط حضرت‌علی ۳- جزو قرآن منسوب بخط حضرت علی ٤- جزوقرآن منسو ببخط امام حسن (هرچهار د ر کتابخانهٔ خطی کابل برچرم اهو)(شکل ۴۱-۴۲- ۴۳-٤٤) ٥-جزو قرآن برچرم آهو بارقم کتبه علی‌بن ابی طالب ٦- جزو قرآن دارا ی رقم کتبه حسن ابن علی ابن ابی‌طالب فی‌سنه احدی ار بعین . ۷- جز و قرآن بارقم کتبه‌حسین‌ابن علی ۸- جزو قر آن بارقم کتبهٔ علی بن‌الحسین بن علی بن‌ابی‌طالب۹-جزو قرآن بارقم کتبه علی‌بن موسی (هر پنج درکتابخانه مشهدبرچرم آهو)(شکل ٤٥)

اگرچه این نسخ قرآن در همین‌عصربه خط ائمه کرام منسو بند ، ولی خط آن بابقا یای خطو طی که‌از قرن اول اسلامی با قیست مطابقتی ندارد ، وچنین نو شته‌های دیگر قدیم هم موجود بود ، چنانچه سبط ابن جوزی گوید : که‌یهودیان نامه یی از حضرت محمد بخط حضرت علی نوشته سال ۷هـ۶۲۸م بدر بار خلیفهٔ‌بغداد آو ردند، که‌مبنی برمعافی یهود از ادای جزیه‌بود (٤) وهم‌یك عهدنامهٔ منسوب‌به حضرت علی بایهودیان ، دراصفهان‌موجود بود، که‌مجعول بودن آن ا ز روی خط کوفی وسطور نسخی ثلث‌نما وهم از وضع انشاء سست و رکیك آن که‌غلطی‌های فراوان نحوی‌دارد ثابت است (٥) (شکل ٤٦)

---

(۱) الفهرست ۷-۱۶۳

(۲) سبك شناسی بهار ۱ر ۹۵طبع تهران ۱۳۳۷ش

(۳) فتوح البلدان ۵۸۰

(٤) سروی آرت پر شیا ۱۷۱۸بحواله مرآةالزمان ۳۰۰ نسخهٔ‌خطی موزه بر تانیا .

(٥) بیست مقاله قز وینی۱ر۱۳۱ طبع‌بمبی ۱۳۰۷ش ومجلهٔ‌ایرانشهر ٤ر۴۲۹ طبع برلین ۱۳۰۵ ش .

ابن ندیم گوید: که کاتبی بنا مسعد ، مصاحف وشعر واخبار را برای ولید بن عبدالملك می نوشت(حدود ۹۰ هـ ۷۰۸م) وهم اوست که نوشته های ایات سمت قبله مسجدنبوی را به خط زر ین نـــو شتـه بود (۱)

درپرورش خط عربی دست مردم‌خراسان قدیم (افغانستان کنو نی) نیز سهیم بوده است ، مثلاخاندان‌برمکیان بلخی به‌تهذ یب و پرورش خط وخطاطان توجهی داشته اند ،وحتی ازیحیی بن خالد برمکی (متوفا ۱۹۰ هـ ۸۰۵ م) اقوالی‌در دساتیرخط نویسی مروی است (۲) و د ر عصر عباسیان یك قلم خاصی بنام(الر یاسی) شهرت یا فت کـــه پرورندهٔ آن وزیر معروف خراسا نی‌فضل بن سهل ذوالر یا ستیـــن (حدود ۲۰۰ هـ ۸۱۵ م) بود، کـه‌درهمین سال بهمین خط در مروسکه زده است .وابن ندیم گوید: که‌خطریاسی یکی از زیباترین خط هـــا بود ، وازان اقلام دیگر بنـام خـط ریاسی‌کبیر وریاسی متوسط وقلم ثلث ومحقق ومنثور ووشی و رقا ع‌ومکاتبات وغبار ونر جس و بیا ض برامد (۳)

ازمطالعهٔ این اسناد چنین بـــرمی‌آید: که خط عربی ازشکل‌ابتدایی نسخی شکسته در اوایـل قـــر ن‌دوم‌هجری (۹م)آهسته‌آهسته‌به‌کوفی نزدیکتر گردید و «سبك عرا قی »که آنرا محقق و وراقی گفتندی در عصر عباسیان بوجود آمد ،وکاتبان‌ودر بار یان مامون به جودت خطوط پرداختند ، ومردم به‌آن تفا خـــرکردندی ، تاکه ازدستگاه برمکیا ن (بلخی) خطاطی بنام احمد بن‌خالداحول برامد، ودساتیر و قوا نیـــن خط نویسی را ترتیب نمود وبصورت‌عمومی (۲٤) قلم بـــو جـــو د آمد. (٤)

رواج خط عربی (نسخی- کوفی)ویاممزوج هردو در خراسان از روی اسناد کتبی یعنی مسکوکات وسنگ‌نبشته های باقیمانده چنیـــن‌شرح میشود :

---

(۱) الفهرست ۱۰
(۲) ادب الکتاب الصولی ٤۱طبع‌قاهره ۱۳٤۱ ق
(۳) الفهرست ۱۳
(٦) همین کتاب ۱۲-۱۳

۱ـ **مسکوکات** : امرای مسلما ندر نصف اول قرن اول هجری برمسکوکات روم و فارسیان بنام‌خود سکه زده‌اند ، چنانچه خالد بن ولید درسنه ۱۵ هـ ۶۳۵ م به‌تقلیدسکهٔ رومی بانشان صلیب بحروف یونانی وشکل عربی در طبریه‌سکه زد وهم معاویه برحاشیه‌دینار-های فارسیان که شکل شاه فارس‌وآتشکده دارد بسم الله و نام خودرا ضرب کرد، وبعد ازان درسنه ۲۸ هـ در قصبهٔ هرتك طبرستان سکه خط عربی ضرب شد. وهم عبدالملك بن مروان بین سنه ۶۵ـ۸۶ هـ دینار های دمشق‌راتنها به خط عربی ضرب و رواج داد ،که ازانجمله یکی بخط نسخی‌کوفی آمیز درسنهٔ (۷۳ـ هـ ۶۹۲م) در دمشق ضرب شده است (۱) وبرهمین سنت در عصر خلفای اموی وعباسی برخی از امرای عربی‌در خراسان و سیستان سکه‌زده‌اند، ازان جمله مسکوکات والیان خراسان حمید بن‌قحطبه طایی۱۵۱هـ ۷۶۸م و عبدالملك بن یزیدخراسانی(۱۵۹ هـ ۷۷۵م ؟ وجعفر بن‌محمد (۱۷۱ هـ ۷۸۷ م) وعلی بن عیسی(۱۸۰ هـ ۷۹۶م ؟ وهرثمه بن اعین (۱۹۱ هـ ۸۰۶ م) وغسان بن عباد(۲۰۲ هـ ۸۱۷ م) موجود است(۲) وهم درهم‌غطریفی‌درسنه۱۸۵هـ ۸۰۱م در کوشك ما خك بخارا بنام‌غطریف‌بن‌عطاامامای‌هارون‌الرشیدضرب شده‌بود (۳) ومادر موزهٔ کابل سکه هایی بهمین خط عربی‌نسخی کوفی آمیز داریم که‌در سنه ۹۰ هـ ۷۰۸م درکرمان ومروو درسنه۱۱۷ هـ ۷۳۵م و۱۳۲ هـ و۱۸۲ هـ ۷۹۸م و۱۸۵هـ ۸۰۱م و۱۸۷هـ ۸۰۲ م‌دربلخ ودر سنه ۱۹۳ هـ ۸۰۸م در هرات و درسنه ۱۸٦ هـ ۸۰۲ م درزرنج ودرسنه ۲۰٦ هـ ۸۲۱م در هرات ودرسنه ۲۱۷ هـ ۸۳۲م د رگزه (جزق سیستان ؟ و در سنه ۲۰۱هـ ۸۱٦ م درسمرقند ضرب‌شده‌اند (٤) ولی‌ازتمام نوشته های این مسکوکات روشن می‌آید ، که‌در اواخر قرن‌دوم‌هجری (۹م) خط شکستهٔ ممزوج نسخی کوفی آ میزبه طرف کوفی خالص متمایل است، چنانچه برسکهٔ فضل بن سهل‌ذوالریاستین که‌درسنه ۲۰۰هـ ۸۱٦م

---

(۱) تاریخ التمدن الا سلامی۱ر۹۸ جرجی زیدان طبع قاهره ۱۹۰۲

(۲) زمباور در معجم الا نساب۱ر ۷۷

(۳) تاریخ بخارا ٤٤

(٤) فهرست مسکوکات اسلامی‌موزهٔ کابل طبع دمشق ۱۹۵۳م

در مرو ضرب شده دیده میشود(۱)وهم ازطرف شاهان اسلامی ماوراء ـ النهر مسکوکاتی بخط کوفی ضرب‌شده، که‌ازان جمله سکه سا یـــر بن عبدالله شاه اسرو شنه(۲۸۰هـ)نصر بن‌علی ایلك است و بـــرا ن نوشته‌اند: (ضرب هذاالفلس‌بفرغانه‌سنه ست‌وتسعین وثلثمائه)۳۹۶(۲)

از ملـوك خراسان سکـــه هـ‌ای‌طاهربن حسین (۲۰۵ هـ)وطلحه‌بن طاهر (۲۰۷ هـ) وعبدالله بن‌طا هر(۲۱۳هـ) وطاهر بن عبدالله(۲۳۰هـ) و محـــمد بـــن طـا هر (۲٤۸ هـ)شاهان آل طاهر خراسان موجو د است (۳) وهمچنین ازشاهان زرنج‌سیستان سکه های یعقوب بن لیث (۲٥٤ هـ)وعمرو بن لیث (۲٦٥ هـ)وطاهر بن محمد بن‌عمر و(۲۸۹هـ) ولیـــث بن علی لیـت (۲۹٦ هـ) واحمد بن محمد بن خلف (۳۲۰ هـ) واز سامانیان بلخی سکه های احمدبـــن ا ســـــد (۲۰٤ هـ) و اسماعیل بن‌احمد (۲۷۹ هـ) واحمدبن اسماعیل (۲۹٥ هـ)ونصربـــن احمد (۳۰۱ هـ) وغیره ، واز آ ل‌بانیجور بلخ واندراب وبامیان سکه های داود بن عباس (۲۳۲هـ)ومحمدبن احمد بن بانیجور (۲٦۰هـ)واحمد بن محمد بن احمد (۲۷۹ هـ)واحمدبن جعفر بن احمد (۳۷۲هـ)و ازآل فریغون جوزجان سکه ابو نصـــرمحمد بن فریغون (۳۷۷ هـ) و ا ز امرای اند راب سکه مکتوم بـــن‌حرب (۳٥۹ هـ) وسهلان‌بن مکتوم (۳٦٥ هـ)واز غزنویان قدیم سکـه‌های سبکتگین (۳٦۷هـ)والپ تگین (۳٥۱ هـ) موجودند، که‌ازمسکوکات‌قدیم دورهٔ اسلامی درخراسا ن بخط عربی کوفی شمرده میشوند . (٤)ورواج کامل‌خط کوفی‌رادرافغانستان روشن ومدلل می‌سازند .

۲ـسنگ نبشته ها :

ازروی منقورات سنگی قدیم کـه‌درشرق افغانستان ووادی سنـــد تاکنون بدست آمده، چنین معلو م‌میشود : باو جود یکه نفوذ خـــط کوفی در حدود ۲۰۰ هـ ۸۱٦ م درقلب خراسان ثابت است ، و لـی

---

(۱) سروی آرت پرشیا ۱۷۱۷ـ۱٤۸۰

(۲) مجلهٔ باستان‌شناسی‌شوروی‌عدد ۳ سال ۱۹٦۸ م ص ۲۲٤طبع مسکو .

(۳) زمباور د ر معجـم الانساب۲۹۹

(٤) همین کتاب در صفحـــا ت‌متعدد .

در همین اوقات در اراضی شرقی یعنی وادیها ی پختیا و گومل و کورم تادریای سند خطی رواج داشت که شبیه تر بانوشته ها ی نسخی شکسته وابتدایی فرا مین نبوی وکتیبه های جبل سلع مدینه واوراق بردی مصر است .

مثلا بر کتیبه های وادی توچی (شکل ۲۰ر ۲٤) مربوط او اسط قرن نهم، که ذکر آن گذشت، خط نا ز یبا ی نا مهذ ب نسخی شکسته دیده میشود ، در حالیکه همین خط عربی بشکل زیبا و مهذب متمایل به کو فی در کتیبه مسجد بمپور (شکل ۲۸) درسنه ۱۰۷ هـ ۷۲۵ م موجود است واز ین برمی آید که نفو ذ خط کوفی به وادی سند پیشتر از وادیهای شرقی افغانستان رسیده بود .

افزایش جنبهٔ هنری وتزئینی درخط

خط ازمظاهر اجتماعی ز ند گانی‌انسانیست ومانند دیگر مبادی‌حیا تی باحرکات سیاسی و اقتصاد ی وروحی دستخوش تحو ل و ارتقاست .

درآغاز زندگانی کو چی گر ی‌ورراعتی وتشکیل مراتب ابتدا یی ملوك طوایف ، هموا ره خط بحیث‌یك ضرورت سادهٔ انسانی مرو ج می‌باشد، ولی درهنگام نضج واقتدار سلطنت این پدیدهٔ اجتما عی ومدنی انسانی مانند هنر ها ی‌دیگر مقام هنری را احراز می نماید، ودر صف هنرهای زیبا قد م‌می‌نهد .

ملت های آریایی نژاد آسیا ی‌وسطی ، سوابق در خشان‌مصوری ونقاشی برابنیه وکتابها داشتند ونظایر آن بردیوار های نگارین‌بامیان وهده وتپهٔ سردار غزنه و آلــربگرام و پشاور و غیره در بقایای دورهٔ بودایی افغانستان در مد تده قرن نمایان است ، و هم بر بقایای ابنیهٔ مکشو فه از پنج کنت‌وسمرقند دیده میشود .

در خطو ط ابنیهٔ دورهٔ هخا منشی‌ایران استعمال رنگ وتز ئین ر ا یافته اند وچنانچه گذشت د رکتب زردشتی گویند که‌اوستا بر پوست گاو بخط خوش طلا نوشته‌شده بود. آثار دینی مانوی نیز نگارین ومصور بود ومورخان دو رهٔاسلامی مانند ابن مقفع والبلاذ ر ی وابن ندیم وابن قتیبه و الصو لی‌وابن درستو یه ازبسا آ ثار هنری خطو ط وکتب مصور خو شخط خبرمیدهند . (۱)

هنگام تشکیل خلافت عباسیا ن‌در اواسط قرن ۸م که‌عربهاازدریای نیل تاکنار های سند بر مملکت‌وسیعی حکم میراندند ومواریث هنری بینزا نتین Byzantien وایران وهنر گندهارا وسغد ومانیان بایشان رسیده بود ،حتماازدیدن ابنیهٔ عالی نگارین و کتب ومواریث هنری این ملل متاثرمی‌شدند . ابن ندیم وطبری و مسعودی از ارسال بتان ز یبا ی‌بامیان وکابل وداور و بست که بجواهر مر صع بودند ، بدر باربغداد خبر مید هند، که‌مد تها این بتان رابرای تماشای مر دم‌در قصر خلیفه وبعد ازان سه رو ز در ادارهٔ مر کزی پلیس بغدادبه‌نمایش عامه گذاشته بودند (۲)

---

(۱)سروی آرت پرشیا ۱۷۰۹ (۲)الفهرست۴۸۶ومروج‌الذ هب۴ر۲

که‌مورد تعجب ودلچسپی مردم بودوآنرا مثل مسلمانان قرن اول‌اسلامی نمی شکستاندند .

چون مسلمانان بموجب روایا ت‌دینی خودنمی توانستند ،صورتهای انسانی رادر معابد خود نقش کنند،بنابرین برای تز ئین مساجد ا ز هنر خطاطی ونقاشی اشیای بی‌جان بردیوار ها وابنیهٔ دینی خو د کار گرفتند ، واین حرکت هنر ی‌ساختن خط ازهمان اوایل دو ر ۀ عباسیان واواسط قرن ۸م آغازشده‌بود. زیرا عوامل اقتصادی ا ین دورهٔ نضج فیودالیزم تماما مساعدپرورش این هنربود .

درپرورش این هنر چنانچه گفتیم‌بازدست مردم خراسان سهیم بود، زیرا یحیی برمکی (متو فا ۱۹۰ ه‍ ۸۰۵م) به‌خطاطی علاقمندی فراوان داشت واو بزرگترین خطاط در بارمامون احمد بن ابوخالد احـو لرا پرورش داد ،که‌برای خط عر بـی‌قواعدی راتر تیب کرد و خطو ط او بسیار زیبا و د لکش بود نـد .وهمچنین وزیر دیگر خـرا سا نی فضل بن سهل سر خسی بخطا طی‌توجهی داشت چنانچه در عصر ا و قلم الریاسی رواج یافت که مبد أثلث ومحقق ورقاع وغبار و غیـره گردید (۱).

توجه به‌تهـذیب خط عـربـی وهنری ساختن آن ،بعد ازین فراوان گشت وابن قتیبه (متـو فا ۲۷۹ ه‍۸۸۹م)گویدکه خطاطان میکو شیدند تاخط زیبا راباحروف قوی درسـت‌بنویسند (۲). والصو لی و ابـن درستو یه درقرن دهم درکتاب‌الکتاب‌مقاصد وقواعد خطاطی و اصـو ل استیتك آنرا شر ح‌دادند ، وابوبکرالصولی که‌ادب الکتاب رادر ۳۲۵ ه‍ ۹۳۷م نوشت گوید : که خطـو طاحمد احول راکه به قسطنطنیه از طرف مامون فرستاده شده بود بـردر ب‌صومعه آویخته بودند (۳) تـا زیبایی آنرا تما شاکنند ، وخلیفـه‌المعتمد در اوا خر قرن نهم‌نامه‌یی بامپراتور بیز نتین فرستاد آنقـد رزیبـا و خو شخـط بـو د کـه امپراتور گفت: « برهیچ چیـز ی‌از عرب رشك نمی‌برم جز این خط زیبا (٤) »

---

(۱) الفهرست ۱۳

(۲) ادب الکتاب ۲ طبـع لـید ن۱۹۰۰ م

(۳) ادب الکتاب ٤۵

(٤) همین کتاب ٤۵

خط عربی کوفی تزئینی در اروپانیز بواسطهٔ مسلـمانـان فاتـح اسپانیا ازراه فرانسه نفـوذ کـردودر کتیبه های تزئینی ابنیه جـای گرفت وحتی بردیوار های ابنیهٔدینیو صوامـع مسیحی در ایتالیـا واسپانیا وفرانسه ، آیات قـرآنیرانیز بغرض تزئین بخط زیبایعربی نوشته اند. درب کلیسای بزرگ سنت پیتر St. Peter نیز بچنین نوشته آراسته بـود ،ولی بعد ازآن آنرا ممنوع قـرار دادند (۱) واینگونه تأ ثیر هـایهنریاهمیتتاریخی خودرا از دست نداده وارزش تزئینی آندرموزونیت Rhythm وتقـارن Symmetry اشکال آن نهفتهاست (۲) که تاثیر های آندر هنر تزئیـن ابنیـهٔ انگلستان همنمایان باشد ، وبقول برگس M.S. Briggs این تاثیرهاازراهفرانسهبانگلستان نیز نفوذ کرده بود . و پروفیسر لیتابی Lethaby آثار آنرا بر طاقچه هـای پشـت محراب Retables واکثرکلکین های کلیسای وِست منستر Westminster در هنر تعمیـریانگلستان نشان داده است . (۳)

و حـتی تـأ ثـیر هنـری خـطکوفیبدرجه یی بودکهپادشاه مسیحی مرسیا Mercia بنام اوفا Offa (۷۵٦ـ۷۹٦م) سکهٔ خودرا بدین خط زده بود، وبر صلیب برونزی آیرلیندی در قرن نهم میلادی بسم الله بخط کوفـیدیده میشود ، وهم در ایتالیا بـر شانهٔ راست تصویر حضرت عیسیخط کوفی نمایان است .(٤)

درعصر خلفای عباسی خط عربیازحالت سادهٔ نسخی خود برآمده بوضع بسیار دلکش تـزئـیـنی وهنری کوفی متمایل گشت که یـک نمونهٔ این تهـذیـب نخستـین ۱۱سطر کوفی مهـذب ، بین نقاشـی زیبا بر کتیبه مرمرین مسجـدالمهدی بـغداد در ۱۵۵ هـ ۷۷۱ م موجوداست ، وبرخی نظـایـرآن که متعلق به ۱۷۵هـ ۷۹۱ م یـا ۱۹۵ هـ ۸۱۰ م باشد در دربند وباکو ازطرف خانیکوف Kanikoff کشف شده است (۵) ودرخراسانهم درحدود ۳۰۰ هـ ۹۱۲ م آثـار

---

(1) S.P. Scott's History of the Moorish Empire III 29
(2) E. Herzfeld, Encyclopaedia of Islam 1-364, 365.
(3) The Legacy of Islam 178
(٤) همین کتاب ۱۱٤ر۱۵٤
(۵) مسلم کالگرافی ۲۱ از قدیمترین نمونه این خط نسخهٔقرآنیست در موزهٔ دمشق که بقول دکتـرصلاح الدین منجد درسنه ۲٦۷ هـ نوشته شدهاست .

وعلایم کوفی بسیار خو شخط دیده‌میشود ،که ازانجمله یك پا رچـه ابریشمین بسیار نفیس مصـور ومنقوش خراسانی موزه لو ورپاریس است، که‌بران کلما ت (عزو اقبا ل‌للقا ئد ا بی منـصـور بختکیـن اطال الله بقـ ...) نوشته اسـت واین قاید عبدالملك بن نوح‌سامانی‌در سنه ۳۵۹ هـ ۹٦۰م کشته شده بود(۱) ونوشته‌این پارچه ابر یشمین خراسانی نمایندهٔ رواج پختگی کامل‌خط کوفی درین سرزمـین است . (شکل ٤۷)

درگنجینهٔ قرآن مشهد ر ضو ی‌در حوت ۱۳٤۸ نسخهٔ قرآنی بدست آمد ،که در اصفهان در سنه ۳۲۷هـبخط معقلی دارای زوایای گـر د نوشته شده وقدیمتـرین نسخـــهٔمکشوفهٔ قرآن درایـران شمـر د ه مـی شو د ،کـه نو عی از خـــط‌کوفی متمایل به نسخی است .ودر همین گنجینه مکشو فهٔ جدیدقرآنی‌وقفی ابو الحسن عرا قی د بیـر سلطان محمود بخط نسخی متما یل‌به ثلث موجوداست ونسخهٔ د یگر وقفی محمد بن موسی ٤۰۲ هـ بـه نسخ آغازی نوشته شده (۲) که از تمام این آثار باقیمانده به تحول خط عربی پی‌توان برد .

اکثرمحققانی‌که‌برهنرخطاطی‌ونقاشی‌آسیای میانه وایران تحقیق کرده‌اند گویند که اثرهنـر کتـابسا زی ونقاشی مانی ومانویان در خطا طـی ونقاشی این سرزمین ظا هر است‌ونسخه های مکشو فهٔ مانویـان د ر تورفان وترکستان ودیگر موا قـــع‌این اثر را بثبوت میرساند . (۳) و حتی از وجود یك نسخهٔ کتاب مانی‌یامنسوب باو درخزانهٔ غـز نه هم خبـری داریـم وایـن روایـت ر اابوالمعالی محمدبن عبیدالله درسنه ٤۸٤ هـ ۱۰۹۲م نوشته ا ست (٤)ولی بایدگفت :که هنر نـقا شی و مصوری کتاب همواره در ایـر ا ن‌وخراسان بوده‌است که ما از کتاب گوهر افشین وغیره درسا بق‌بحث‌کردیم وهم کتاب مصور شا ها ن ساسانی رامطهر بن طاهر مقدسـی‌درکتاب البدو والتاریـخ (۳۵٦ هـ ۹٦٦م) ذکر کرده وعلی بن حسیـن‌مسعودی آنرادر (۳۰۳ هـ ۹۱۵ م) در استخر پارس دیده بود،که‌نسخهٔ‌آنرادر ۱۱۳ هـ ۷۳۰ م برای هشام

---

(۱) سروی ۲۰۰۲
(۲) یادداشت نویسنده از روی‌اصل نسخه های مشهد رضوی.
(3 Persian Art 1820...Moslem Calligraphy 3
(٤) بیان الادیان ۱۷ـ۱۸ طبـــع تهران

بن عبدالملك ازفارسی بعر بی نوشته بودند. (۱) وبنابرین اسنا د نتوان کفت که مردم این سر ز مین کتاب آرایی راتنها ازمانو یان آموخته باشند ، والبته اثری ا زهنر مانی در کتب منقو ش ومذ هب ومصور توان دید.

اما اثر هنرمانی یاهنر د یگر برخود خط کو فی تز ئینی کمتر دیده میشود وممکن است آنرا خودمردم عراق وایران وخراسان بحالت تز ئینی درآورده باشند ، ز یرادراوراق مانوی (شکل ٤٨)خو د خط مانوی مزین ومشجر یا گلدار وهندسی نیست ، بلکه صفحات وحواشی آنرا گل کاری یامصور ی کرده اند ، ولی خط تزئینی کو فی چنین است که خود حروف آ نرا باشکال دلکش تزئینی در آورده اند ومامی بینیم که این تمایل تز یین حروف کوفی در قرن نهم و د هم آهسته آهسته نشو ونما کرده ومخصوصاً برابنیه آنرا نوشته اندوشایددر کتابها یی که مرجع استفادهٔ مر دم بود ، آنقدر در تزئین حروف افراط نمیکردند .

مثلا سر لوحهٔ صفحات نخستین دو کتاب قدیم خطی کتاب الا بنیه بخط اسدی طوسی (٤٤٧هـ ۱۰۵۵م)(شکل ٤٩) وتر جمان البلا غه بخط ارد شیر بن دیلمسپا ر قطبی درسنه ۵۰۷ ه ۱۱۱۳م (شکل ۵۰)هردوبه کلمات (بنام خداوند بخشا ینده بخشا یشگر) آغاز می یابد ، و لی تزئین حروف یکسان است که حرف (ش)کلمهٔ ۳ـ٤ را ازمتن بیرو ن کشیده وبالای آن بطور گلی آراسته اند، درحالیکه درمتن کتاب هیچگونه تز یین هنری مشهود نیست ، ولی تزئینات وتکلفات هنری در عین حروف کتیبه های ابنیه در همین عصر موجوداست . که نمونهٔ آن در خراسان در کتیبه های کو فی مسجد خر گرد وبنای سنگ بست عصر سلطان محمود غـز نوی دیده میشود (۲)

در مسجد نایین شکل تزئینی بلند زا و یه دار خط کوفی نمایان است که درسنه ۳۵۰ ه ۹٦۰ م کتابت شده (شکل ۵۱) وبعد ازان درسنه ٤۱۸ ۱۰۲۷ مدرمقبرهٔ پیرعلمدارآنقدر باگل وشاخ وبرگ و اشکال

---

(۱) التنبیه والاشراف ۹۲ طبع قاهره ۱۹۳۸ م
(۲) سروی آرت پرشیا ۱۸۲۸

تزئینی آمیخته ،که انسان آ نــرا تنها خطو ط واشکال زیبا و نظــر ربایی می پندارد (۱) (شکل ۵۲)وهمین شیوه منقش در قرن ۱۲ م برطاق مسجد مغا ك عطاری بخا رادر غایت پیچیدگی بنظرمــی‌آیــد . (۲)

درخطو ط ابنیه چنانچه دیدیم ، تزئین وامتزاج نقوش و گلها و خط ـ های هندسی غالب بــود ولــی درکتابها که‌مورد خوانش و احتیــا ج عامه بودند، حتی المقدور ازسادگی‌وخوانا بودن خط کار گرفته اند ، و در ینجاست که کوفی از امتزا ج‌نسخی دربین کتابها انواع متعــد د دارد، وهم خطی بمیان آمده کــــه‌ابن ندیم آنرا فیرآموز (معرب پیر آمو زفارسی) خوانده است ، وازنام آن پیداست که‌دربیـــن فارسی زبانان بوده ودنبالهٔ هر حرف آ ن‌بانیش قلم وبنازکی مو بــا حــرف دیگر پیوسته است و جنبهٔ تز ئینی‌آن غالب بــاشد ، کــه بـــد ا ن مصحف می نوشتند . ونمو نهٔ یــك‌ورق قرآن باین خط در ذخایرمشهد رضوی موجوداست (۳) ودیگر کتاب‌صفات الشیعه تالیف شیخ صدو ق است که‌درسنه ۳٦۰ هـ ۹۷۰م تالیف‌شده وآنرا بهمین خط پیر آ مـو ز تزئینی ، نصربن عبدالله قز و ینی‌درسال ۳۹۱ هـ ۱۰۰۰ م نوشته(٤) که اکنون دریك مجموعهٔ شخصــی‌تهران است . (شکل ۵۳ و٥٤)

از قرآن خط‌کوفی سادهٔ آمیختــه‌بانسخی ذخایــر آستــان ر ضو ی مشهد وقفی ابوالقاسم منصور بــن‌محمــد هروی وزیر سلطان محمو د درسنه ۳۹۳ هـ ۱۰۰۲م (شکل ۵۵)وقرآن وقفی ابوالبرکات رازی٤۲۱هـ ۱۰۳۰(٥) (شکل٥٦) وهمچنین‌قرآن٤۱۸هـ ۱۰۲۷م که بخامهٔ عیسی بــن عبدالله بلخی (٦) نوشته شده (کتا بخــانــهٔ میــلا ن Milan پدیدمی آید ، که در اوایل قرن۱۱جنبهٔ هنری خط کوفی قرآنی متما یل به‌نسخی در کتابها کم بود و اگــرمیخواستند آنرا مزین سازند بطور مشکول‌می نوشتند . مانند خـــط‌عثمان بن‌حسین وراق غـــز نو ی

---

(۱) سروی هنر پر شیا ۱۷٤٤لوحهٔ ۲٦٦
(۲) ابنیه وآثار تاریخی اسلا می‌در اتحادشوروی تاشکند ۱۹٦۳ م
(۳) گنجینه قرآن ۲۸
(٤) کتاب وکتابخا نه هــا ۹ ومسلم کالگرافی ۸
(٥) گنجینه ۳٥
(٦)سروی هنر پرشیا ۱۷۲٤

٤٦٦ هـ (؟)-١٠٧٣م (١) گنجینه‌مشهد رضوی (شکل ٥٧) ولی بر ابنیه والواح آنرا زیباتر وبا شا خ و برگ وخطوط هندسی و الف های کشیده وزوایای قائمه نوشته ا ند.وآثار اقدم این گونه خطاطی درغزنه بر قبور سبکتگین وسلطان محمو ددر اوایل قرن ١١ پیدا ست ،وحتی بر قبر محمود دو نوع بسیارزیبای کوفی ور قاع دیده میشو د .(شکل ٥٨ و ٥٩)

غزنه که‌مر کز سیاست و ثقافت‌آسیای میانه در قرن ١١-١٢ بود، ازنظر خطاطی نیز غنی‌ترین مراکز بشمارمی‌آید وعلاوه‌برنمونه‌های‌نسخه های قرآنی که در صفحات گذ شته‌نشان دادیم مخطو طات خاص ایـن مکتب قر آن نویسی موجودند ، که‌آیات قرآنی رابخط کوفی مـز یـن هنری برزمینه مشجر گل کـا ر ی‌نفیس باتشعیـر زیبـای حـا شیه بصور تی نوشته اند، که تمام‌صفحه‌گل کاریست و خط آیات قرآنی بـا سیاهی پختهٔ سایه دا ر خیلی بـرجسته بنظر می‌آید ، ونمونهٔ بسیار زیبای این مکتب غزنه قـر آنیست‌که در رمضان ٥٦٦هـ جون ١١٧١ م بخط ابوبکر بن احمد بن عبیداللـه‌الغزنوی نوشته شده (شکل ٦٠) ودر موزهٔ مصر موجود است (٢) وهم‌نسخهٔ دیگر قرآن درمجمو عه‌چستر بیتی Chester Beatty انگلستا ن‌است (٣) که عینا بهمین سبـــک نقاشی گلـدار بـر تما م ز مینـهٔ‌صفحات‌دارد،ولی‌خط آن‌کوفی‌متما یل به‌پیر آمـوزاست (شـکل ٦١) وهمچنین قرآنی که‌درسنـه ٥٠٥ هـ ١١١١ م دربست کنار هلمندنوشته‌شده (شکل ٦٢) (کتابخانهٔ ملـــی پاریس) بهمین سبك نسبتی دارد(٤) وهم قرآنی در گنجینه مکشوفه جدید مشهد رضوی بخط وتذ هیب‌محمد بن عثمان وراق و مـذ هـب غزنوی بدست آمده، که تاریخ‌وقف‌آن ٤١٤هـ است ویکی از آثـا ر مغتنم مکتب خطاطی کوفی وتذ هیب‌غزنه شمرده میشود .

درکتیبه ها ی تزئینی کو فـــی‌بعداز نوشته های مراقد سبکتگین ومحمود ، بسا الواح سنگی ونوشته‌های دیواری در غزنه موجوداست ، مانند نوشته های کوفی دو منا رغزنه که‌یکی بنام بهرامشاه (٥١١-

---

(١) گنجینه ٤٩
(٢) سروی هنر پر شیـا ٩٣٠وکا لگرافی ٦
(٣) سروی ٩٣١ کتاب و کتا بخانه ٢١
(٤) سروی ٩٢٧

٥٤٧ هـ ١١١٧ـ١١٥٢م) و دیگری از سلطان مسعود علاءالدوله بن ابراهیم(٤٩٢ـ٥٠٨هـ١٠٩٨ـ١١١٤م)است وهم باستان شناسان ایتالوی درسالها ی بعد از ١٩٦٠ م درعصرسلطان مسعود نمونه های ابیات دری رابه رسم الخط بسیار مزین کوفی بر سنگهای دیواری از زیر خاك بر آورده اند (١) که آنرامظاهر متکامل خط کوفی دراواخر دورهٔ غزنویان توان شمرد (شکل ٦٣) والواح سنگی که از همین دوره دربست باقی مانده وهمچنان پارچه های نوشته های کوفی که بردیوار های قلاع غزنویان درلشکری بازار بست دیده میشود ، نیز از بقایای خطوط کوفی دورهٔ غزنویان است .

ازبقایای جامع اولیاء طرف شرقی بالا حصار غزنه ، محراب قدیمی است منقش وزیبا ، که باخط کوفی مزین گلدار وخط رقاع (دربین) مزین است وسنگی دران بخط رقاع نوشته شده، که نام ظهیر الدوله سلطان ابراهیم بران منقور است وازین برمی آید که در عهد سلطنت او (٤٥١ ـ٤٩٢ هـ ١٠٥٩ـ١٠٩٨م) بناشده باشد (٢) رجوع کنیدبه شکل (٦٤) وخطوط تزئینی کوفی گلدار بهم پیچیده رباط شرف سرخس(٣) درحدود ٤٥٠ هـ (شکل ٦٥) نیزنمودار این سبك خط تزئینی است .

از دو لوحهٔ سنگی قبوریکه دربست باقی است ٥٩٥و٦١١هـ ١١٩٨و ١٤١٤م ولوحهٔ قبر محمد بن اسمعیل غوری متوفا ٢٤جمادی الاولی ٥٣٠هـ که ازهرات بدست آمده(موزهٔ هرات) پدیدار است که خط سادهٔ کوفی متمایل به نسخی رابدون تزیین وگل پردازی نیز می نوشته اند و نمونهٔ آن در (شکل ٦٦)لوحهٔ مزار واقع هرات نشان داده شده است.

سیر تکامل تزئینی خطوط کوفی برا بنیه شکل غلو وافراط را بخود میگیرد ، که دردورهٔ سلجوقیان نمونهٔ آن بر قبرامام یحیی در جوزجان (شکل ٦٧) ومحراب اولیاءومنار هاوسنگهای نقاشی شده قصر مسعود سوم در غزنه وبقایای ابنیهٔ لشکری بازار بست و چشت

---

(١) کتیبه های کوفی قصرمسعود سوم در غزنه طبع روم ١٩٦٦ م

(٢) ریاض الالواح ١٣٨

(٣) دکتر عیسی بهنام ـ مجلهٔ هنر ٥٢ بهمن ماه ١٣٤٥ ش تهران

ومسجد جامـع هرات ازبنا هـا یغیاث الدین محـمد سام ومنـــا ر زیبای جام در قرن ۱۲ موجود اند(شکل ٦٨) که‌تکامل تـز ئـینی و نفاست هنری خط کوفی رادر دربارهای غزنو یان وغوریان نمایند گی میکنند وروشن می‌آید که سوا بـق‌هنری پیش از دورهٔ تیموریان د ر افغانستان ،درتحت‌شرایط اقتصادی‌و اجتماعی هنر پرور سلطنت ها ی قو ی چگونه بوده‌است ؟

زیرا مادر همین عصر یك کتیبهٔ‌خط عربی نامزین ونسخی شکسته را از بن‌چاهی در ویهنـــد کنـــاراتك بدست داریم ، کـه آنـــرا در ٤٨٢ ﻫ ١٠٨٩م یکنفر فقیه‌جوزجانی‌ابوجعفر محمد بن عبدالجبار بن‌محمد دربنای چاهی نوشته‌است‌واگراین‌خطرا درپهلوی‌خطوط معاصرابنیهٔ مجلل سابق الذکر بگذاریم پدید می آیدکه ارزش هنری خطوط تماماً مرهون پرورش ارباب اقتدار بوده و ابنیهٔ‌بنا کردهٔ رجال مقتدر ، مظـاهـــر باشکوه هنـری خطا طا ن گشتـــه‌است .

ازکتابهای قدیم زبان فارسی که‌تاکنون دردست است کتاب‌الا بنیه عن حقایق الادویه بخـط ا سـد یطوسی در ٤٤٧ ﻫ ١٠٥٥ م قدیمتر (شکل ٤٩) وکتاب شر ح تعر ف‌مکتوب ٤٧٣ ﻫ ١٠٨٠م (مـــوزهٔ کراچی) کتاب دوم (شکل ٦٩) وکتاب هدایة ا لمتعلمین مـکـتو ب ٤٧٨ ﻫ ١٠٨٥م (کتابخا نه بادلیا ن‌اکسفورد)کتاب سوم (شکل ٧٠) دارای تاریخ معین تحریر شمـــرده‌میشوند ، که‌شیوه خط کتاب‌الابنبه بکوفی شبیه تر واسلوب دومـی وسومی به‌نسخی متمایل است . در حالیکه نسخهٔ خطی تر جمان البلاغه‌موزهٔ استانبول تـحر یـر ٥٠٧ ﻫ ١١١٣ م (شکل ٥٠)شبیه تر بـه‌کتاب‌الابنیه است . وازین پـد ید می‌آید کـه کاتبان در اختیار شیـوهٔ‌تحریر تابع ذوق ورواج محیط خود بوده و در بین کوفی و نسخی شیوهای مختلف راپدید می‌آورده ا ند که بسهو لت قابل خواندن باشد .ودربین خط کتب، به‌تزئین ها وگل کاریهای فراوان هنری‌نمی‌پرداختند،الادر آغاز کتاب یاسر فصول کـه بایك سلیقه و ترکیب و تز ئیـــن‌بسیار مشابه در آغاز هـردوکتاب الابنیه وترجمان البلا غه جمله (بنام‌ایزد بخشایندهٔ بخشایشگر) بخـط کوفی مزین کشش داری نو شـته‌اند. درحالیکه متون هردو کتـــاب ازین گونه آرایش هـــای هـنـر ی‌عاریست . وتمایل کاتبان بـطر ف سلیقهٔ خط نسخی وسادگی آنست‌ودرنوشتن قرآنها هم حتی المقد ور

خوانا بودن آنرا رعایت کرده اند.واز پیــچ وتابهای تز ئینی کو فی که‌بر ابنیه موجود است در نوشتن‌قرآن خود داری داشته اند. و اگر هم بتزئین وپیــچ وتاب دادن خــطمی پرداختند درسر سور هاوپاره‌ها ومنازل قرآنی بوده‌است .

درهمین اوقاتست که خط نسخی‌در کتاب نویسی بسیار مستعمــــل است ومامی بینیم که‌بعد ازتر جمان‌البلا غه ۵۰۷ هـ ۱۱۱۳ م در حــدود (۲۵) سال خط نسخی از آ میز ش‌کوفی بکلی تغییر شــکــل داده و نسخی خالص بمیان آمده‌است که‌درنسخهٔ تفسیر ابوبکر عتیق سور - آبادی ۵۲۳ هـ ۱۱۲۸م بخط محمودبن گرگین تر کی دیــده میـشو د (نسخهٔ خطی اندیا آفس لندن طبع‌عکسی تهران ۱۳٤۵ ش (شکل ۷) ولی درنسخهٔ خطی المختصر مــــن‌کتاب الو قــف تحریر عبد الله بن علی در ۵۲٦ هـ ۱۱۳۱م برای‌ابوبکرعتیــق بن محمد بن خسرو (کتاب خانه مرحو م محمد شفیع لاهوری)هنوزهم آثار کوچك کوفی در بین نسخی باقیست (عکس ۷۲) وبا یدبمو جب رسم الخط بسیار مهــذب نسخی هدایة المتعلـمین مکتــو ب٤۷۸ هـ (نسخه بادلیان اکسفورد) رواج نسخی رادر کتب از اوا ســطقرن پنجم هجری حساب کرد (شکل ۷۰) چون درحدود (٤۷۰ هـ) درجهٔتهــذ یب وزیبایی نسخی رادر ین کتاب می بینیم ، باید خط نسخــی‌متمایل به‌کو فی ۲۳ صفحه با قــی ماندهٔ داستان وامق و عذرای‌عنصری(شکل۷۳) رامربوط بدورهٔ نسخی + کوفی درحدود (٤۵۰ هـ) بدانیم که‌نمایــنــد ۂ یــك دو رۂ خــط د ر افغانستانست (۱)

ازرسم الخط قر آنی که در سنه‌۵۸٤ هـ بخط محمد بن عیسی بــن

---

(۱) این اوراق رامر حوم پر وفیسر محمد شفیــع لاهوری دربین دفتین کتاب کهنه المختصر مـــن‌کتاب الوقف یافت و تشخیص کرد که ازنسخهٔ گم شدهٔ وامق وعذرای‌عنصریست ودرین ۲۳ ور ق کهنهٔ خطی ۳۵۳ بیت آن مثنوی محفو ظاست . برورق اول یك فهر ســت کتابهای مملو که صاحب سری زکی‌بن‌محمد بن‌علی عبدالحمیدالباميا نی بخط تعلیق ابتدایی نوشته شده ،وبأید که اصل نسخه مثنوی هـــم درافغانستان یا بامیان نوشته شد ەباشد، که‌در ملك هــمیــن شخص بأمیانی بود. اصل عکس این اوراق‌باشرح وتعالیق پروفیسر مر حو م در ۱۹٦۷ م ازلاهور طبع و نشرشده‌است.

علی نشابوری برای سلطا ن غـورغیاث الدین محمد بن سام نوشتـه (٤ مجلد موزهٔ ایران باستان) پدیدمی‌آید که در خط نسخی شیوه های ریحان و رقاع وتوقیـع بهم آمیخته‌شده‌است (شکل ٧٤)

درکتابخانهٔ خطی کابل مجمو عهٔرسایل متفر قه موجود است که از بامیان بدست آمده ودرسنه ٦١١ هبخط دولتشاه بن حبشی تو لکـی نوشته شده وخط آن نسخی دور ازشیوهٔ هنر یست و آثار کو فـی دران مشاهد نیست وازین برمی‌آیدکه ازهمین او قات شیوهٔ نسخـی وتعلیق آمیزش یافته بود (شکـل٧٥)

درقرن ١١و١٢ که آسیای میانه‌وخراسان درتحت اقتدار سیا سـی غزنویان ـسلجو قیان ـ خوار ز مشاهیان ـ غوریان بود، هنر خـط نویسی کوفـی ونسخی وثلـث بـافروع آنها در خـراسان فـراوا ن پرورش دیده بود، واگر ما بقا یا یاین نوع خطوط رادر غز نه وهرات وبست وبلخ ومشهدوسمرقند ودیگربلاد خراسان ـ بمعنی و سیـع آن وقتـ ببینیم مـی‌فهـمیم که قـر ن١٢ زمان ریـعان هـنر ی خطـو ط عربی است که خامهٔ هنر وران‌چیره‌دست خراسان ، این هنر ارز نده‌و بدیع را ازنشابور تا بخارا و سمرقند و شاش وطراز و غزنه‌وویهند کنار سند پرو رانده است . حتـی‌بهمت غزنویان و غوریان افغا نـی این متاع گرانبها در اواخر قر ن١٢بقلب هند ودهلی نیز رسیده بود. که‌درسنه ٥٩٦ هـ ١١٩٩م یك‌کا پی‌منارجام غور در مسجد قو ة الاسلام بنام منار قطب ساخته شد (شکل٧٦) که‌اینك بحیث نمونهٔ نفـو ذ هنرورسم الخط تزئینی خرا سا نی‌تاکنون دردهلی باشکوه وو قـا ر عظیمی ایستاده وما می بینیم که‌بعدازمدت سه‌قرن هنر خراسـان ا ز هرات وغور وغزنه بقلب هند نیـزرسیده بود ودر تحت اثر قـو ی محرکات سیاسی وعقیدوی‌واقتصادی‌گسترش ونشو نما می یافت‌و اغلب شاهان ومقتدران می خواستند بـابنای کاخها ومنار هاو مساجد مجلل ومزین مراتب قدرت خود را تبـارزدهند وبران ابنیهٔ معظـم بجـا ی تصاویر انسانی ، خطو ط نظـرربای بسیار زیبا ونقوش مواد غیر حیه رابنو یسند و برای این کارخط‌کوفی برازندگی تمامی داشت . و حتی تماماً بشکل گل کاری ونقاشی‌بدیعی درامده میتوانست.

خط کوفی باانواع متکامل خـو دبرابنیه بصورت تز ئینی ودرنسخ قرآن وکتب دیگر مقارن با خـطنسخی نشو ونما نمود، وتا آغا ز قرن ١٣ وخروج مغل درتمام کشورهای اسلامی بافروع خود مـور د

استعمال و تبارز هنری مردم بود. مثلا در گنبد مرقد ملک‌غیاث‌الدین غوری درمسجد جامع هرات ر قا ع‌ریحانی بسیار زیبا و تاهی برابنیه رقاع وریحان وثلث ومحقق وثلث‌خاص‌کتیبه نو یسی با الف ها ی کشیده‌وهم محقق‌شجری وثلث‌طغراوثلث تعلیق نما ودیگر شیو های مخلوط این خطوط دیده میشود وهم‌خط نسخی آ نقد ر مهذ ب و پرورده گر دید که شکل کا مل‌هنری‌را گرفت ونمونهٔ آن در قرآن خط عبدالله صیر فی ۷۲۰ هـ ۱۳۱۹ م‌گنجینهٔ مشهد رضوی د یده میشود. (شکل ۷۷)

اگرچه چنگیزیان درمد ت نیم‌قرن‌اول خرو ج خود، بسا ابنیه و کتابها را در سمرقند وبلخ ومروونشابور وهرات وسیستان و دیگر بلاد معمور آنوقت ازبین بردند ودرین جمله هنرمندان وعلما نیز تلف شدند وبرخی به‌ممالك دو ردست عثمانی وهند گریختند ،ولی بعدازیك قرن حکمرانان مغل نیز باثقافت‌وهنرخراسانی‌درماوراء النهر و افغا نستان وایران آشنا یی‌یافتند ، ودرین میانه برخی ا ز حکمرانان محلی مانند آل کرت‌هرات‌وامرای پارس ازدر مدارا با مغلا ن پیش آمدند وبه حفظ هنر وکلتورخود توجه کردند . چنانچه از آثار این دوره درهرات نمو نه های‌گرانبها ی خطاطی برمقابر وابنیه دورهٔ آل کرت باقیست واین آثا رهنری رامایك حلقهٔ وصل وپیوستگی هنری بین دورهٔ قبل از مغل وآغازرنسانس هنری تیموریان میدانیم ، که‌مواریث گرانمایه هنری مردم‌عصر غزنویان وسلجوقیان وغوریان را به رنسانس تیموریان انتقال‌داده اند.

از آثار خطاطی این دوره خط‌ثلث عالی بشیوهٔ قدیم بر لو ح‌مزار خواجه شهاب الدین عبدالله غا وردانی هرات است در سنه ۷٤٤ هـ ۱۳٤۳ م وخط توقیع نمای مزارجوانی در خاك شیخ ابو العلا در محرم ۷۵۹ هـ ۱۳۵۷ م وخط تو قیع‌تعلیق نمابر مزار طغر ل بن‌امیران فوشنجی دررباط پی غربی هرا ت‌از۷۵٦هـ ۱۳۵۵ م وخط رقاع تعلیق نمای سلطان شاه درسنه ۷۷۷ هـ۱۳۷۵ م برظرف هفت جوش جامع هرات‌که بامر سلطان غیاث الدین‌محمد کرت ساخته‌شده است (شکل ۷۸)

فراموش نبایدکرد: که‌در مد ت‌پنج قرن اول دورهٔ‌اسلامی،هنگامیکه خط کوفی باانواع آن در عراق وخراسان وماوراء النهر پرو ر د ه میشد ، یك شیوهٔ خاص شمالی آن‌از قفقاز تاخوارزم در شمال وجود

داشت کــه پیچیدگی و ابهـــام‌واعــو جاج خاصی دران‌مشهوداست ونمونهٔ قدیم آنرا د ر سال ٤٧١ ه‍۱۰۷۸م بر کتیبهٔ چـهار سطـر ی مسجدالرشید بن محمد بن‌ابی بکردرباکو توان دید (شکل ۷۹) وبعد اران برکتیبهٔ آرامگاه یـو سف بن‌کبیر در ۵۵۷ ه‍ ۱۱۶۱م نو عی‌ازین شیوه دیده میشود (شــکل ۸۰) وبقایای همین روش مهذب شــده بر لوحهٔ قبریست که در٦٧٠ه‍ ۱۲۱۷ م کنده‌شده (۱). وهم دراور کـنـج کهنه درقرن ۱۲ بالای مدخل‌عمارت‌مشهور به‌قبر فخر الدین رازی (؟) نوعـی ازان درکنـده کـار ی گـل‌بخته بانقوش ظریف گل وبو تـه موجوداست . (شکل ۸۱)

حدس من اینست : که این نوع‌کوفی نویسی شمالی قفقازوخوارزم مبداء خط ناشناسی است‌که‌نمونـهٔ‌متأخر آن در یك مصحف مشهــد رضوی موجوداست و دا نشمنـــد گلچین معانی آنرا «خـط با بـری » اختراعی محمد بابرشاه مـو سس‌سلسلهٔ تیموری هندمی‌داند .

خط بابری :

مورخان دورهٔ تیموریان هندمانندعبدالقادر بداونی در منتخب‌التواریخ وعلاءالدوله قزوینـی در نـفا یس‌المآثر وابوالفضل در اکبر نا مــه وخواجه نظام الدین احمد هـرو ی‌درطبقات اکبری وخو د یـا بــر درتزك خود خبرمیدهند : که ایـن پـادشاه (۸۸۸ـ۹۳۷ ه‍ ۱٤۸۳ ـ ۱۵۳۰م) خطی اخـتراع کـرده ونسخهٔ قرآن بدان خط نوشته و به مکه فرستاده بود (۲).

در کتابـخانـهٔ مشهد رضـو ی‌مصحفی بخط ناشناخته با کا غـذ وتذهیب کشمیری موجود ا ســت(نمبر ۵۰) وقفی شاه حسین صفو ی در ۱۱۱۹ ه‍ که نخستین بار درنا مهٔآستان قدس (نـوروز ۱۳٤٤ ش) معرفی شد. ودانشمند گلچین‌معانی‌آنرا بهمان خط اختراعی بابر شا ه شمرد (۳) .

در تحقیق این خط میرمن‌دانشمندصباحت عظیم جانوا رئیس موسسه تحقیقات شرقی اکادیمی او ز بـك(تـاشکند) در جنوری ۱۹٦٤ بـه

---

(۱) مسلم کالگرافی ۲۲ـ۲۳
(۲)منتخب ۱ر۳٤۳ واکبر نا مه۱ر۱۱۸ وطبقات ۲ر۲۷
(۳) گنجینهٔ قرآن ۱۷۸

مجلس بیست وششم بین المللی مستشرقان دردهلی مقالتی تقد یم داشت که بابراین خط را در سنه ۹۱۰ هـ ۱۵۰۴م اختراع کرد ونمونه الفبای آن در کتاب خطی عجا یب الطبقات محمد طاهربن قاسم موجود است که درسنه ۱٦٤٥ م در بلخ بامر سید ندرمحمدخان تا لیف شده ،و نسخ متعدد خطی آ ن د رکتابخانهٔ تحقیقات شر قی اکا دیمی علوم اوزبکستان محفوظ میباشد . (۱)

درین مقاله عکسی از عین نسخه خط بابری داده شده (شکل ۸۲) که ابدا بانسخهٔ مصحف آستان قدس (شکل ۸۳) برابری ندارد (۲) و اشکال حروف عجایب الطبقا ت کلیدی برای حل اشکال حر و ف این مصحف شده نمیتواند و مااختلاف اشکال هردو متن را در (شکل ۸٤) نشان داده ایم .

بهر صورت مبدأ خط مصحف مشهدرضوی بیقین معلو م نیست ، ولی شباهت تام آن باخط با لا ی درب عمارت اورگنج (شکل ۸۱) بنظر می آید وشاید ربطی باشیو هٔ شمالی قفقازی داشته باشد .

---

(۱) مجلهٔ سنترل ایشیار یویو جلد ۷ ص ۲ـ۱۹٦٤م

(۲) عکس چها ر صفحهٔ این مصحف شریف بوسیلهٔ جناب آقای محمود فر خ دانشمند وشا عر معروف خراسان بمن رسیده است که درینجا ازیشان صمیمانه تشکر میکنم.

دورهٔ عروج خطوط

در اواخر قرن ۱٤ امیر تیموردرآسیای میانه امپراتوری و سیعـــی تشکیل داد، که تـــمـام ممـا لـکماوراء النهر و افغانستان و ایران رادر بر میگرفت . چون مردم این امپراتوری مواریث هنری دو ر ۀ غزنویان وغوریان وخوارزم شاهیانوسلجو قیان رابا آثار هنر اسلامی ازغرب وهنر چینی وهندیو مغو لیازشرق پیش روی داشتند،هنگامیکه شاهرخ پسر امیر تیمور در آغـازقرن ۱٥ درهرات مر کز امپراتوری خودبنشست ، وی مواریث هنر رادرسمرقند وهرات پرو رانید و این شهر مرکز رنسانس هنری آسیایمیانه گردید ومخصو صاً هنر کتاب نویسی بمعراج خودرسید و ابنیـۀعظیمی کهبران کتیبه های ز یبـــا بانواع خطوط تز ئینی موجود استساخته شدند . واین مکتب هنری هرات تااواخر عصر سلطان هنـــرپرور حسین بایقرا واواخر قرن ۱٥ درهرات دوام کرد. وبعد ازان دیدهمیشود که هنرهای خطاطی، نقاشی، مصوری ،کتاب سازی ، میناتـو رازین پرورشگاه رنسانس هنر ی به بخارا و اصفهان وتبریز و هندانتقال کردند.

درین رنسانس هنر استعدادخلاقمردم هرات وتمام مللامپرا تو ری تیموریان هرات ازمرزها ی چیـنتاتبریزکار میکرد ، و بنابرین هـرات رادران اوقات مرکزی باید پنداشت که خلاقیت هنری تمام این مـردم دران جا فعالیت داشت و هزارا ن نفر هنر مند ـ خطاط ـ مصـو ر ـ مذهب ـ نقاش ـ جلدساز ـ معما ر ـ کاشیساز ـ رنگ ساز و غیره در تحت پرورش رجال هنر خواه امپراتـوری تیموریان به تخلیـق آ ثـار خا لد هنری میپرداختند .

رنسانس هنری هرات آ ثـــا رجاویدانی رادرشقوق مختلف هنری آفرید ، که این کتاب کو تاهحوصلۀشرح آنرا ندارد وباید اندران باره کتابها نوشته وپرداخته آید ، و لیمن درینجا دو شهکار جهانی ایـن مکتب هنر را یاد آوریمیکنم:

اولین اثر خـالد ایـن د بستاننسخۀ خطی شاهنامـۀ فـر دو سی موزۀ گلستان تهران است در سنه۸۳۳ ه ۱٤۲۹م بخط جعفربایسنغری که از لحاظ خط ـ نقاشی ـ مصوری ـ کاغذ ـ تذهیب ـ جلد وصحافی به تشخیص متخصصان بین الملـلی ،گرانبها ترین کتب جهان شمر ده

شده ونمایندهٔ عالی ترین‌مرحلهٔ‌کتاب‌سازی انسا نیست . (شکل ۸۵)
دوم مسجد گو هر شاد آستان‌قدس مشهد است که بهمت ملکهٔ دربار هرات گو هر شاد وشهزادگان‌هنرمند وهنر دوست تیموری در۱۲ سال تحت نظر قوام الدین معما رساخته شده وازنظر معماری سبك خاص خراسانی و تزئین و کا شی‌کاری وخطاطی درزمرهٔ دوازده بنا ی بسیار عالی تاریخی دنیا وشهکا رهای انسانی گذشته محسوبست و بنای آن در حدود ۸۲۱ ه ۱۴۱۸ م‌ختم شده است . (شکل۸٦)
چون مو ضوع مشخص ا ین‌جستجو ی ماتنها خطا طی دو رهٔ تیمور یان هرات است ، بنابر ین‌از خلا قیت های دیگر هنری این دوره گذشته وتنها دربارهٔ خطاطی‌لمی شرح میدهیم :
گفتیم که هنر خطاطی دربین ملل‌مسلمان ازقرن ۸ بدینطرف مرا حل تکامل خودرا در مدنیت اسلا می‌بنحو احسن پیمود و بجای هنر مصوری مکتب گندهارا و ما نی‌وسوابق تصویر سازی امپرا توری کوشانی وساسانی وبیزانتین وجریانهای هنر چینی وبودا یی هم ایستاد و بنابرین در ابنیهٔ دینی‌بطورتزئینی بکار رفت. اگر چه شاهان درکاخهای شاهی خویش گا هی‌دیوار های نگارین و مصو ر هم داشتند که‌بر بقایای قصر ها ی‌لشکری بازار بست تصاویری‌نمایان است (شکل ۸۷)وهم‌بیهقی مور خ‌دربار غزنه ازیك خانهٔ مصور و نگارینی که‌شهزاده مسعود در با غ‌عدنانی هرات ساخته بودخبرمیدهد، ولی این عمل شهزاده موردباز پرس ورنجش پدرش سلطا ن محمود واقع گردید (۱) واز همین‌داستان می‌دانیم که گویا برابنیهٔ دولتی تصاویر رنگین را با احتیاط بکار می‌بردند ، ولی ابنیهٔ دینی و معابد ومقابر ازان خالی بود، وبجای‌تصاویر ، انواع خطو ط تز ئینی وگل کاری ها ونقوش غیر جاندارا بکار می بردند که همین عا مل دینی واخلاقی محرك پرو ر ش وایجاد ورواج انواع خطوط تزئینی در هنر اسلامی گردید ، وهزارا ن‌نسخهٔ‌خطی مزین ومنقش ومطلا ر ا از قرآن نوشتند و یابر ابنیهٔ خودانواع خطو ط تزئینی ونقا شی های گوناگون راباقی گذاشتند و همین‌نظر دینی موید پیدایش خطو ط وخطاطان بسیار ماهر چیره د ست‌وخلاقی‌گردیدوبرابنیه‌دینی هنر د ر قالب عقیدهٔ دینی ریخته شد ،وتوجه‌بهنر خطاطی در عصر تیموریا ن

---

(۱) تاریخ بیهقی ۱۲۱

بدرجه یی بود که شهزادگان این‌خاندان مانند بایسنغر وابراهیم ویدیع الزمان نیز خطاطان ما هــر بوده‌اند .

از آغاز قرن ۸ تاقرن ۱٦ درمدت۷قرن از خــط کــو فی و نسخی سادۀ اوایل دورۀ اسلامــی فــروع‌هنری بوجود آمد، که نامهای انواع آن خطوط به‌پنجاه میرسد ، و لــی‌درقرن ۱۵ م «اقلام‌سته » ذ یــل بطور خطو ط ا سا ســی و جــو ـداشت:

نگارمن خط خوش مینویسد بغایت خوب ودلکش‌مینو یسد
مناشیرومحقق ، نسخ وریحان **رقاع وثلث** هرششی مینویسد

برابنیه وکتب دورۀ تیموریـــان‌خط کوفی باانواع تزئینی آن نمودار است از انجمله خط مشجر مشکو ل‌ببرونی گنبد گور امیر تیمور را در سمرقند ۸۰۷ هـ ۱٤۰٤م وهم د رمدرسۀ الغ‌بیک ۱٤۲۰م و مر قــد خواجه احمد یسوی در تر کستان‌ازقرن ۱٤ وهــم بربرخی از ابنیـۀ تیموریان در هرات وبلخ و کوهسان‌هرات وانواع معــقلــی و مقفــل و هندسی آن درخشت کاریها ی‌مسجدگوهرشاد ومدرسۀ الــغ بیک وشاه زنده سمرقند ودیگر ابنیۀ آ نو قت‌وهمچنین درســر ســور هـــا ی قرآنی مکتوب این عصر تــو ا ن‌دید.وازین برمی آید که‌کوفی نویســی درین عهد به‌تکامل نهایی خــو درسیده بود. (شکل ۸۸)

درپهلوی تکامل وتنوع هفت‌قرنۀخط کوفی، تهذیب وهنری شــد ن نسخی نیز جریان داشت ودر کتاب‌های فارسی روش کوفی مخلو ط با نسخی درجریان این قرون دیـــده‌میشود، ولی چو ن نسخی جنبــۀ تزئینی کمتر داشت بر ابنیه آنـــرانمی نوشتند واز تهذیب و هنــری گردیدن کوفی ونسخی بود کـــه‌ثلــث با فروع خود محقق وریحا ن ورقاع بوجود آمد، وبرای نــوشته‌های دفاتر ومناشیر خطی ازامتزا ج نسخی وفروع ثــلث بنام **توقیــع**یا **مناشیر** رواج یافت که نــوشتن آن سهل وزود وبدون تکلفات‌هنری‌وبدیعی بود . ونمونۀ اینگو نه خلط وامتزاج فروع ثلث رادر نسخــۀکتاب التفهیم البیرونی (کتابخا نۀ مجلس تهران) توان دید که د ر۵۳۸ هـ ۱۱٤۳م نوشته شده است .
(شکل ۸۹)

خطاطان وهنر مندان خــلا ق درامتزاج این شیو ه ها و پیدا یش اسلوبها ی خصو صی هنری در هرعصر دستی داشتند وبنابر یـــن

امتیاز انواع ایـــن خطوط ممـزوج‌وتعیین نام هر شیوه‌دشوار است.
برابنیه و مقابر و کتب مر بوطرنسا نس تیمو ریان در مملکتی‌که مـورخ دربـار آن عصر عبدالرزاق سمرقــندی آنـرا خـراسان گوید نمونه‌های ذیل دیده‌میشود :

اول : انواع متعدد ومتکامل‌کوفی‌که چند نمونهٔ آن گفته شد.

دوم: ثلث بسیارپخته ومتکامل‌مانند هفت ورق قرآن بخط شهزاده بایسنغر بن شاهرخ متوفا ۸۳۷ ه ۱۴۳۳ (شکـل ۹۰) و شصت ورق قـرآن بخط شیخ محمـد طغرائـی‌تحریر ۸۰۹ ه ۱۴۰۶ م‌و شانزده ورق قرآن بخط جلی ریحان و رقاع‌شهزاده ابراهیم سلطان بن شاهرخ تحریر ۸۲۷ ه ۱۴۲۳م (شکل ۹۱)و قرآن بخط خواجه عبدالله مروارید متوفا ۹۲۳ ه ۱۵۱۶م (شکل ۹۲)و قرآن به خط نسخ وثلث و رقا ع بسیار عالی عبدالله طباخ هـروی‌مورخ ۸۴۵ ه ۱۴۴۱ م (شکل ۹۳) درگنجینه قرآن مشهد رضوی .

بر ابنیـه نیز انواع متکا مـل و بسیار زیـبای خـط ثلث نمایان است مانـنـد خطو ط ثلث و ریحان‌ومحقق و رقـاع منـارها ومسـجد جامع وگازرگاه هرات و ابنیه دیگرآن شهر وثلث تعلیق نمای بسیار عالی لوح مزار سید حسن ابـدال‌در قنـدهار و خطوط متعـدد ثلث و ریحان با یسنغـر بـن شاهرخ برپهلوی ایوانها و پیشانی و گنبد های مسجـد گـو هرشاد مشهـددر سنه ۸۲۱ه ۱۴۱۸م .(شکل۸۶)

ابنیهٔ دورهٔ تیموری در گازرگاه‌هرات و مشهد رضوی و سمرقند و بخارا در استعمال اقسام خطوط‌ثلث و کـوفـی و معقلی و ریحان و رقاع ونسخی و محقق و توقیع‌مظا هـر بـر جستـهٔ هنـــر خـط نویسی رنسانس تیموریان است ،واز آن جمله سنگ تاریخ مصـلای هرات بخط جلی ثلث بسیار عالی‌عصر شاهرخ است کـه در چهار سطر بزبان فارسی بامر ملکه گوهرشاد در سنه ۸۴۱ه ۱۴۳۷ بقلم جلال‌جعفر نوشته‌شده‌است(شکل۹۴)واین شخص فرزند خطـاط معروف جعفر با یسنغر یست که نمـونـه‌های خطوط پدر وپسر هردو برابنیهٔ هرات موجود است ،همچنین قبـرشیخ الاسلام محمد بن احمد ۸۳۸ه ۱۴۳۴ م در گازرگاه خط ثلث‌بسیارعالـی دارد .و مادر ینجا نمـونـهٔ بسیار عالی خط ثلث را از بقایای‌بنای محرابی در هرات گرفته ایـم (شکل ۹۵) کـه در قصبـهٔ حوض‌کرباس غربی شهر هرات درمسجد

کوچك کهنه یی باقی مانده است وآنرا نمونهٔ بسیار گرانبهای خطاطی و سبك تزئین بنا از هرات دورهٔ تیموریان گفته میتوانیم ،که شاید خط یکی از اساتید مانند جعفر یا پسرش باشد .

وهم بربالای محراب مسجد بلند ومدرسهٔ میر عرب بخارا خط ریحان جلی بسیار عالی کتیبه نویسی ازقرن ۱۶ (شکل ۹۶) وبر اطراف طاق نماز گاه بخارا نمونهٔ معقلی قرن ۱۶ (شکل ۹۷) و در مدرسهٔ میر عرب بخارا ومسجد بی بی خانم سمر قند اواخر قرن ۱۴ نمونهٔ

بسیار عالی جلی ثلث (شکل ۹۸) و همچنین ثلث جلی ومتوسط متمایل بریحانی برلوح مرمرین حکیم ترمذی در قرن چهارده وخط رقاع ریحانی بسیار عالی در مقبرهٔ جنوبی او زگند ۱۱۸۶ م نمایان است .(شکل ۹۹)

در ینجا باید یاد آوری کرد :که ازآغاز قرن ۱۴ در ترکستان شیوهٔ خاصی در ثلث وریحان و رقاع و نسخی بوجود آمده بود که «شیوهٔ ترکستانی» باشد و آنرا مخلوطی ازثلث وریحان و محقق توان گفت که نمونهٔ آن قرآن باترجمهٔ ترکی چغتایی بخط محمد بن شیخ یوسف اباری سید الخطاط ۷۳۷ هـ ۱۳۳۶م گنجینهٔ قرآن مشهد رضوی است (شکل ۱۰۰) و در همین گنجینهٔ قرآن بخط ثلث شیوهٔ ترکستان قرآنی از قرن ۱۶ نیز موجود است (شکل ۱۰۱) که این شیوه خاص ترکستانی را درخطوط قرن ۱۴ ـ ۱۵ در آسیا ی میانه فراموش نباید کرد مخصوصاً نمونه بسیار زیبای جلی متمایل به تعلیق درتاریخ یکی از بناهای شاه زندهٔ سمرقند در ۷۶۲ هـ ۱۳۶۰ م وبرسنگ مرقد قثم بن عباس درسنه ۱۳۳۴م و بربالای ایوان قبر بیان قلی خان در بخارا ۱۳۵۹ م.(شکل ۱۰۲) .

سوم : چنانچه گفته شد خطوط عربی درخراسان تحول یافت ودر طول قرن سیزده علاوه بر اقلام سته یك قلم جدید دیگر (که کاملا محصول ذوق و سلیقهٔ مردم خراسان بود) متدرجاً بوجود آمد ، که آنرا تعلیق گفتند ومخلوطی بود ازنسخ ورقاع و توقیع و چون این خط در مراسلات سرکاری وعامه استعمال گردید آنرا ترسل هم گفتند ومولانا جامی گفت :

کاتبان را هفت خط باشد بطـرزمختلف
ثلث وریحان ومحقق ،نسخ‌وتوقیع‌ورقاع
بعد ازان **تعلیق** آن خطست کش‌اهل‌عجم
ازخط‌توقیع استنباط کـردند ، اختراع

تعلیق نسبت‌به‌خطوط دیگرپیچیده‌بود وبنابرین قا آنی آنـرا بـازلف خوبان تشبیه نمود: «ای زلـف تـوپیچیده تـر ازخط **ترسل**» خط تعلیق بر کتیبه وابنیه نوشته نمی شد ،وگاهی در کتب وعموما در مراسـلات استعمال میشد .

از صفحهٔ اخـیر نسخـهٔ خطی طبقات الصوفیه کـتابخانهٔ نا فذ پاشا دراستانبول که‌با نسخی‌پخته‌به‌خط دمتاش بن عبدالله د ر شعبان ٦٧٢ هـ ١٢٧٢م غالباً در خـراسان‌نوشته شده ثابت می آید که خـط نسخی درین زمان متمایل به تعلیق‌گشته بود ، زیرادرین صفحهٔ اخیـر نسخه سطوری مشابه به‌خط تعلیـق‌از قلم همین کاتب دیده میشود(شکل ١٠٣) وبنا برین آغاز تعلیق را یک‌قرن پیش از خروج امیر تیمور باید دانست، زیرا برگور همین امیر درسمرقند خطی که تعلیق نسخ آمیز متمایل به ثلث باشد دیده می شودوهم نمونهٔ نسخ تعلیق آمیزصفحات اخیر نسخهٔ اسرار التوحید کتابخانه‌سلیم آغادر استانبول است که در سنه ٧٠٠ هـ ١٣٠٠ م‌به‌خط محمد صالح برای قاضی علی جوینی در خراسان نوشته شده ، که‌آن رانمونه‌رواج تعلیق گفته می‌توانیم .
(شکل ١٠٤)

از کتیبهٔ مرقد قثم بن عباس د رسمرقند نیز پدید می‌آید که‌در حدود ١٣٣٤م خط نسخی‌وثلث‌ماوراء النهر نیز به‌تعلیق متمایل بود وما‌دراشکال (٤٩ـ٥٠ـ٦٩ـ ٧٠ ـ٧٥) نمو نـه‌های تحول خط نسخی و کو فی رابه تعلیق بالتدریج دیده می توانیم‌وشایدنمونهٔ تبدیل تدریجی نسخی بـه تعلیق همان قباله زمین باشد که دکتور هورنل Hoernle یافت ومر گلیوث Margoliouth تاریخ آن‌را ٤٠١هـ ١٠١٠م خواند(١) وهم بیلین Belin در کتیبهٔ‌فارسی مسجد کهنه ارض روم بـر دیواری نوشتهٔ منقوری‌یافته‌بود که‌درسنه٣١٥هـ ٩٦٠م‌نوشته‌شده(٢) وخط

---

(١) جورنال ایشیاتیک سوسایتی٧٦١ بابت اکتوبر ١٩٠٣ م
(٢) همین مجله ٢٧٦ طبع ١٨٥٢م

مدور متمایل به‌نسخ و نستعلیق(؟)(توقیع) داشته است، که‌حلقهٔوصل با کوفی زاویه دار شمرده می‌شود،واز اسناد جدیدی که‌در بارهٔ قدمت شیوهٔ تعلیق بدست آمده ، سطو رآخرین نسخه قرآنیست که‌در حوت ۱۳۴۸ ش از ذخیرهٔ قرآنهای آستان‌رضوی مشهد دریك پسخانهٔ مسدود یافته شد واین عبارت در آخر آن به‌خط تعلیق خوانده میشود: «فرغ من کتبه‌یوم الثلثا السابع من ذی‌الحجه‌روز بهمن من شهراسفند ار مذسنة خمس عشر واربع مائه» واقف این‌نسخـهٔ قـرآن ابـوالوفـانام‌داشت که درهمین سنه ۴۱۵هـ وقف کرده‌است (۱) ،وازین هم برمی آید که خط تعلیق دراوایل قرن پنجم‌هجـری‌هم نوشته می شد ،وهم شیوه های توقیع و تعلیق گاهی باهم‌آمیخته‌بود.

ازین اسناد حدس بایدزد ، کـه‌مبادی خط تعلیق قدیمتر است ودر قـرن ۱۳ ــ ۱۴ راه خـو د را به رواج عمومی وهنری شدن‌تزئینی کشوده است ، که‌نمونه‌های آن را در خطوط بسیـار استادانـهٔ زیبای تعلیق نویسان دورهٔ تیموریان خواجه‌تاج‌الدین و خواجه اختیارهروی‌منشی سلطان حسین بایـقرا وعبـدالحـی‌منشی ابوسعید میرزا وخواجه‌عبدالله مروارید هروی توان دید .(شـکل۱۰۵ ــ ۱۰۶) .

چهارم: در نصف اخیر قرن ۱۴م‌ازامتزاج و تلفیق هنری نسخ‌وتعلیق خطی بسیار زیبا ودارای ارزش‌بدیعی‌به‌وجود آمده بود، که‌آنرا نستعلیق گویند ،ونام آن‌هم دلالت بر آمیزش‌نسخ وتعلیق دارد .
اگرچه واضع نستعلیق را میرعلی‌تبریزی قبلة الکتاب (حدود ۷۹۰ هـ ۱۳۸۸ م)دانند وخطاط سلطان علی‌مشهدی گفته است :

نسخ تعلیق گرخفی و جلـی‌است
واضع‌الاصل خـواجه میرعلی‌اسـت
وضـــع فرمـود او ، ز ذهن‌دقیـق
ازخط‌نسـخ و ز خـــط **تعلیـــق**

مگربه قول ابوالفضل علامی دردیباچهٔ (مرقع شاهی) بـر خـی از قطعات خط نستعلیـق پیش‌از عصرتیمـو ر یعنـی ۷۷۱ هـ ۱۳۶۹ م

---

(۱) این نسخه‌را نویسندهٔ ایـن‌سطور درحمل ۱۳۴۹ دیده‌ام .

بنظر آمده وخود نویسندهٔ ا یـــن‌سطور هم نمونه های نستعلیق ر ا پیش ا ز یـــن عـــصر د یـــده‌ام . چنـــا نچـــه کتـــاب مجمع‌ـ النوادر تالیف محمد عو ض بـــن‌بختـــی شو ع بخط نستعلیق‌نگاشته ۷۸۵ هـ ۱۳۸۳م دیده شده ، کـــه‌معاصر میرعلی است درکمال‌نفاست و نضـــج ، وباید پیش از ین‌عصرمراتب آغاز وپختگی را طی کـــرده باشد. وهم نسخهٔ خط نستعلیـــق‌بسیار مهـــذب وپختهٔزیبای‌طبقات ـ الصو فیه انصاری در کتابخانه نورعثمانیه استانبو ل بقلم نستعلیـــق نیمه جلی درویش صو فی در۸۳۹هـ۱٤۳۵م موجوداست (شکل ۱۰۷) که‌معاصر اواخر عمر مـــیر علـــی‌تبریزی باشد . و اگـــر واضـــع آن خط رامیر علی بدانیـــم نتوانیم‌گفت: که‌در همان عصر نستعلیق نویسا ن معاصرش هم بدان درجه پختگـــی ونضـــج هنری نستعلیق ر سیـــد ه باشند. واز ین روست که غـــلا م‌محمد هفت قلمی‌دهلوی‌مولف«تذکرهٔ خوش نویسان » درحدود ۱۲۳۹ هـ۱۸۲۳ م می‌نویسد : «که پیشتـــر از میرعلی تبریزی هم خط نستعلیق‌می‌نوشتند ، لیکن این مرد بزرگوار قواعد در خط نستعلیـــق‌مقررنمود.»(۱) بنابرین زمان آغاز نستعلیـــق هـــنری راحـــد ود ۷۰۰ هـ ۱۳۰۰ م‌تعیین باید کرد، در حالیکه اساس آن درخط تعلیق‌پیش‌ازسه‌قرن‌گذاشته‌شده بود.

ماسندی دردست داریم که نمونهٔ‌نستعلیق نویسی را دراواخـــر قرن هشتم هجری بخط یك هروی نشان‌میدهد ، بدین معنی که نسخهٔ‌خطی کتاب عجایب المخلوقات فا ر سی‌به نستعلیق خالص مورخهٔ‌ربیع‌الاول سنه ۷۹۰هـ درکتابخانهٔ‌ملی پار یس‌موجود است (۳۳۲ تکملهٔ فارسی) که درآخر آن نوشته اند: بتا ریـــخ‌غره ربیع الاول سنه ۷۹۰ بخط العبد احمد هر وی عفی عنه .»

این کتاب برای کتابخانهٔ سلطاز‌احمد خان (شیخ اویس ایلکـــا نی ۷۸٤ـ۸۱۳ هـ) نوشته شده‌اســـت(یا دداشتهای قزویـــنی ۷ـ۲۰۳)

بهر صورت در عـــصر تیـــمور وشاهرخ خط نستعلیق که زیباتر ین خطوط بوده وهم زادهٔ قـــر یحـــهٔ‌تابناك مردم خراسان است ، د ر مملکت تیموریان ر و اج کا مـــل‌یا فت وبرابنیه‌وکتب‌مستعمل‌گردیدو در دربار تیموریان شـــا گـــر دا ن‌میرعلی که‌استاد ومرتب این خـــط

---

(۱) تذکرهٔ خوش نو یسان ٤۳طبع کلکته ۱۹۱۰ م

بود (شکل ۱۰۸) بعدازعبدالله‌پسرهنر مندش پرورش یافتند ، کــه ازانجمله مولاناجعفر و پســر شــ‌جلال ومولانا اظهر متو فا ۸۸۰ ه ۱۴۷۵م وپسرش محمد و سلطا ن‌علی بن محمد مشهدی ومیر علــی هروی ومحمد او بہی و ســلطا ن‌محمد خندان وسلطان محمد نــور و دیگر مشاهیر نستعلیــق نویسانند(شکل ۱۰۹ـ۱۱۰ـ۱۱۱ـ۱۱۲) کــه بعداز قر ن ۱۶ سبك نستعلیــــق‌ایشان ازهرات به ماوراء النهـــرو ایران وهند و عثمانی نیز ا نتقا ل‌یافت.

نفایس آثــا ر هنری نستعلیــق‌نویسی برابنیهٔ تیموریان در هرات فراوان است . مانند لوح قدیم‌مرقدمولاناجامی منسوب بخط میرعلــی هروی ولوح مزارشیخ‌زین العابد ین‌خوافی ۸۳۸ه ۱۴۳۴ م و لــو حهٔ سنگ مرمر بــا خط نستعلیــــق‌بسیار جلی وعالی در رواق حو ض زمــزم گازرگاه هــرات و قطعــات‌سنگ مرمر مرقد هــرات ۸۵۹ ه ۱۴۵۴م والواح نستعلیــق‌گازر گا ه‌بر قبر رستم محمد خان و خـــط نستعلیق سلطان علی مشهدی بــرگور امیر غیاث الدین منصور پدر سلطان بایقــرا ۸۸۲ ه ۱۴۷۷ م وچهار قبر دیگر شهزادگان تیمور ی بخط همین سلطان علی. وچند مرثیه‌دراندرون گنبد آرامگــاه شــهزاد ه بایسنغر درخیابان هرات و دو بیت‌بقلــم بسیار قوی جلی نستعلیـــق برمرمر سپید مرقد پیر هرات بخط‌حسن خان شاملو . (شکل ۱۱۴)

درین عصر عموماً کتابها را بـــه‌نستعلیق خوش می‌نوشتندونستعلیق نویسان مکتب هرات ، آثارگرانمایه‌وشهکار های خطی بوجودآورده‌اند، که ازانجمله جــعفر بایسنــغــر ی‌شهکار هنری خودیعنی نسخهٔ‌نفیس شاهنامهٔ‌بایسنغری‌رادرسنه ۸۳۳ ه‍۱۴۲۹ م نوشت که‌درموزهٔ گلستان تهران است . (شکل ۱۱۵) و هــم‌سه‌ورق مجمو عهٔ خطو ط نستعلیق وریحان ونسخی وثلث و رقــا ع‌وشکسته ونستعلیق با مضا ی‌اوست درموزهٔ ملی تهران (شکل۱۰۹) وهم‌هشت نمونهٔ دیگر خط او بر کتب ودواوین شعرا والبم هادر موزیــم‌های دنیا موجوداست .

پنجم: خط تعلیق ونستعلیق د رطول قرن ۱۵ وخروج امیر تیموردر پهلوی نسخ وفروع ثلث در سر تاسر مملکت تیموریان رواج دا شت وکاتبان دفاتر وامور عامه در ضمــن‌چابك نویسی از امتزاج و در هــم شکستن هردو خطی بو جودآوردندکه‌آنرا شکسته یاشکسته نستعلیق گویند.

اسلوب شکسته نویسی نیز درطول قرن ۱۵ـ۱٦ رنگ فنی‌وهنری گرفت وهامی بینیم که در عصر تیموریان هرات علاوه براقلام سته اساسی ودو قلم تعلیق و نستعلیق یک قلم نهم شکسته مستقلاافزوده شد و استاد جعفر با یسنغری در اوراق نمونهٔ خطوط مذکوره خویش که درموزهٔ ملی تهران است؛ سطر بسیار زیبا ونفیسی را بهمین شکسته نستعلیق هم نوشته است (شکل ۱۰۹) که پختگی این شیوه رادر عصر شاهرخ میرساند. وبعد ازان میرزا فصیحی هروی و شفیعای هروی ومرتضی قلی‌شا ملوهروی ودرویش عبد المجید طالقانی وغیره از هنرمندان نامور این‌طریقه‌اند وبرخی ازشکسته نویسان چون شیوهٔ خاصی داشتند، آنراشکسته آمیز ومنسوب به‌شفیعای هروی **خط شفیعه** هم‌گفته‌اند.

ولی خط شکسته برای کتاب‌وکتیبه‌نویسی کمتر استعمال شده ورواج آن تاکنون هم برای‌مراسلات‌عامه ودفتری بوده ، و گاهی بطور نمونهٔ هنری و تزئینی برقطعات زیبا نوشته شده است (شکل ۱۱٦) .

خوشنویسان متأخر

دربارهٔ خوش نویسان وخطاطان متأخر افغانستان چند کتاب درین اواخر نشر شده که شرح حال نمونه های خط خطاطان متأخر را به تفصیل نوشته و آورده اند مانند:

۱ـ هنر خط در افغانستان دردوقرن اخیر تألیف شاغلی عزیز الدین وفلزائی طبع کابل ۱۳۴۲ ش که خود ازاساتید معاصر هنر خط اند ودرین کتاب تذکرهٔ بسا خطاطان افغانستان رانوشته و هم نمونه‌های فراوان انواع خطوط خود را داده‌اند که ازان مهارت اودر اکثرخطوط قدیم و جدید ظاهر است و قدرت خامهٔ او مسلم .

۲ـ گنجینهٔ خطوط درافغانستان ازجناب آخوند میرمحمد علی هروی طبع کابل ۱۳۴۶ ش که وی نیزاز اساتید هنر خطاطی است وانواع خطوط رابقلم خودنوشته‌است .

۳ـ تعلیقات بردیباچه دوست‌محمد کتابدار ازمرحوم فکری سلجوقی هروی ، که کتابی مفیداست ودران ذکر برخی از خطاطان متاخر بانمونه های خطوط ایشان آمده‌است ، این کتاب از سنه۱۳۴۶ تا۱۳۴۸ درمجلهٔ آریانا طبع کابل نشرگردیده ودرسنه ۱۳۴۹ یکجا بطور کتاب علاحده هم انتشاریافته‌است که قسمت اخیر آن بعد از وفات مرحوم فکری بهمت فرزندهنرمند او حسین وفا سلجوقی نشر گردیده است. این پدروفرزندهردو از خوش نویسان وخطاطان گرانمایه معاصر اند.

برای اینکه کتاب حاضر از ذکر خطاطان گرانمایهٔ متأخرو معاصر خالی نماند ، نمونه‌های خطوط برگزیدگان گرامی این گروه را نیز آورده ایم:

شکل ۱۱۷ : نمونهٔ خط میرعبدالرحمن هروی استاد نستعلیق در قرن سیزدهم هجری .

شکل ۱۱۸ : نمونهٔ خط مرحوم‌سید عطامحمد قندهاری استاد نستعلیق در قرن چهاردهم هجری .

شکل ۱۱۹: نمونهٔ خط مرحوم‌میرزامحمد یعقوب کابلی استاد نستعلیق در قرن چهاردهم‌هجری .

شکل ۱۲۰ : نمو نۀ خــط مرحوم شیخ محمد ر ضا هــر و ی
استاد خطوط در قرن چهــا رد همهجری .
شکل ۱۲۱ : نمــونــۀ خـــط نبــاغــلــی محــمد داؤد حسیـــنی
استاد خطوط در قرن چهــا رد همهجری .
شکل ۱۲۲ : نمـــونــۀ خـط نبا غلــی سید محمد ایشان‌حسینی
استاد خطوط در قرن چهــا رد همهجری .
شکـــل ۱۲۳ : نمـــو نۀ خط نباغلی عزیز الدین فــو فلز ا ئــی
استاد خطوط در قرن چهــا رد همهجری .
شکــل ۱۲٤ : نــمو نـــه خــطنباغلی آخوند محمد علی هــر و ی
استاد خطوط در قرن چهــا رد همهجری .
شکل ۱۲۵ : نمـونـۀ خـــط نباغلی حسین وفا سلجو قی جوا ن
هنر مند معاصر .

رسم الخط پښتو

زبان پښتو که بیش از ۱۵ ملیون گوینده درافغانستان وپښتونستان دارد باوجودیکه ازالسنهٔ قدیم آریاییست ولی آثار خطی آن اززمان کهن باقی نمانده ومعلوماتی نداریم ، که قبل ازرواج خط وحروف عربی (نسخی ـ کوفی) این زبان چه رسم الخطی داشته‌است ؟

از آثار یافته شدهٔ خطوط آرامی ـ یونانی ـ دیوه ناگری ـ خروشتهی دربارهٔ خط قدیم پښتو سراغی بدست نمی آید .

ازسنگ نوشته های توچی وجغتو وروزگان که بخط شکستهٔ یونانی و یك لهجهٔ شرقی دری قدیم (تخاری) است میدانیم ، که درمحیط زندگانی افغانان خطوط یونانی وشاردا + ناگری وخروشتهی رواج داشت . ولی معلوم نیست که آثارادبی قدیم پښتو دراوایل اسلام بکدام خط نوشته می‌شد ؟

از آثار ادبی کهن زبان پښتو که ازقرن ۷ـ۸ـ۹م باقیمانده روشن می‌آید ، که این زبان در غزنه وغور ودربارهای سوریان غور و لودیان ملتان وهم درقبایل پښتون کوه سلیمان، لسان ادب و شعر بوده ، ولی ازرسم الخط کهن آن، قبل از رواج خط عربی خبری نداریم .

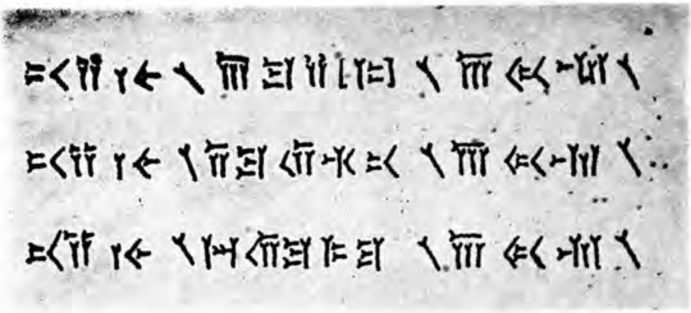
در سنگ نوشتهٔ بیستون پارس که با مرداریوش هخامنشی (۵۲۲ ـ ۴۸۶ ق ،م) بخط میخی وزبان فرس قدیم کنده شده، درستون چهارم (سطر ۶۳ـ۶۴) یك حماسهٔ اخلاقی مضبوطست ، که به‌عقیدهٔ برخی از دانشمندان یك قطعه سه مصراعی است ، که‌هر مصراع آن شش هجا دارد . (۱)

الفاظ وکلمات این سه مصراع منظوم اگر بغور ودقت تحلیل گردد، باندك تحول لهجوی عینا به‌پښتوی امروزی برمیگردد ، ومیتوان آنرا به مصراعهای شش هجایی پښتو تبدیل کرد، درحالیکه اصالت کلمات وریشه های کهن آن بجا باشد ، ودرپښتو هم امروز باندك تحولی مستعمل !

---

(۱) کنجکاویهای علمی و ادبی طبع تهران ۱۳۲۹ مقالهٔ دکتور معین ص ۴۲

این سه مصراع در اصل کتا بــه بخط میخی چنین است : (۱)

اگــر بــه خــط امــروزی پښتوبنویسیم ، چنین‌میشود :
نی‌اړیکه اوم (نه ـیی‌ـاـړی‌ـ که ـ وم)
نی دروجنه اوم (نه‌ـیی‌ـ درو ـجه ـ نه ـ وم)
نی زورکړه‌اوم(نه‌ـیی‌ـ زورـکه‌ـړه ـ وم)
تقطیــع متن فرس قدیم بخــطاانگلیسی چنین است :

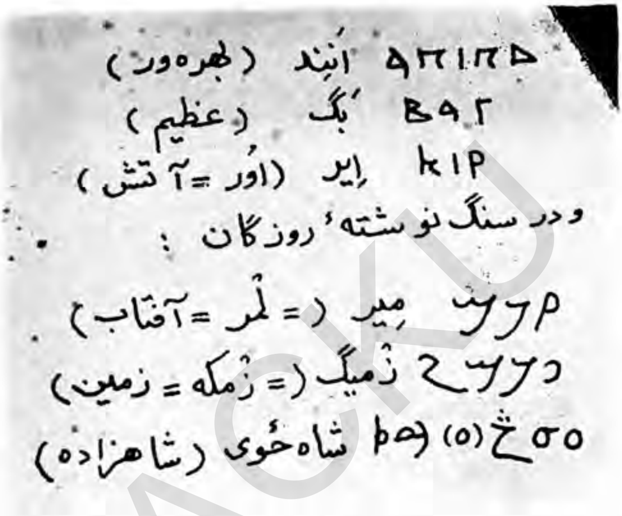
مصراع ۱ : naiy	a	rai	ka	â	ham = ٦
نی	ا	ری	که	آ	هم
مصراع ۲ : naiy	drau	ja	na	â	ham = ٦
نی	دروْ	جه	نه	آ	هم
مصراع ۳ : naiy	zûr	ka	ra	â	ham = ٦

اکنون‌باید دید، که‌چگونه ا ین‌متن قدیم به‌آسانی به پښتو بـــر میگردد ؟
نی (نه‌یی)اړیکه‌وم (دهیچااړیکی‌اومانع نه‌وم)
نی (نه‌یی) درو جنه وم (نه ماد چا سره دروه در لوده)
نی (نه یی) زورکړه وم (نه پرچازور کړونکی وم)
چون اصل کتابه همه بخط میخی‌قدیم عهد هخامنشی است ،بنابرین

(۱) نوشته های فرس قد یم‌د‌ر خط میخی ٦٧ طبــع دانشگاه پهلوی شیراز ، ازنورمن شارپ واو لـــدپرشن ١٢٩ تا لیف کنـت طبـــع امریکا ١٩٣٥م.

توان گفت : که‌یك نمونهٔ نو شتـهٔ کلمات وجمله بندی بسیار قـریب به‌پښتو در خط میخی قد یم‌موجوداست ، وهم دررسم الخط یونانـی مروج عصر عروج کـوشانیـان دراوایل عهد میـلادی درزبان تخاری یالهجهٔ شرقی در ی قدیم ، کـــه‌بسیار نزدیك به پښتوبود،رسم‌الخط برخی ازکلمات مشتـرك پښتـو وتخاری درسنگ نو شتـه ها با قی مانده که ازان لااقل شکل مخطو طبرخی از کلمات پښتو را تـــو ان دریافت .

مثـلا درسنگ نو شتهٔ بغــلان‌کلمات :(۱)

چون بعداز دورهٔ خطوط قدیم ،درعصر اسلامی بافتوح عربی رسم‌الخط کوفی ونسخی با قـرآن و اســلام‌بافغانستان آمد ،واین رسم الخـط قرآن بقایای خطوط قدیم رابشدت وسرعت در نوردید، بنابرین با ید گفت : که‌اگر مطلبی رابزبان پښتومی‌نوشته اند ، شایـد بـهمـا ن رسم الخـط نو وارد کو فـــی یـانسخی بود.

ازقدیمترین کتاب نوشته شـدهٔتذکرة الاولیاء سلیمان ماکو بـــن بارك خان (ساکن ارغسان قندهار)که‌درسنه ٦١٢ ق تالیف شده وفقط هفت صفحهٔ آن بدست آمده، و درسنه ۱۳۲۰ ش درکتاب پښتنا نـــه شعراء (جلد اول طبـع کابل) عین‌آنرا عکاسی ونشر کرده ام ، وحتما

---

(۱) هفت کتیبهٔ قدیم طبع کابل۱۳٤۸ش از حبیبی.

کتابت بعد از سال هزارم ق استپدید می‌آید، که‌کتابهای پښتو را بخط رایج الوقت می‌نوشته‌اند.

خط این صفحات تذکرة الاو لیا‌مخلو طی است از نستعلیق + نسخی بسیار ابتدایی وناپخته ونازیبا ، که‌خواندن آن‌هم مشکل است، ونوشتن این صفحات را بعد ازسال هزارم قمری هجری تخمین توان کرد . (شکل ۱۲۷)

اما قدیمترین کتاب دارای تاریخ‌کتابت که‌بزبان پښتو باقیمانده ، همان نسخهٔ واحدهٔ خطی خیرالبیان تألیف بایزید انصاری مشهور به پیر روښان (۹۳۱ـ۹۸٦ ق) صوفی‌نبرد آزمای آزادیخواه قرن د هم است ، که‌بخط فقیر بهار تویی (۱)بتاریخ ۲۰ رمضان ۱۰٦۱ ق برای بی‌بی خیر خاتون نوشته شده ونسخهٔ خطی واحد آن اکنون د ر کتابخانهٔ توبنگن المان غر بیست ،وخط آن نستعلیق متو سط است، که ارزش هنری فراوان ندارد (شکل ۱۲۸)

بهر صورت از ملا حظهٔ صفحات‌تذکرة الاولیاء وخیر البیان‌وبرخی ازنسخ قدیم پښتو که در حدودسال هزارم هجری کتابت شده میدانیم ، که‌شیوهٔ نسخی + نستعلیق رادر نوشتن پښتو بکا ر می‌برده اند وهمین شیوه درتمام نسخ قدیم کلیات خوشحال خان‌ختك وآثار منظوم ومنثور دود مان او هم‌دیده میشود .

چنین بنظرمی آید، که پیش ا ز پیر روښان ،مردم بارسم ا لخط پښتو کمتر آشنایی داشتند ،وچون مردم پښتو زبان، قر نها باحمله آوران شرقی و غربی‌دست‌بگریبان بودند، باکتاب و نوشتن کمتر سرو کاری داشته اند ، واندرین گیرو دار تحمل فرسا رسم الخط پښتو نیز مهجور مانده‌بود .

دولت شاعر پښتو دربارهٔ مرشدخود پیر روښان (حدود ۹۸۰ ق) گوید :

افغانی لفظ مشکل و، لوست‌کوینښ نشه
ور ته و شو ه کښند ه د یا رلس حر فو نه

یعنی : «لفظ افغانی مشکل بود،خوانده ونوشته نمی‌شد ، پس ۱۳

---

(۱) در اصل توی ا ست کـه‌آنرا سهواً طوسی خوانده اند. ولی تویی منسو بست به‌توی نام جاییکه‌در وادی ماوراء خیبر بود.

حرف آنرا ترتیب داد. » وازیــــن‌برمی آید ، که اصوات مخصو ص پښتورا باشکال خاص در الفبــا ی عربی و فارسی جای داده باشد .

کتاب خیر البیان بایزید به‌چهارزبــان پښتو ــ عربی ــ فارسی ــ پنجابی تالیف شده، ودر آغــا زآن‌بایزید ۱٤ صفحه را وقــف شر ح اصوات خاص پښتو نموده واشکالی‌را بیان داشته که مادر شکل(۱۲٦) درستون خاص نوشته ایم. و لــــی‌این رسم الخط خیر البیان بانسخه های خطی مخزن اســلام اخونــــددرویزه که درهمان عصر در مقابل خیر البیان تالیف شده تفا و تــــی‌دارد ، ودر شیوهٔ خط هم اکثــــر نسخ قدیم خطی مخزن برسم الخــط نسخی اند ، وتفاوت اشکال حرو ف خاص پښتو رادر جــدول (۱۲٦)ملاحظه کرده میتوانید .

درقرن ۱۱و۱۲ هجری دو مر کزکتاب نویسی پښتورا میشناسیم ، کــــه یــکــی در ملــتــان بــو دو درآنجا مخصوصاً نســخه هــا ی مخزن اسلام اخوند درویزه (متو فا۱۰٤۸ هـ) راکه یکی از مخــالفان سرسخت بایز ید پیر روښان‌است‌می‌نوشته اند، ومن نسخه هـــا ی متعدد مخزن اسلام رادیده ام، کــه‌درملتان بخـط کا تبــان متعــد د نوشته است مــثــلا در ۱۱٤٤ق و۱۱٦۷ق .

مــر کــز دوم کتاب نو یسی دراکوړهٔ ختك و مقر خاندان خوشحال خــا ن بــود ، کـــــه بسا نســخ‌خطی کلیات خوشحال خان در ینجا به امر افضل خان بن اشرف خان‌بن‌خوشحال خان بقلم شیــخ محمداعظم نو مسلم بخط نستعلیــق ملیحــــی‌نوشته شده است.وازان جمله‌نسخه بیست در حدود ۱۵۰۰ صفحه کــه‌همین شخص بتاریخ ۱۸ جـــمادی الثانیه ۱۱٤۲هـ بامر اسد خـــا ن‌ختك نوشته واکنون در نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل مو جود است .

درجملهٔ نسخ قدیم پښتو، دیوان‌دولت مرید پیر روښان (حــدو د ۱۰۵۸ هـ) وسلوك الــغزاة تــالیف‌ملا مست زمند (حدود ۱۰۰۰ هـ) هم درکتابخانهٔ خطی کا بل‌مو جودبود، وهم کتابی منظو م بسبــــك خیر البیان در قندهار نزد مر حوم‌دوست محمد بریځ بود، که ایـــن نسخه هانیز بخط نستعلیق نوشته‌شده‌اند .

در قرن ۹ــ۱۰ هـ از هنگامیکـــه‌نسخه های خطی پښتو باقیمانده ، شیوهٔ نستعلیق رسم متبع‌کاتــبا ن‌پښتو بود ولی گاهی درنسخ خطی مخزن اسلام اخوند درویزه عبارات‌پښتو را به رسم‌الخط نسخی وفارسی را به‌نستعلیــق نوشته اند ، وبعدازان هم تاحدود ۱۲۰۰هـ گاهی به

نستعلیق وزمانی به‌خط نسخ دیده‌میشود ، مثــلا نسخه های دیــوان پښتوی احمدشاه بابا به نستعلیــق‌خوشی موجودند (نسخه خطی‌کتابــ خانهٔ عامهٔ کابل ونسخهٔ خطی کتــابخانهٔ تاشکند) ولــی بعد از آغــاز قرن ۱۳ اکثــر نسخه هارابه خــطنسخی خوبی نوشته اند. وهنگامیکه فن طباعت درهند و افغانستان‌رواج‌یافت ، نیز تمام کتب پښتو رابه خط نسخ نوشته و طبع‌کرده اند ،وهم در اروپا حروف پښتو را بــه شیوهٔ نسخ زیبا ساخته اند، کــــه‌نمونهٔ آن چاپ گلشن روه تالیــف راورتی (طبــع هر تفورد ۱۸٦۰م)ودپښتونخــوا ها رو بهار تالیــف دار مستتر (طبع پاریس ۱۸۸۸م)است . وهم کلید افغانی تا لیــف پادری هیوز (طبــــع لا هـــو ر۱۸۹۳) .

درنوشتن شیوهٔ نسخ یانستعلیق‌خط پښتو بافارسی وعربی فر قــی ندارد ، ولی چنانچه گفتیم پیـــرروښان در اوقات تالیف خیر البیان چند صفحهٔ آن کتابرا به امـــلا ی‌اصوات مستعمل در پښتو اختصاص داد، وشاید این اشکال را ازروایات‌قدیم رسم الخط پښتو درین رسانه شرح داده باشد .

اخوند درویزه نیز دربارهٔ اشکال‌اصوا ت مخصو ص پښتو چنیـــن شرح میدهد :

«دیگر معلوم بــا د که چــون‌حروف در الفاظ افغانی‌وهندوی ثقیل می‌آیند بنابران علا متی‌بران آورده میشو د تا معلوم گردد، که این همان حــر ف‌ثقیل است . چنانچه ب چــون ثقیل شود ، سه‌نقطه درتحت‌او ایزاد گردد پ میشود. و گاهی ت چون ثقیل شودجزمك درتحت آن داده ټ میشود وگاهی ج چون ثقیل شود ،سه نقطه در تحت اونهاده چ میشود ، وگاهی چون ثقیـــل‌ترشود ، سه‌نقطه برفــوق او نهاده څ میشود . و گاهی دچون‌ثقیل شود، جزمك‌درتحت اوایزاد گرددډ میشود. وگاهی‌ر مهمله‌چون ثقیل شود،جزمك در تحت‌آن‌ایزادگردد ړمیشود.وگاهی‌ز معجمه‌چون ثقیل شود سه نقطه بــر فوق او داده ژمیشود ، وچون ثقیل ترشود يك نقطه برفوق ويك نقطه‌درتحت ایزاد گردد ، ږ میشود، وگاهی س مهمله چون ثقــیل‌شود ، يك‌نقطه برفوق و يك نقطــه درتحت آن نــهاده ښ‌میشود ، و ك عربی چون‌عجمی شــود ، سرکشش کــاف راآندکی طرف تحت‌کج کرد، ګ

عجمی میشود ... (۱)

در املای حروف پښتو که‌اصوات‌خاص این زبان را نمایندگی‌میکند، ودر عربی وفارسی آن اصوا ت‌نیست هشت حرف خاص موجود است :

ټ - څ - ځ - ډ - ړ - ږ - ښ - ڼ

ازین حروف خاص درشرح با لاذکر (ځ - ڼ) نیست، وتامدتی‌حرف اول را (څ) یابدو نقطه بالاوپایین‌وحرف دوم راهم‌به شکل‌نړ نوشته‌اند

در رسم الخط خیرالبیان ا ین‌حروف راچنین می‌نوشته اند :

ټ - څ - ځ (یك نقطه زیر شکل‌د)ډ- ړ-ږ(ژ)ږ(بین‌دیك نقطه)ښ- ڼ

اما دررسم الخط خاندان‌خوشحال‌خان چنین است :

ټ (ط ز یـــر آ ن یـــك همزه) څ (ح در بین دو نقطه و یك همزه) ځ (ح زیر آن همزه) ډ (بالای‌د یك همزه) ړ (بالای ر یك همزه) ږ (ژ) ښ(ش) ڼ(بالای‌نون‌یك‌همزه). (برای شرح رجوع به شکل۱۲٦)

دواوین و کتابهای چاپ شدۀپښتو درین قرن اخیر تماماً به نسخی نوشته وطبع شده، و تاکنون همین شیوۀ نسخی در چاپ وقلم متبع است .

درشیوۀ نسخی پښتو ، کو چکی‌کشش های حروف باگردی دوایر وخانه ها وسادگی نوشته بدو ن‌رعایت تزئین مراعات شده وامروز استاد ترین خطاطان این شیوه‌جناب‌استاد عزیز الدین پوپلزایی است .

(عکس ۱۲۹)

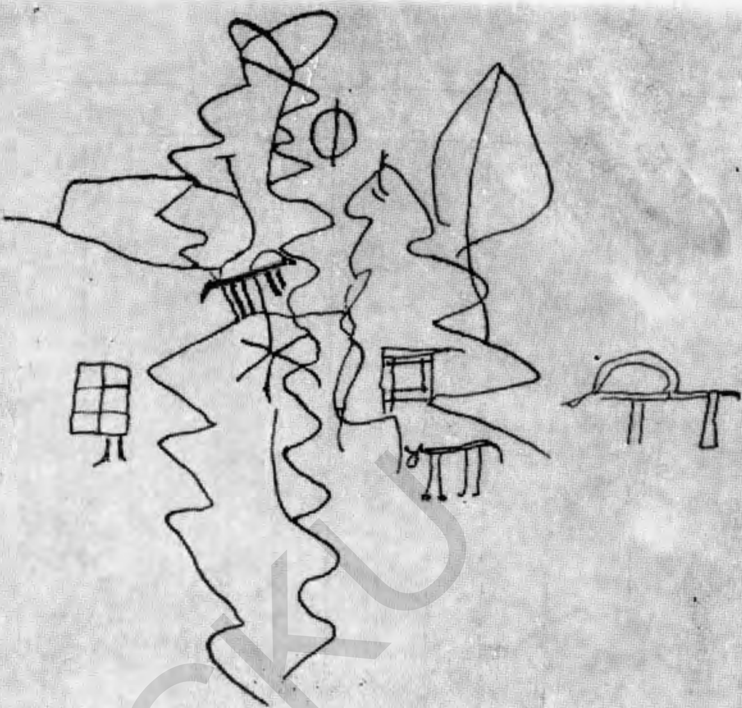
درشماره های شمس النهار که‌بعداز ۱۲۹۰ ازبالا حصار کا بل بزبان دری وخط نستعلیق خـوب‌میرزا عبدالعلی چاپ ونشر میشد نیز دیده میشود که اگر کلمۀ پښتویااسمی ویاجمله‌یی ازین زبان د ر ضمن انشاء دری آید ، آنرا بـه نستعلیـق نی ، بلکه با نسخی خوب ودلکشی می‌نویسند ، و لی‌بالعکس برمهر سر منشی دربارامیر شیر علی خان (محمدنبی واصل)به‌نستعلیـق بسیار زیبا وپسند یده کلمات‌پښتو (لوکښل)رابادبیرالملك‌نوشته اند.

بهرصورت : رسم الخط متبـع‌ومروج زبان پښتو نسخی بود ، ولی گاه گاهی بانستعلیق هم‌نوشته اند.واین امر البته به ذوق ومهارت‌کاتب مربوط بوده است.

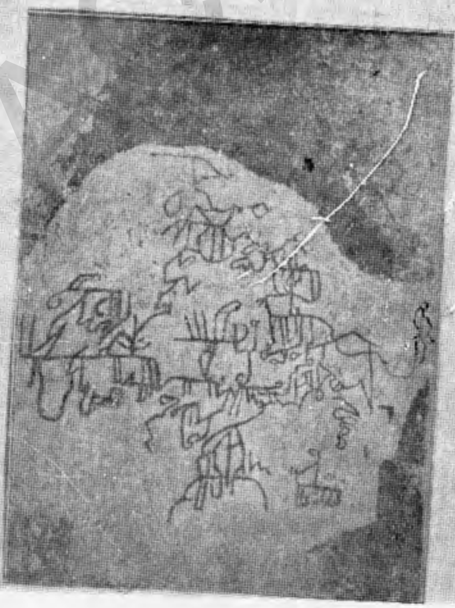
---

(۱) مـخزن ۱۳۷ طبـع پشاور۱۹٦۹م

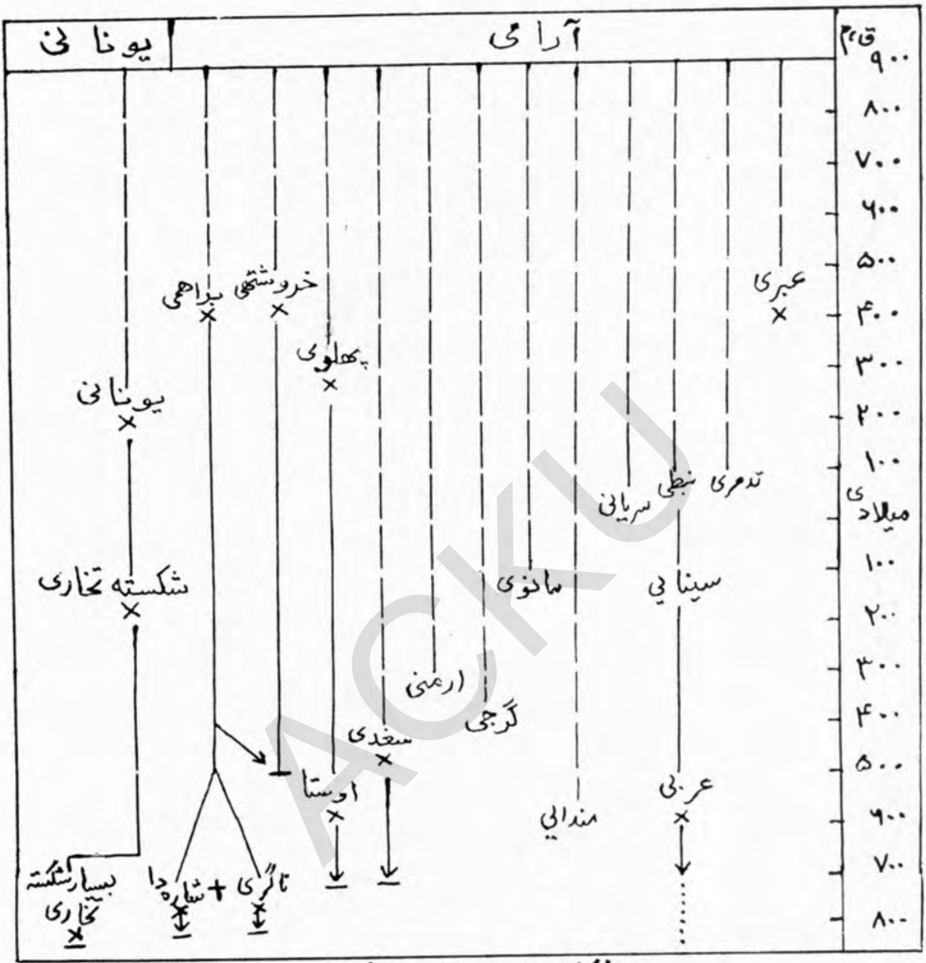
عکسها

↑
شکل (۲)
برصخرهٔ کوه
هزارسم
سمنگان

شکل (۱) ←
برصخرهٔ کوه
درهٔ الی شنگ
لغمان

شکل سوم پیدایش خطوط

× علامت خطوطی که در افغانستان قدیم بوده .

| تسلسل خطوط بر ریشهٔ اصل .

¦ دوام خطوط و تحول آن بشکل دیگر .

↓ دوام آن تا کنون در افغانستان .

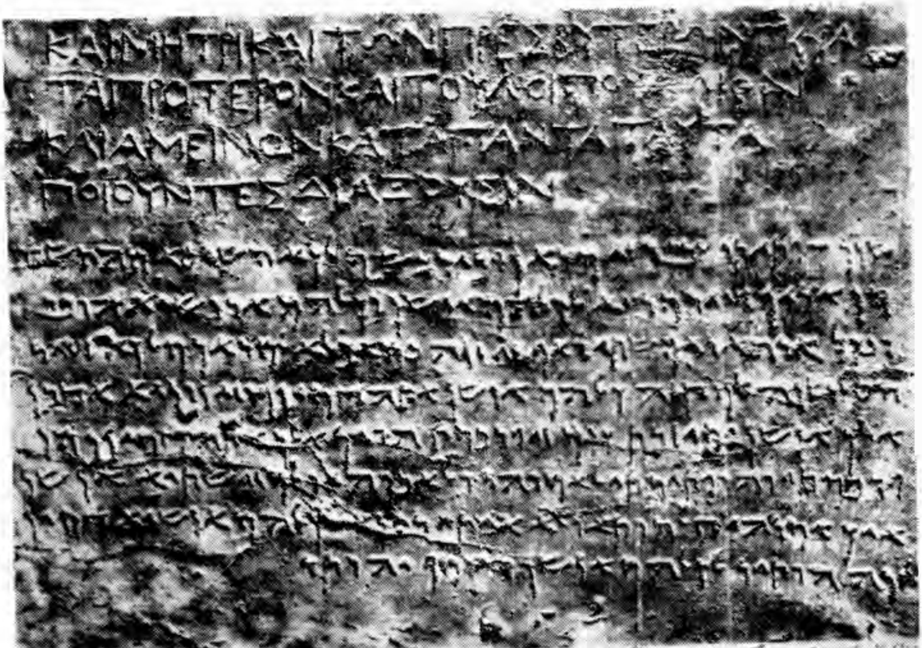
↓ قطع استعمال خطوط در افغانستان .

شکل ٤

کتیبهٔ آرامی مکشوفه از تکسیلا که جون مارشل درحفریات‌آنجاکشف کرد ، وتاریخ آنرا به حدود ۵۰۰ـ ق ، م میرسانند .

عکس این سنگ نوشتهٔ بسیار قدیم از کتاب رهنمای‌تکسیلا تالیف جون مارشل گرفته‌شده‌است .

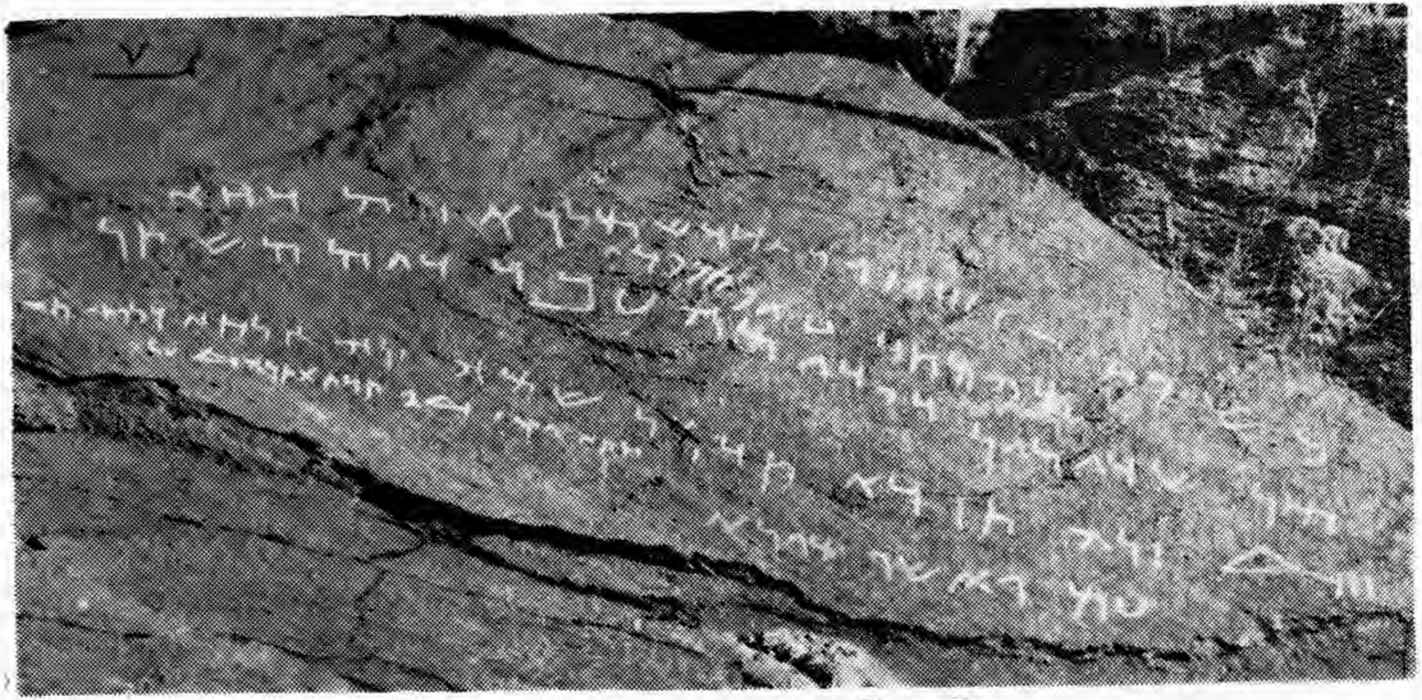
عکس ۵ سنگ نوشته یونانی و آرامی اشوکا در قندهار

عکس ۱۲

سنگ نوشتهٔ آرامی درونته

۷ـ سنگ نوشتهٔ آرامی لغمان

کیداره ←

ورهران ←

پیرو ←

عکس ۷ خطوط براهمی بر مسکوکات کیداریان

ΤΡΙΒΑΛΛΟΣ
ΚΑΙΣΤΡΑΤΩΝ
ΣΤΡΑΤΩΝΟΣ
ΕΡΜΗΙΗΡΑΚΛΕΙ

شکل (۸) کاپی از اصل

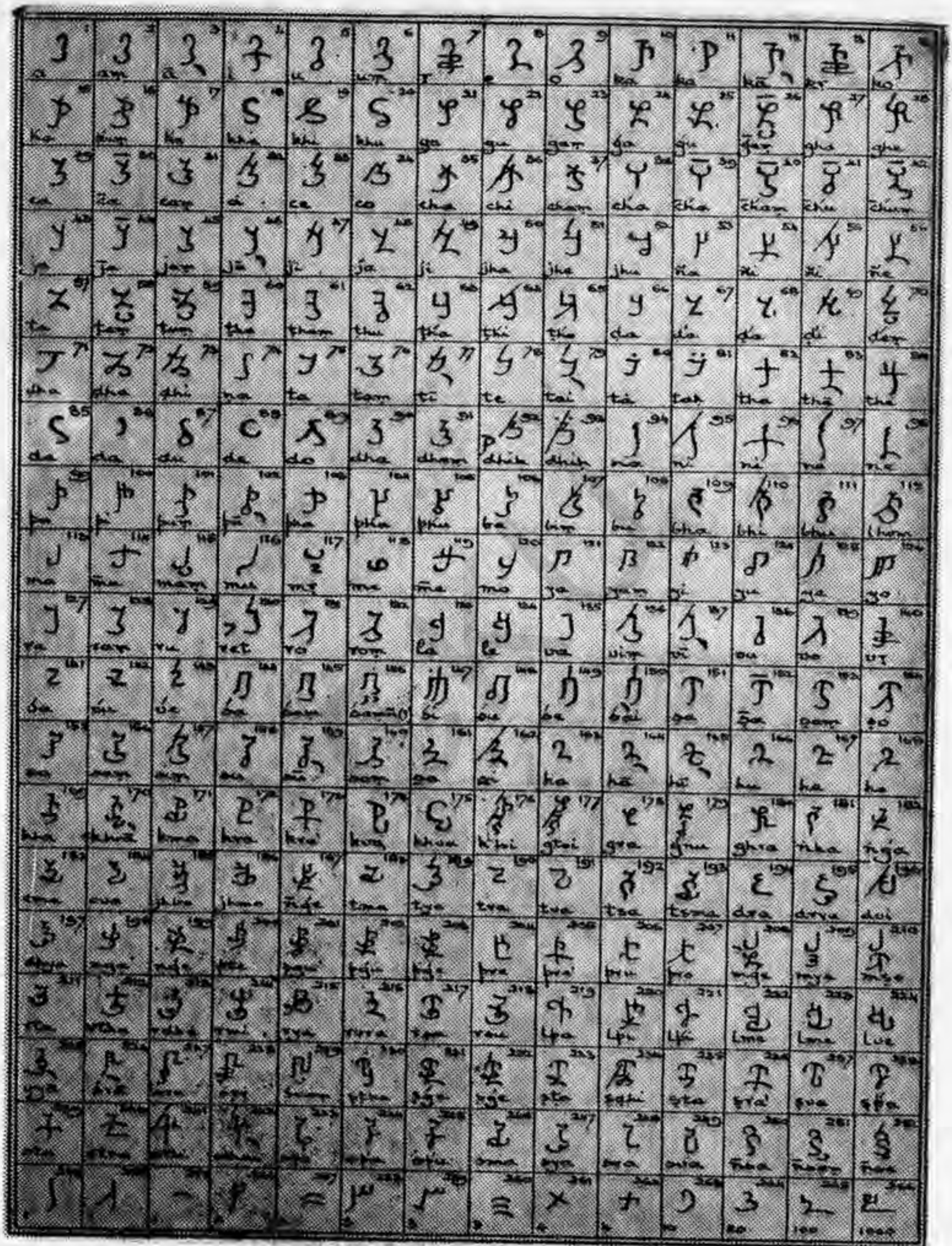
نمونهٔ خط یونانی قبل ازمیلاد در افغانستان، که از طرف تریبالوس در جمنازیم آی خانم نوشته شده است

ΑΝΔΡΩΝΤΟΙΣΟΦΑΤΑΥΤΑΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝΑΝΑΚΕΙ
ΡΗΜΑΤΑΑΡΙΓΝΩΤΩΝΠΥΘΟΙΕΝΗΓΑΘΕΑΙ
ΕΝΘΕΝΤΑΥΤΩΝ ΛΕΑΡΧΟΣΕΠΙΦΡΑΔΕΩΣ ΑΝΑΓΡΑΨΑΣ
ΕΙΣΑΤΟ ΤΗΛΑΥΓΗΚΙΝΕΟΥΕΝ ΤΕΜΕΝΕΙ

ΠΑΙΣΩΝΚΟΣΜΙΟΣΓΙΝΟΥ
ΗΒΩΝΕΓΚΡΑΤΗΣ
ΜΕΣΟΣΔΙΚΑΙΟΣ
ΠΡΕ ΣΒΥΤΗΣΕΥΒΟΙΛΟΣ
ΤΕΛΕΥΤΩΝΑΛΥΠΟΣ

شکل (۹) کاپی از اصل

کتیبهٔ متبرک یونانی در آی خانم ولایت تخار شمال شرقی افغانستان

شکل ۱۰ حروف خروشتهی از آریانا انتیکوا

شکل ۱۱ نوشته های خروشتهی برظرف مکشوف از خوات وردگ

شکل نمبر ۱۳ حروف یونانی در نوشته‌های مکشوفهٔ افغانستان

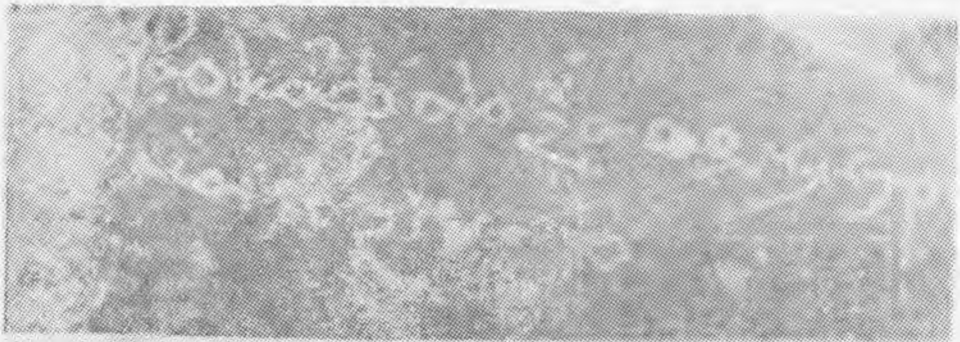
عدد	یونانی	کنونی	انگلیسی	امثله
۱	Α Α Α Α Α Α Α	آ-ا-اَ-ا فتحه	A-Ā	ΑΒ آب - ΤΑΔ تاد (تا) ΒΑΓ بگ (خداوند) ΧΑΝ (خان)
۲	Β Β Β Β Β Β	ب	B	ΒΟϹΑΡ بوُسَر (نام) [illegible] ΠΑΜΟΒΑΡΓ ناموُبَرگ (بُد) (نامور)
۳	Π Γ Π Π Π Π Π	پ	P	ΠΟΥΡ پوُهَر (پوُر) ΒΑΓΠΟΡ بغپوُر ΠΟΡ پور
۴	Φ Φ Φ Φ Φ	ف	F	ΦΡΕΙϹΤΑΡ فریستار (پرستار) ΦΑΡΡ فَر ΦΡΟΜΑΝ فروُمان ΦΑΖΑΡΓ فزرگ (بزرگ)
۵	Τ Τ Τ Τ Τ Τ Τ Τ	ت	T	ϹΤΑΔ شتاد (ایستاد) ΟΤ اوت (واوعطف) [illegible] شتر [illegible] (بزرگ) بستَرانید (گسترانید)
۶	Θ Θ Θ Θ	ث ح	<u>TH</u>	ΑϹΑΓΓΗΙΘ اسَنگیث (سنگی)
۷	Χ Χ Χ Χ Χ	خ	<u>KH</u>	ΧϸΟΠ خشوُن (سلطنت) [illegible] (خاگان) ΧΑΝ خان
۸	Δ Δ Δ Δ Δ Δ	د	D	ΚΙΡΔ کِرد (ساخت) ϹΥΡΔ کِرد [illegible] دهرمه (تقوی)
۹	Ρ Ρ Ρ Ρ Ρ Ρ Ρ	ر	R	ΧΙΡΓΟΜΑΠ خِرگومَن (خرمن) [illegible] سَرای [illegible] ورمزد
۱۰	Ζ Ζ Ζ Ζ Ζ Ζ Ζ Ζ	ز	Z	[illegible] از [illegible] قزل [illegible] سمالیز (مهادِز) [illegible] زمیگ (زمین)
۱۱	شح	شح ځ	TS	ϸΟΟ شح خوی (پسر) [illegible] شح زاول

۱۲	[illegible]	س	S	ΣΑΔ ساد (چاه) [illegible] سَنگَه (جامعه) [illegible] سرای [illegible] سَر
۱۳	[illegible]	ش	SH	ϷΑ شا (شاه) [illegible] اشگ (هشتم) [illegible] شاه ΧϷΟΑΗ خشوب
۱۴	[illegible]	ښ	X	ϷΧΑΛ ښال (ښاد) [illegible] کوښان
۱۵	[illegible]	ک	K	ΚΙΔ کید (که) [illegible] بَکه (نام) [illegible] بَکه [illegible] کُرد
۱۶	[illegible]	گ	G	ΒΑΓ بَگ [illegible] گومَل [illegible] بِگ (بگ) [illegible] گومان (پهلوان زاده)
۱۷	[illegible]	غ	GH	[illegible] بغیور [illegible] الغ
۱۸	[illegible]	نگ	NG	ΒΑΓΛΑΓΓ بَگ لنگ (بغلان) [illegible] سنگه (جامعه)
۱۹	[illegible]	ل	L	ΜΑΛ مال (وقت) [illegible] الغ [illegible] مالیز (چهارم)
۲۰	[illegible]	م	M	ΦΡΟΜΑΝ فرومان (فرمان) [illegible] مهر [illegible] ماه
۲۱	[illegible]	ن	N	ΙΑΝΑΝΔ انند (بهره‌ور) [illegible] نو (نیایش) [illegible] کوسان
۲۲	[illegible]	ه	H	ΠΟΥΡ پوهر (پور) [illegible] مهر [illegible] دهرمه (تقوی)
۲۳	[illegible]	ی / اِ	E	ΜΙΔΕΙΝ (هست) ΕΙΔ اید (اید) پدین (بدین) ΕΙΡ اید (اوز آتش) در کتیبه سرخ کوتل بغلان ΒΑΓΕΑΓ بگیپس (خدائی)

۲۴	ω	ω	و	W	ΔΡΑωٍ وشُوگدْ (مهیا) ω/) ویگ (یک) [illegible] نُوُ (نیایش)
۲۵	٥ ۵ ۵ ɔ ᴑ σ ∽	و اُ - . ضمه	o u	۱، واو خفیف مانند XOADh خُوُدی (خدا - شاه) ۲، ضمه : مانند KARhpKO کُنِتَک (در حالت اضافی) [illegible] BOP2O بُرزُبِر ۳، واو معروف : مانند ROP پُود ROBIXT بُوبِخت (نام) [illegible] گوُمَل (جای) ۴، الف مضموم : مانند O2 - OD اوت - اود (واو عاطف - و) ۵ - فاصله بین کلمات : مانند (O)BP(O) BA2 بگ - شا (شاه بزرگ) ۶، خاتمه کلمات : مانند MA(O) ما (ماه) AB(O) آب CTAC(O) شَتَر (عظیم)
۲۶	h	ی کسره	اِ	XOADh خوُدِی KARhPKI کِنِتَکی ARDh2 اَندِیز (فراوان)
۲۷	ا) ɹ (ɾ ɣ	″	″	۱، کسره : RID پِد (به) KID کِد (که) [illegible] بِعار (معبد) ۲، اضافت و بُنُوّت ، بعد از فاصله DOCAP(O)I PI2ORAPr بُرِشیرو گُرگ ، یعنی پسر شیر و گرگ . ۳، ی معروف : [illegible] دُویژ [illegible] [illegible] ویما [illegible]

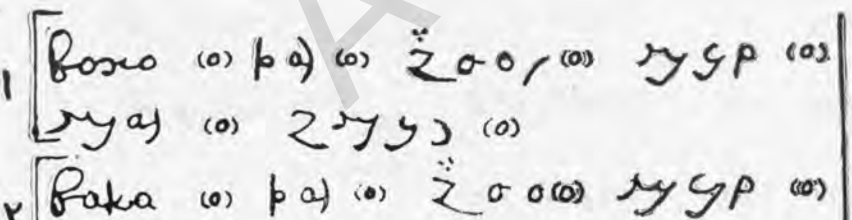
شكل ١٤ نقل كتيبة بيطلة ن

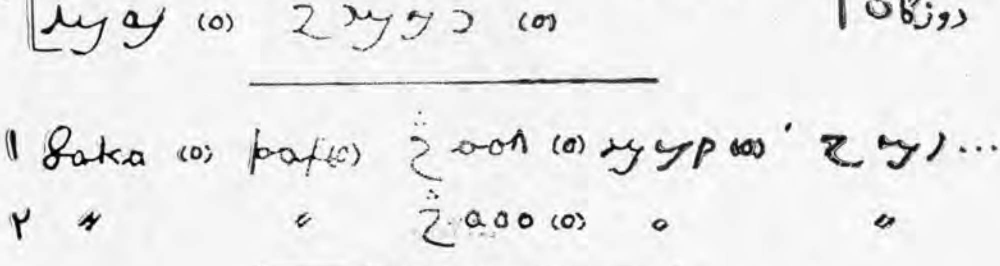
شکل (۱۵) سنگ نوشتهٔ اول روزگان

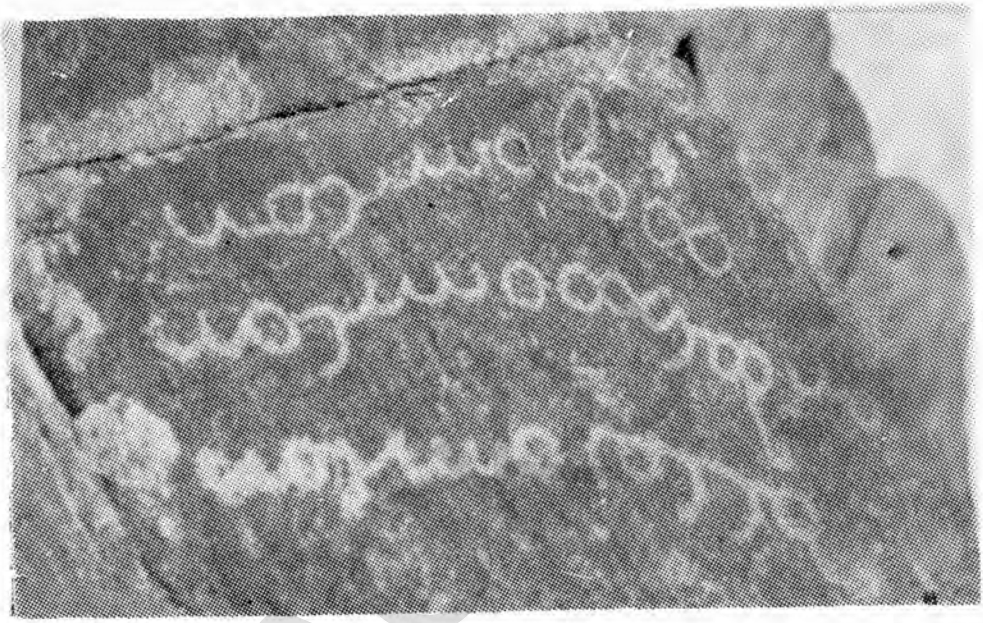
کتیبهٔ دوم روزگان

دوخوانش نوشتهٔ اول روزگان

↑ دوخوانش نوشتهٔ دوم روزگان

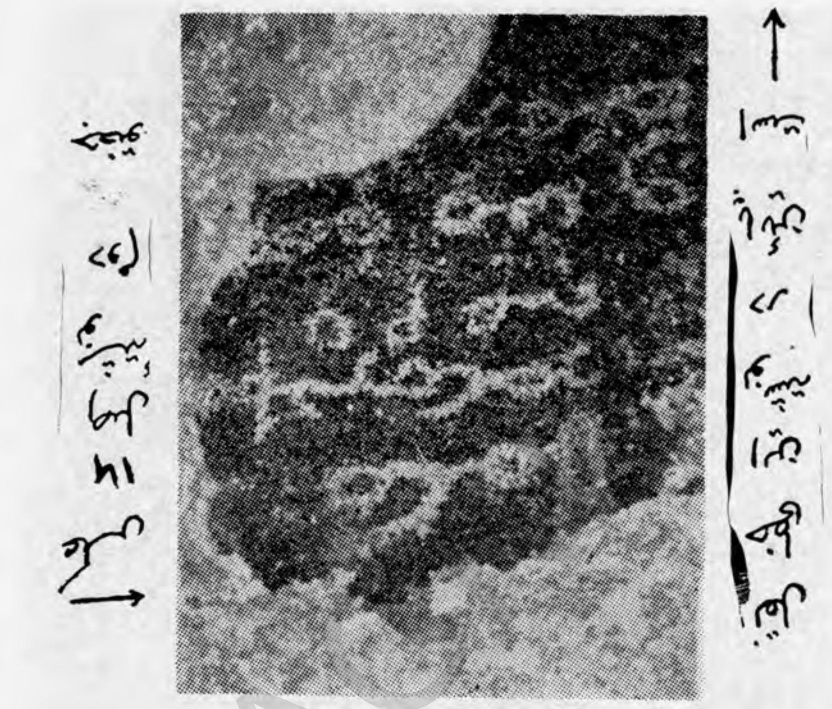

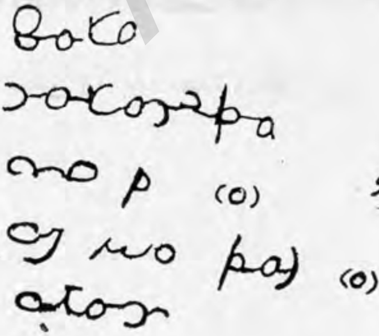
عکس ۱۶- نوشتهٔ اول جغتو بحروف انگلیسی ←

NAMW (O) BOD

NAMW (O) DHARMA

NAMW (O) SANGA

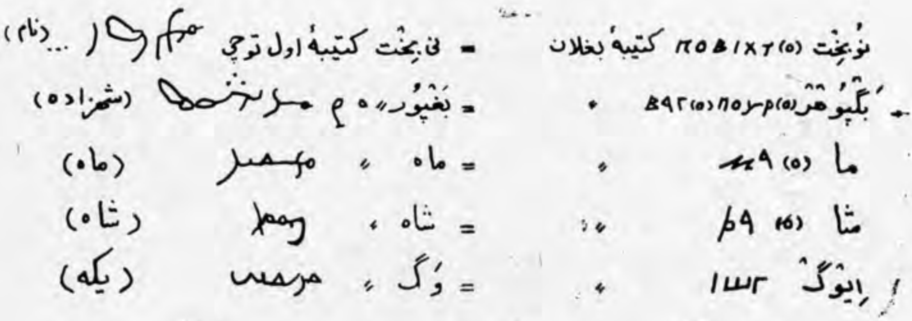

نقل خطی عکس ۱۶
نوشتهٔ دوم جغتو

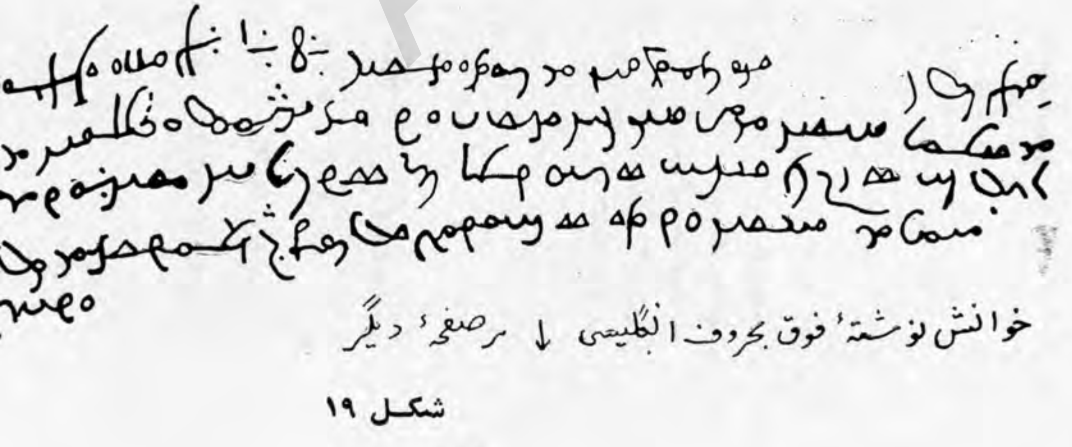

شکل ۱۷ یک حصهٔ سنگ نوشته دشت ناور

شکل ۱۸
فرق املای کلمات در کتیبه های مکشوفهٔ یونانی افغانستان

خوانش نوشتهٔ فوق بحروف انگلیسی ↓ در صفحهٔ دیگر

شکل ۱۹

1. (OM NAMAḤ SAMVATSARE ASHṬATRIṀSA) TITAME
SAMVAT 38 BHĀDRA-

2-(PADA MĀSA SUKLA PAKSHA SAPTA)MYĀṀ SUDI 7ATRA

3- DIVA-(SE)........NAINA- CHANDRA BHUPA *

4- .... SA YA .... DDA ......

5. .... KULA - NARAPA KHOJANA- PUTRA

مربوط شکل ۱۹
خوانش قسمت
سنسکریت طرف
چپ نوشتهٔ
تـخاری

1- Z (o) XSHON (o) X ÷ i ÷ B ÷ MAH (o) ASHAHG (o)
MAHSHAH (o) M ... NIBIXT (o)

2-GOMAL (o) BAĠ (o) POR (o) WIG (o) MINAN (o)
GOMAN (o) KALD (o) BO-

3-STARANIDAM KIRD (o) GILRANIDAN (o)
MALIZ (o) OD (o) NIBIXT-

4- BIHAR (o) FZRAG (o) BOSTARANID (o)
FROMAN (o) GOKA....

5- STAR (o)

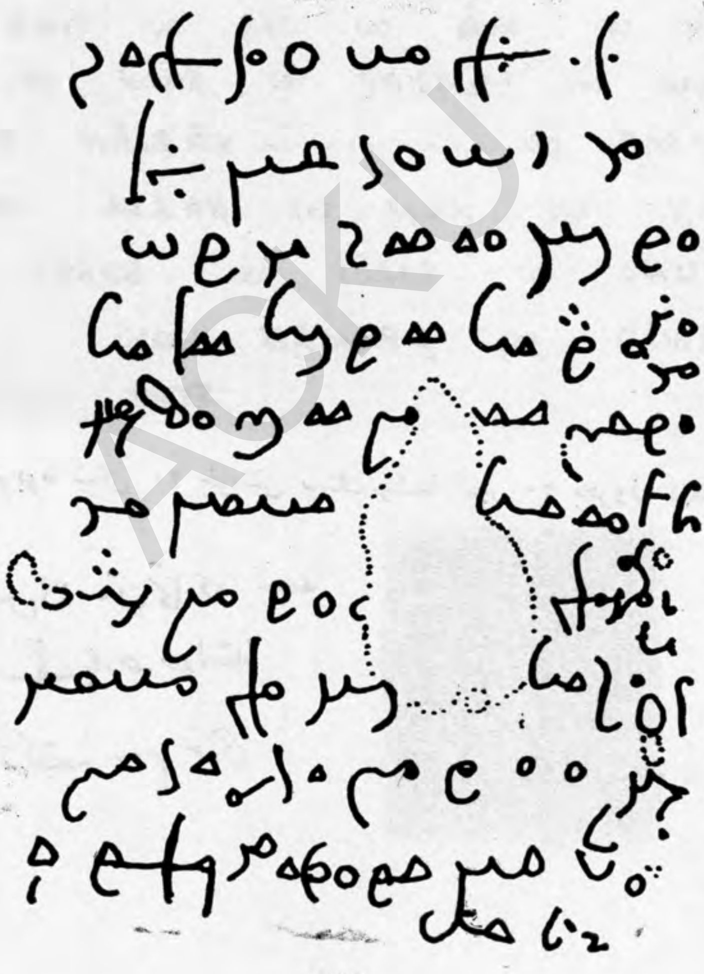
مربوط شکل ۱۹
خوانش متـن
تخاری کتیبه
بحروف انگلیسی

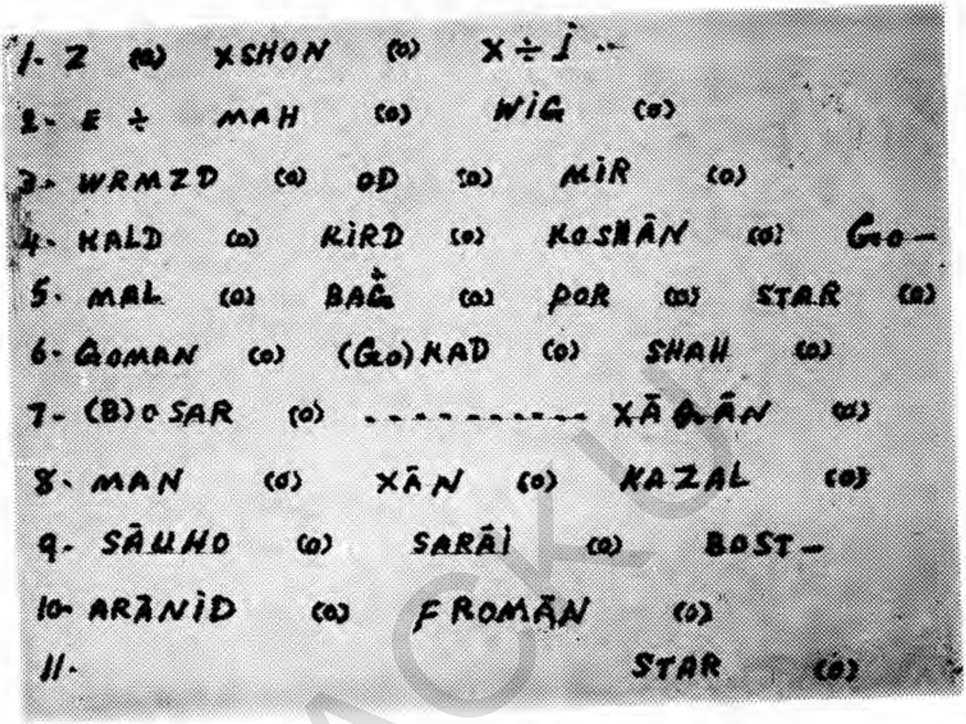
بالا : عربی ←

عکس ۲۰
کتیبهٔ سوم
توچی

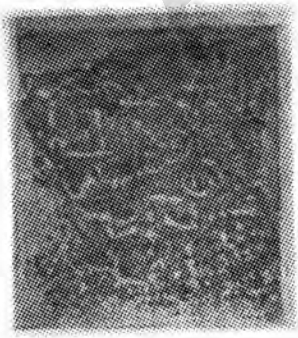
عکس ۲۱
نقل خطی کتیبهٔ
سوم توچی
متن تخاری
ترتیب گوبل
↓

1- Z (0) XSHON (0) X ÷ Ī -
2- E ÷ MAH (0) WĪG (0)
3- WRMZD (0) OD (0) MĪR (0)
4- HALD (0) KĪRD (0) KOSHĀN (0) GO-
5- MAL (0) BAĠ (0) POR (0) STAR (0)
6- GOMAN (0) (GO) KAD (0) SHAH (0)
7- (B) O SAR (0) ---------- XĀGĀN (0)
8- MAN (0) XĀN (0) KAZAL (0)
9- SĀUHO (0) SARĀĪ (0) BOST-
10- ARĀNĪD (0) FROMĀN (0)
11- STAR (0)

مربوط شکل ۲۰ خوانش سنگ‌نوشتهٔ نمبر ۲۰ بحروف انگلیسی

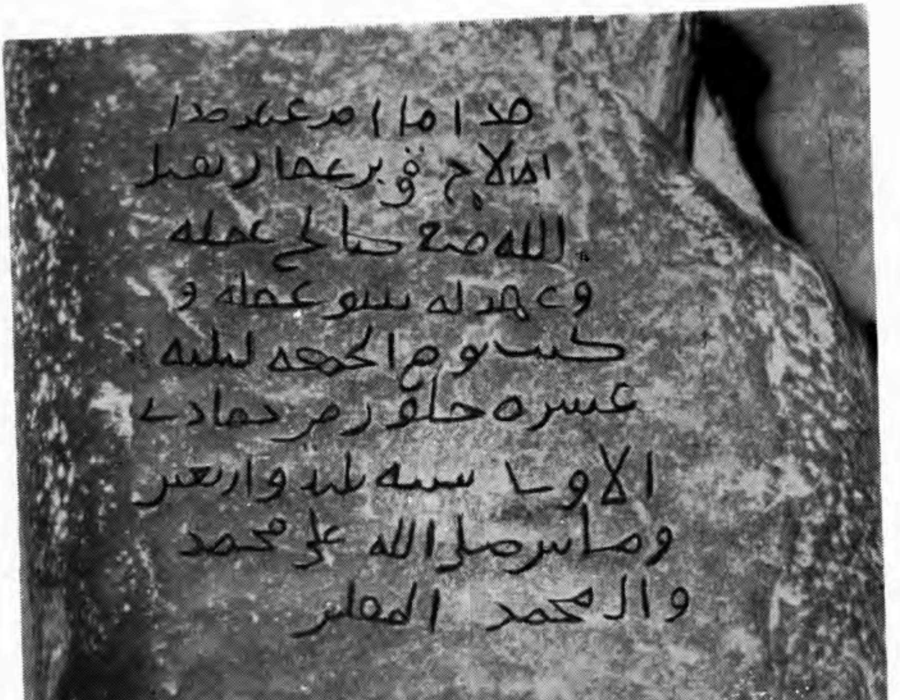
عکس ۲۱ متن تخاری ←
برسنگ پارچه جداشده
از کتیبهٔ سوم توچی

شکل ۲۲نوشتهٔ دیوه ناگری لغمان نزدیك نوشتهٔ آرامی‌نمبر ۷

شکل ۲۳ نوشتهٔ دیوه‌ناگری لغمان نزدیك نوشتهٔآرامی نمبر ۷

شکل ٢٤ سنگ نوشتهٔ عـربی وسنسکریت تـو چی

1. (OM NAMAḤ SAMVATSA)RE DVĀRIṂSATI
2. (TAME) SAṂVAT 32 KĀRTI-
3. (KA) MĀSA BAHULA TITHAU DVI (TI-
4. (YA) YĀṂ VADI 2 ATRA DIVA-
5. (SE) ---------------- (۱۰۱)

ترجمه

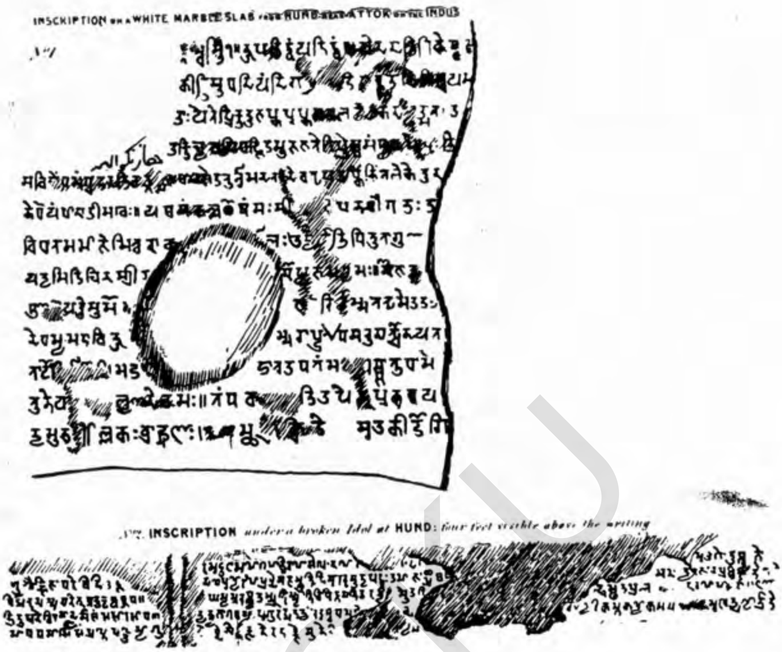
اوم . سلام . درسال ۳۲ سموت درماه

کارتیکه (ستمبر و اکتوبر) بروز

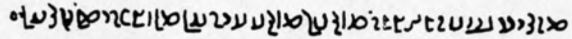
دوم نصف تاریک .

...بابین روز

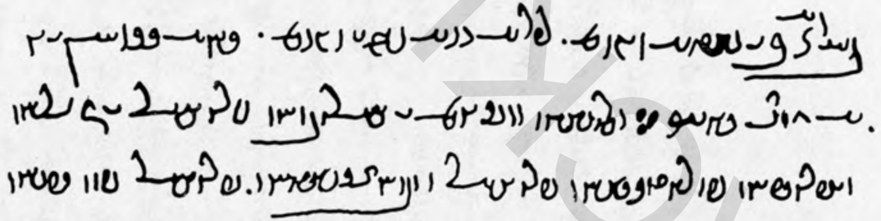
خوانش و ترجمه نـو شتهٔسنسکریت نمبر۲٤ تو چی که زیر نوشتهٔ عر بی ۲٤۳ق نوشته‌شده است .

**شکل ۲۵ دوسنگ نو شته دیوه ناگری ویهند از کتاب کابل
الکسندر بر نس**

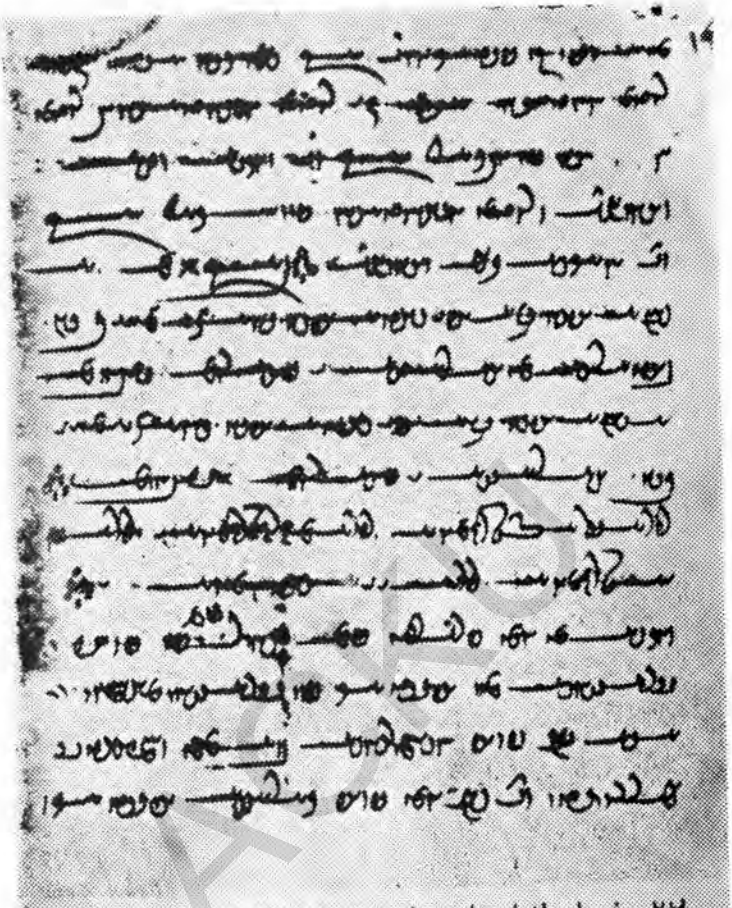

نمونهٔ خط پهلوی ساسانی بر سکهٔ اردشیر پاپکان درحدود ۲۲۴ م که چنین خوانده میشود : مَزد یسّنی بَغی اَرْتخشتَر مَلکان مَلکا اَیْران مَنوشترمن یزدان . یعنی : خداپرست خدایگان اردشیر شاهنشاه ایران که نژاد اوازخدایان است .
(سبک شناسی ا، ۱۳۶)

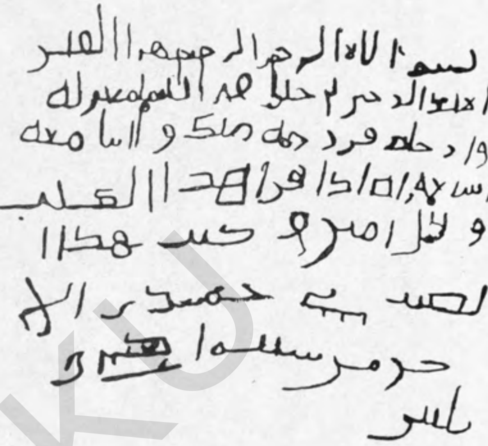

نمونهٔ خط اوستا (دین دبیره) از نسخهٔ خطی یسنا که در سنهٔ ۷۲۴ هـ ۱۳۲۳م بخط مهربان کیخسرو نوشته شده و درکو پنهاگ موجود است وتاکنون نسخهٔ قدیمتر مکشوف دنیا شمرده میشود . (گاتها ۵۶)

شکل (۲۶)

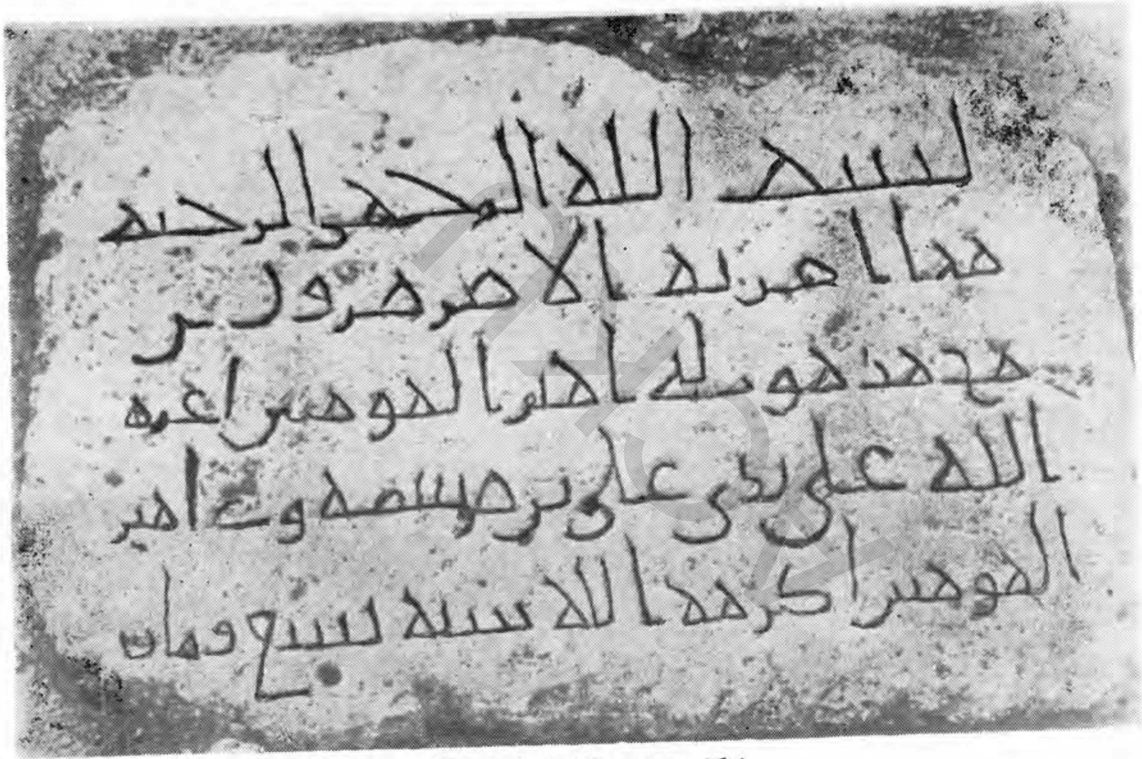

۲۶ صفحه‌ای از اوستا (یسنا) محفوظ در اکسفورد

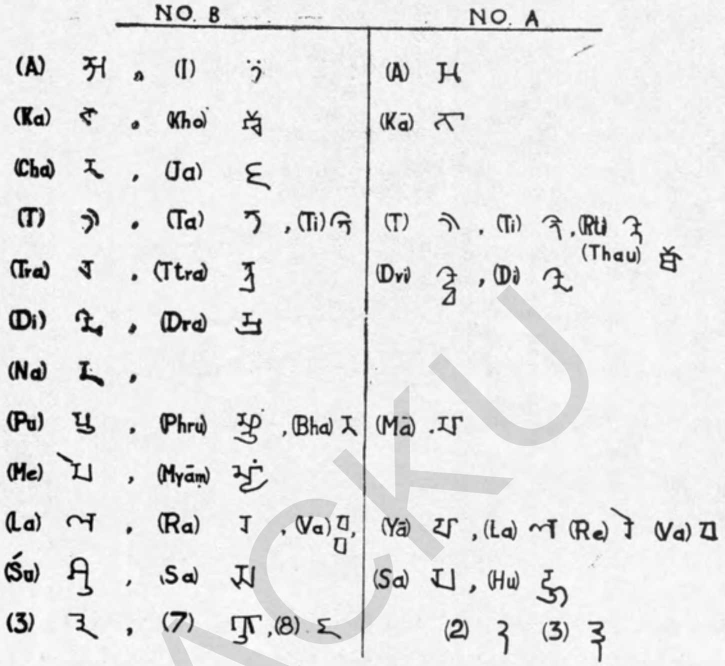
بسم الله الرحمن الرحيم هذا القبر
لعبد الله بن جبر الحجازی اللهم اغفر له
وادخله فی رحمة منک وآتنا معه
استغفر له اذا قرأ هذا الکتب
وقل آمین وکتب هذا ا
لکتب (الکتاب) فی جمذی الآ
خر (ه) من سنت احدی و
ثلثین .

نمونۂ خط عربی بر یک لوحۂ قبر، موجود در موزۂ قاہرہ، منقور سنہ ۳۱ ھ
(تاریخ اللغات السامیہ ۲۰۳)
شکل (۲۷) ۳۸

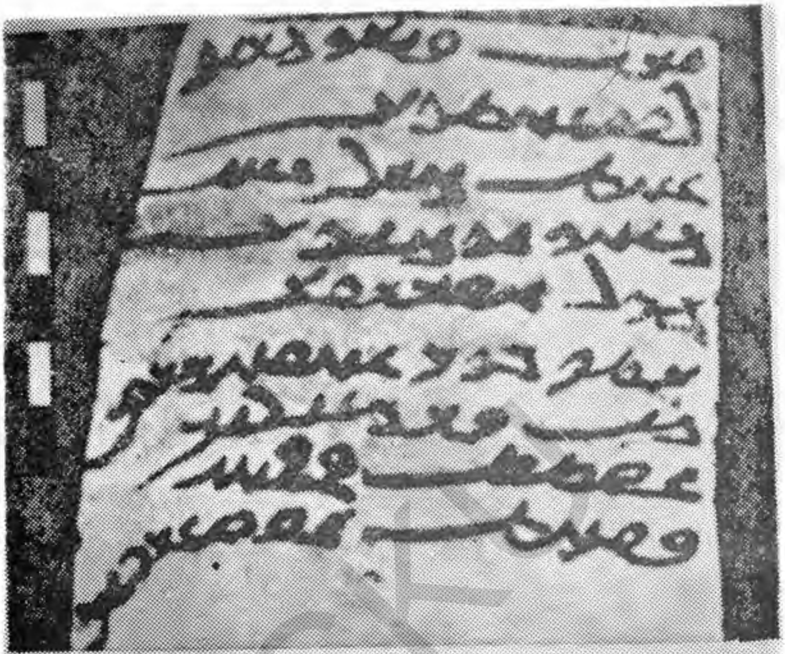

شکل ۲۸ سنگ نوشته کوفی   بمپور ۱۰۷ ه

LETTER FORMS IN
TOCHI VALLEY INSCRIPTIONS

شکل ۲۹ حروف‌دیوه ناگری کتیبه های وادی تو چی

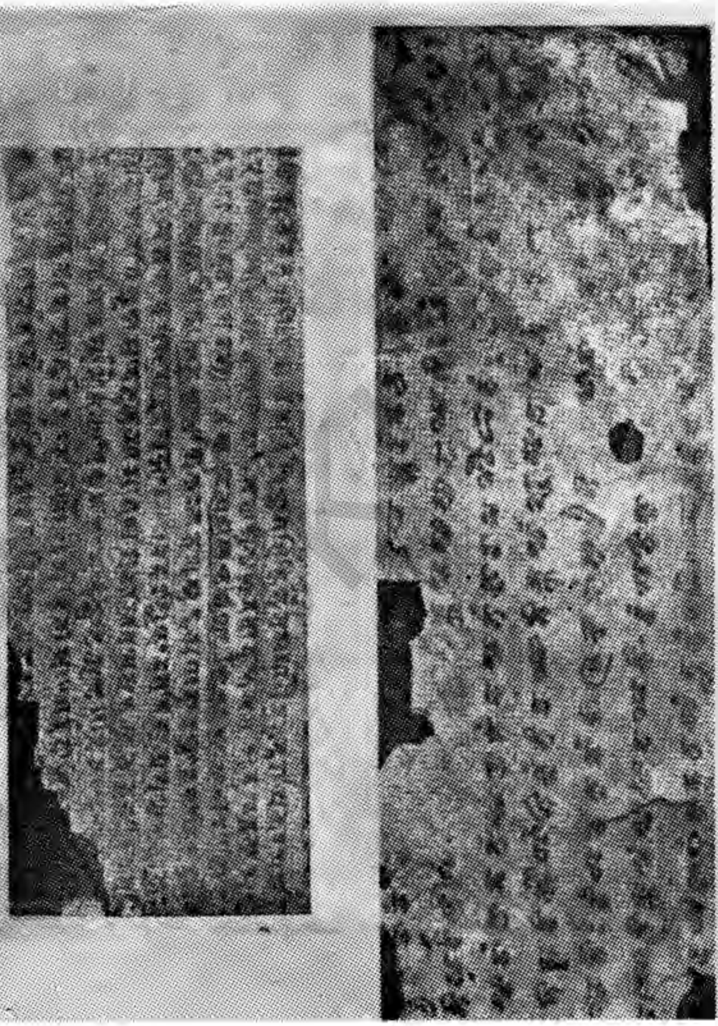
ترجمهٔ نمونهٔ سغدی

(۱) خداوند پنج (بنجکنت) (۲) دیوا شتیچ را (۳) هشت سال است (سال ۸ حکو مت) (٤)ماه نیسان (٥) روز خور روز (یاز دهم) (٦) وگرفت اغو شمریك (اسم خا ص) (۷) از فر ماندار (۸) اوت (اسم خاص) (۹) پوست ونیز واریاك (نو عی از پو ست) (از تاریخ زبان فارسی ۱ر۲۷۸)

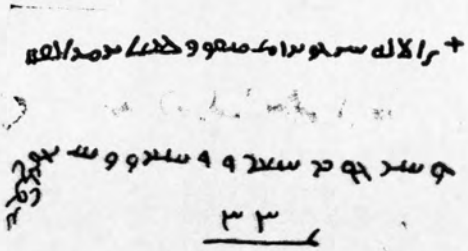
ش ۳۱ـ حرفهای الفبای آرامی و پهلوی و سغدی

۱ـ خط فارسی ۲ـ آرامی جزیرة الفیل ۳ـ سنگنوشته های پهلوانیك سکه های اشکانی ٤ـ خط قباله های اورامان ٥ـ سنگنوشته ها و سکه‌های ساسانی ٦ـ خط پهلوی کتابی ۷ـ خط سغدی

عـ ٣٢ نوشته های سانسکریت مکشوفه از بامیان

٣٣

نقش زبد

قرائت ليتسبرسكى :

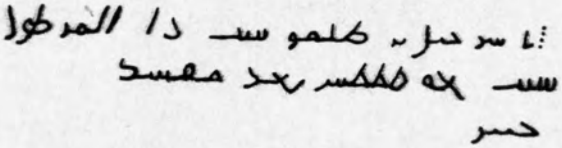
(بسـ) م الآله شرحو بر مع قيمو بر مرال
بر سعدو و سترو و (شر) يحو (بتميمو

قرائت ليتمان :

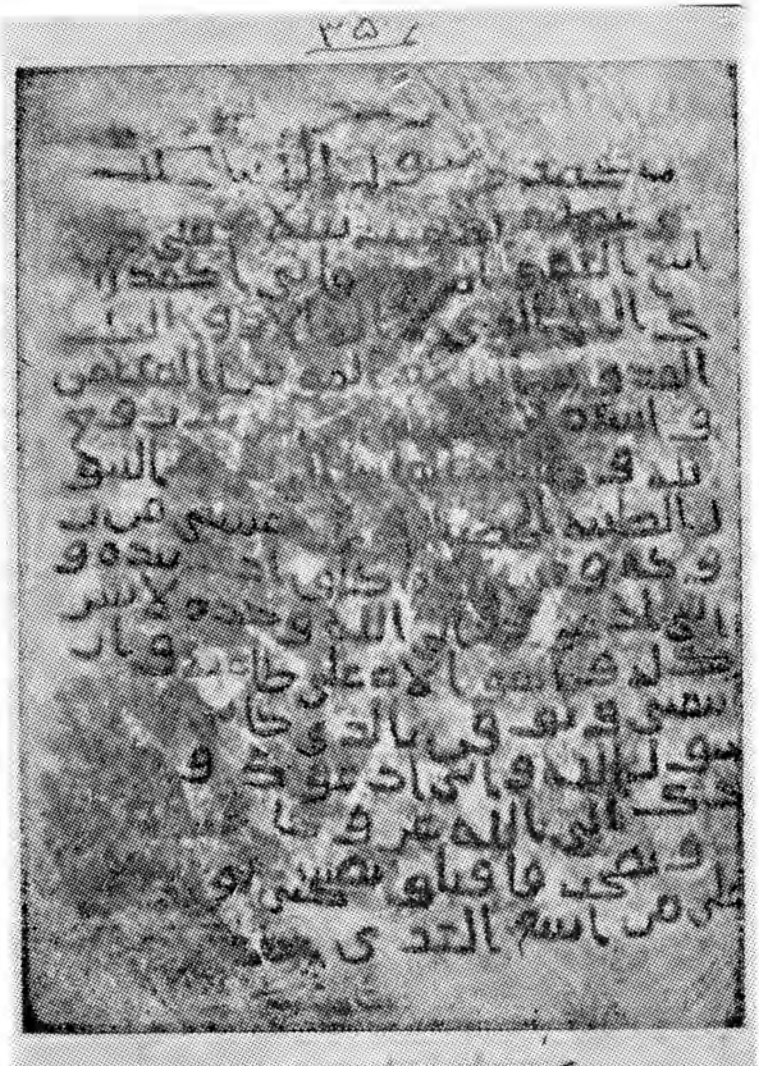
(بنصر) الآله شرحو برامت منفوظ
وشرحو الخ ....

(تاريخ اللغات الساميه

٣٤ نقش حران

١- انا شرحيل بن ظلمو بنيت ذا المرطول
٢- سنة ٤٦٣ بعد مفسد
٣- خيبر ٣- بعام (تاريخ اللغات الساميه ١٩٢)

كتاب النبي صلى الله عليه وسلم الى النجاشي

خوانش شکل ۳۵

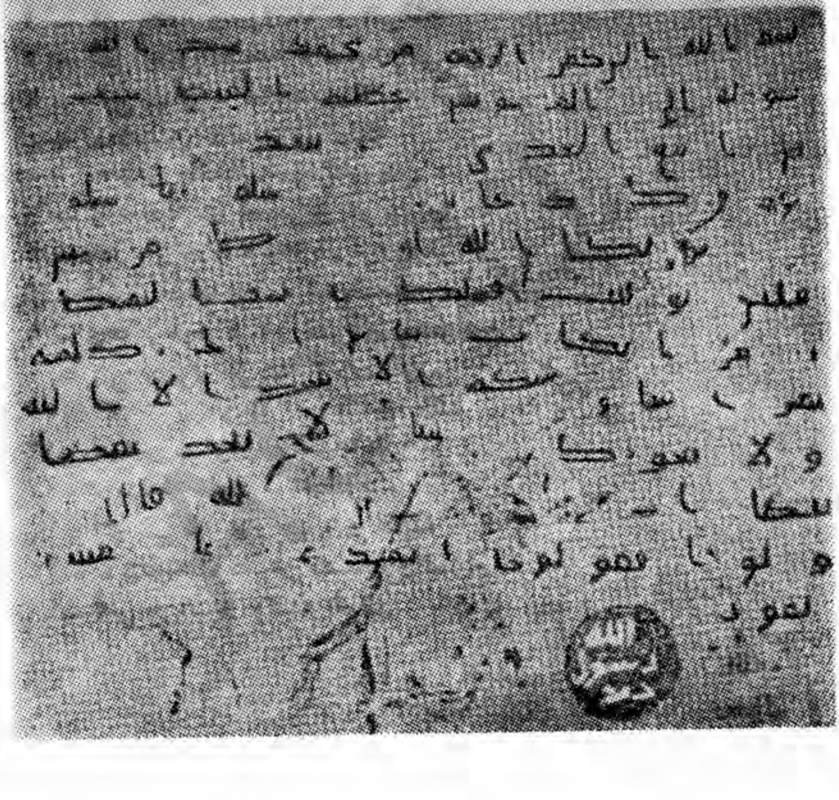
۱ ـ من محمد رسول‌الله ، الی‌النجا
۲ ـ شی عظیم‌الحبشه . سـلام‌علی من
۳ ـ اتبع‌الهدی . امابعد : فانی‌احمدالی
۴ ـ ک‌الله‌الذی لااله الاهوالملک
۵ ـ القدوس السلام المؤمن‌المهیمن .
۶ ـ و اشهد ان عیسی‌بن مریم‌روح
۷ ـ الله ، وکلمته القاها الی‌مریم‌البتو
۸ ـ ل‌الطیبة‌الحصینة ، فحملـت‌بعیسی من ر
۹ ـ وحه ونفخه ، کما خلق آدم‌بیده . و
۱۰ـ انی ادعوک الی‌الله وحده ،لاشر
۱۱ـ یک له، والموالاة علی طاعته، وان
۱۲ـ تتبعنی و توقن بالذی‌جاءنی‌فانی ر
۱۳ـ سول‌الله . وانی ادعوک‌وجنو
۱۴ـ دک الی‌الله عزوجل ، و قدبلغ
۱۵ـ ت ونصحت فاقبلو نصیحتی‌والسلام
۱۶ـ علی من‌اتتبع (کذا) الهدی.

الله
رسول
محمد

(الوثایق السیاسیه ۴۵)

نامهٔ مقدس حضرت رسول
صلی‌الله علیه وآله‌وسلم
بمقوقس

٣٦

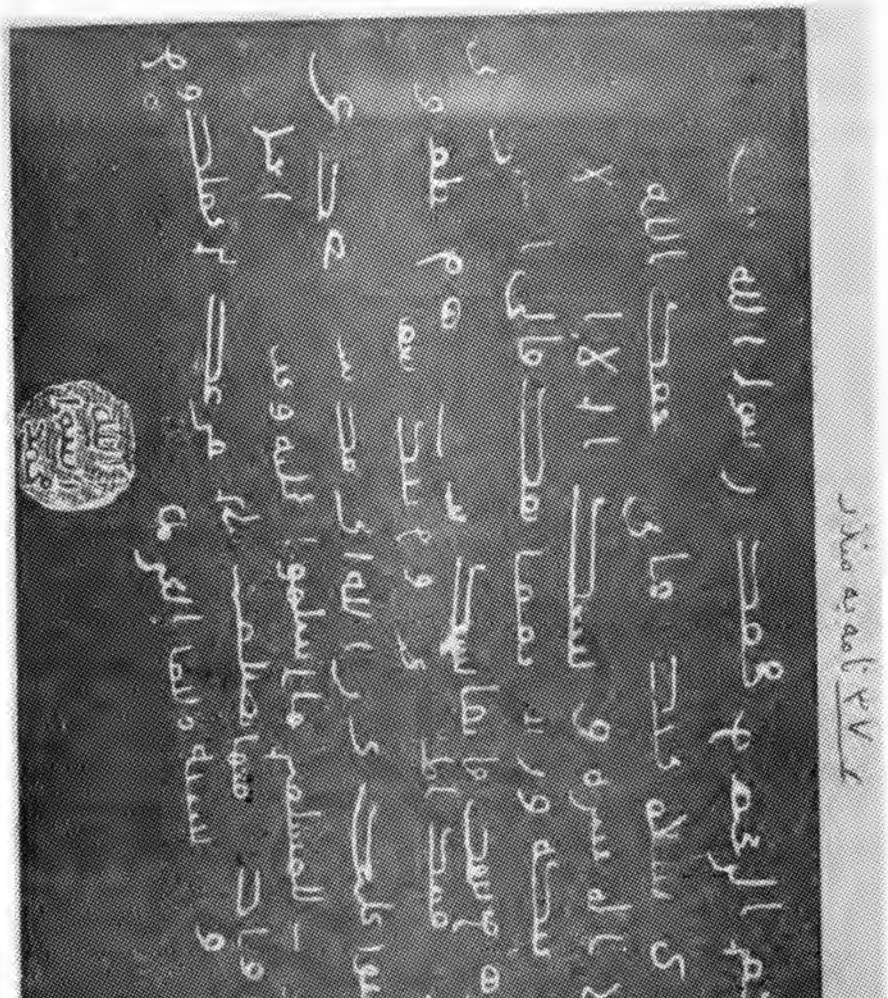

خوانش شکل ۳۶

۱ ـ بسم الله الرحمن الر حیم .من محمد عبدالله و
۲ ـ رسوله ، الی المقو قس عظیم‌القبط سلام
۳ ـ علی من اتبع الهدی.اما بعد:فانی
٤ـ ادعوك بد عایة الاسلام ، اسلم‌تسلم ،
د ـ یوتك الله اجرك مرتین .
٦ ـ فان تولیت ، فعلیك اثم‌القبط.
۷ ـ «یااهل الکتاب تعالوا الی کلمة
۸ ـ سواء بیننا و بینکم ،الانعبدالا الله
۹ ـ ولا نشر ك به شیئاً،ولایتخذبعضنا
۱۰ ـ بعضاً اربابا من‌دون‌الله ، فان
۱۱ـ تولوا فقولواشهدوبانامس
۱۲ ـ لمون.»

الله
رسول
محمد

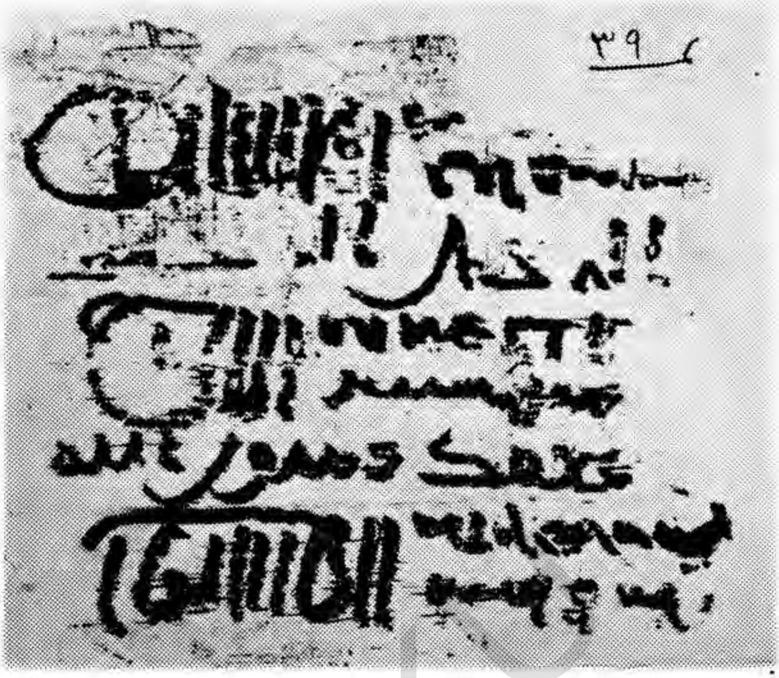
(الوثایق السیا سیه ۷۲)

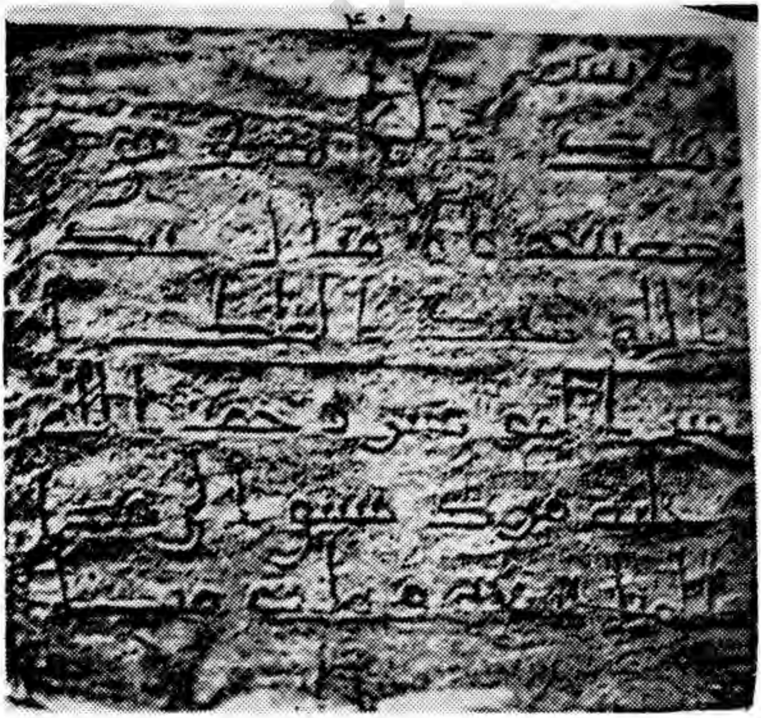

٢٧ نامه به منذر

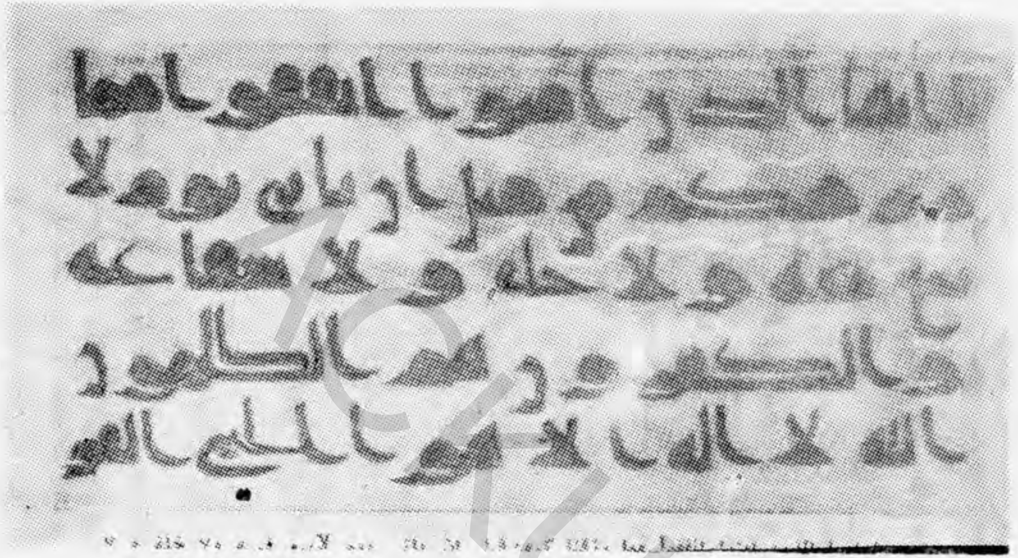
١ ـ بسم الله الر حمن‌الر حيم .من محمد رسو ل الله الى
٢ ـ المنذر بن ساوى ، سلام‌عليك، فانى احمد الله
٣ ـ اليك الذى لا اله غـيره ، واشهدان لا اله الا
٤ ـ الله، وان‌محمد عبده ورسوله‌اما بعد : فانى اذكر
٥ ـ ك الله عزوجل ، فانه مــن‌ينصح فانما ينصح نفسه ، وانه من يطع ر
٦ ـ سلى و يتبع امر هم فــقداطاعنى ،ومن نصح‌لهم فقدنصح‌لى و
٧ ـ ان رسلى قد اثنو عليك خيراً‌وانى قد شفعتك فى
٨ ـ قومك ، فاترك للمسلمين مــااسلموا عليه ، وعفو ت عن اهل
٩ ـ الذنوب ، فاقبل منهم ،وانك‌مهما تصلح فلن نعزلك عن عملك ، و من
١٠ ـ اقام على يهود يته او مجوسيته فعليه الجزيه .

الله
رسول
محمد

(الوثايق السيا سيه ٨٠)

٣٩

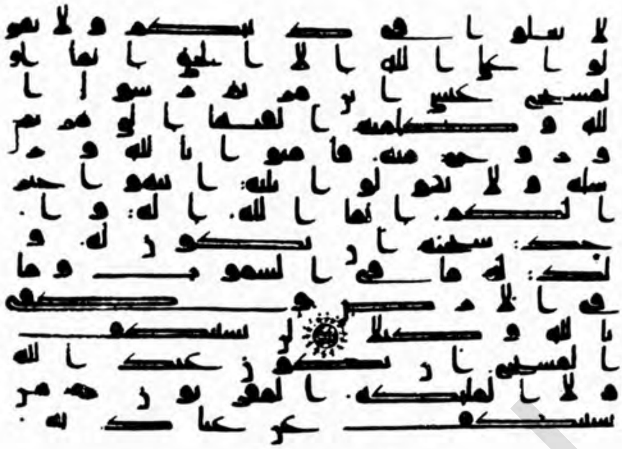

یا ایها الذین امنوا انفقوا مما رزقنا کم من قبل ان یاتی یوم لابیع فیه ولا خلة و لا شفاعة والکافرون هم الظالمون الله لا اله الا هو الحی القیو (م)

قرآن کریم کتابت خط کوفی قرن دوم هجری روی پوست آهو

منسوب بخط مبارك حضرت عثمان رضی الله عنه محفوظ در کتابخانه نسخ خطی افغانستان

مشکل ۴۱ سورهٔ ۲ آیت ۲۵۴

لا تغلوا في دينكم ولا تقولوا على الله الا الحق انما المسيح عيسى

بن مريم رسول الله وكلمته القيها الى مريم وروح منه فامنوا بالله ورسله ۝

۴۲

ولا تقولوا ثلثة انتهوا خيرا لكم انما الله اله واحد سبحنه ان يكون له ولد له

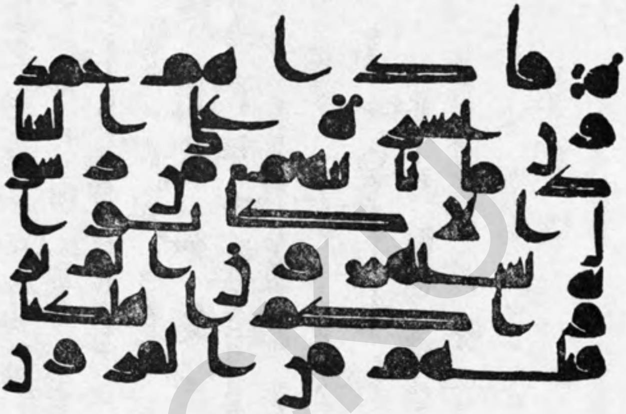
ما في السموات وما في الارض وكفى بالله وكيلا لن يستنكف المسيح ان يكون

عبدا لله ولا الملئكة المقربون ومن يستنكف عن عبادته ......

شکل ٤٢

يك صفحه از قرآن شريف منسوب به خط حضرت على رضى‌الله عنه، كه درموزهٔ مشهد رضوى خراسان دريكصد ورق ٢٦ + ٣٧ سانتى متر محفوظ است وبر پوست نوشته شده‌كه در آخر رقم مبارك (كتبه على بن ابى طالب) دارد، و هر صفحه داراى١٤سطر است .

۴۳

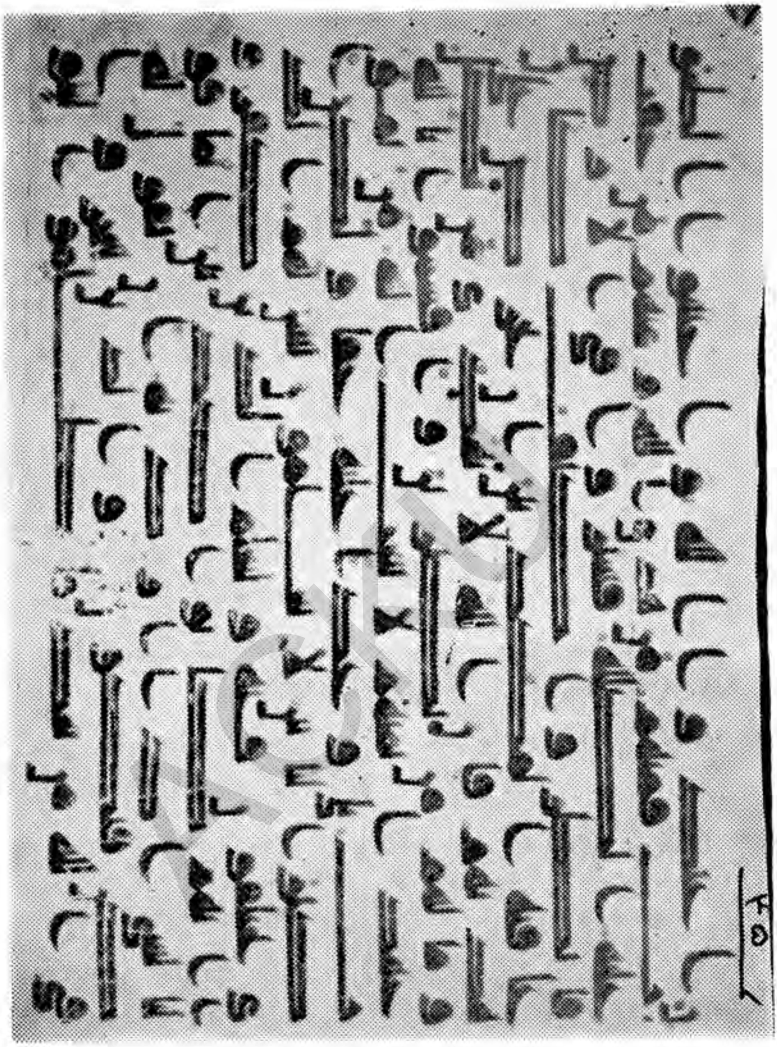

فاذا هم خمدون یحسرة علی العباد مایأتیهم من رسول الا کانوا به‌ یستهزؤن الم یروا کم اهلکنا قبلهم من القرون ..

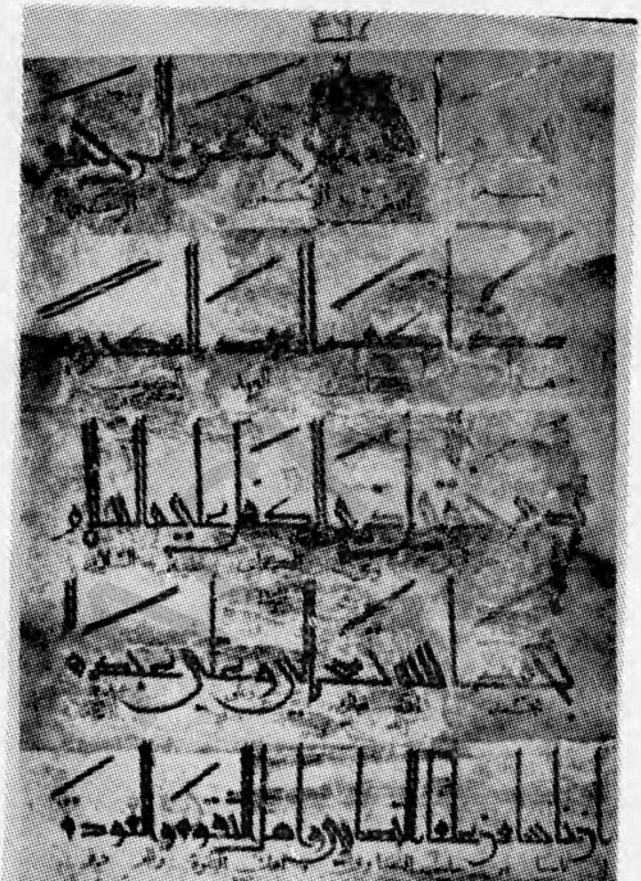
(قرآن عظیم_ سورهٔ یس_ آیت۳۰)

شکل ۴۳_۴۴

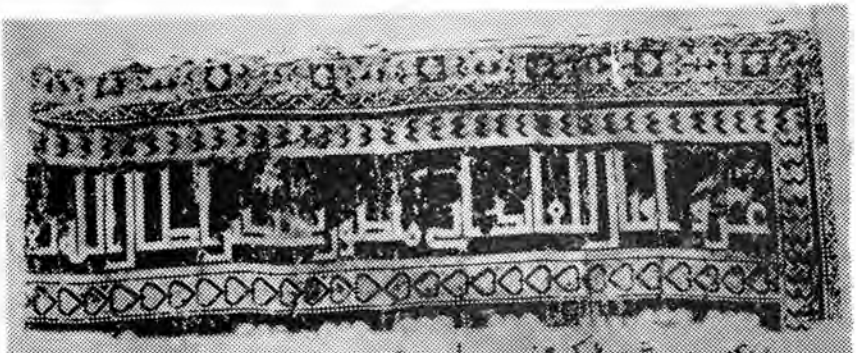
صفحه یی از قرآن شریف منسوب به خط حضرت حسن بن علی بن ابی طالب رضی الله عنه محفوظ موزهٔ مشهد رضوی دارای ۱۲۲ ورق پوست آهو، هر صفحه ۷ سطری، نوشته سال ۴۱ هـ که واقف آن شاه عباس صفوی است ووقف نا مهٔ آنرا مرحوم شیخ بهایی نگاشته .

یک صفحه قرآن شریف منسوب به خط حضرت علی در مشهد

عهد نا مه مجعول منسوب به خط
حضرت علی رض از مجله ایران‌شهر

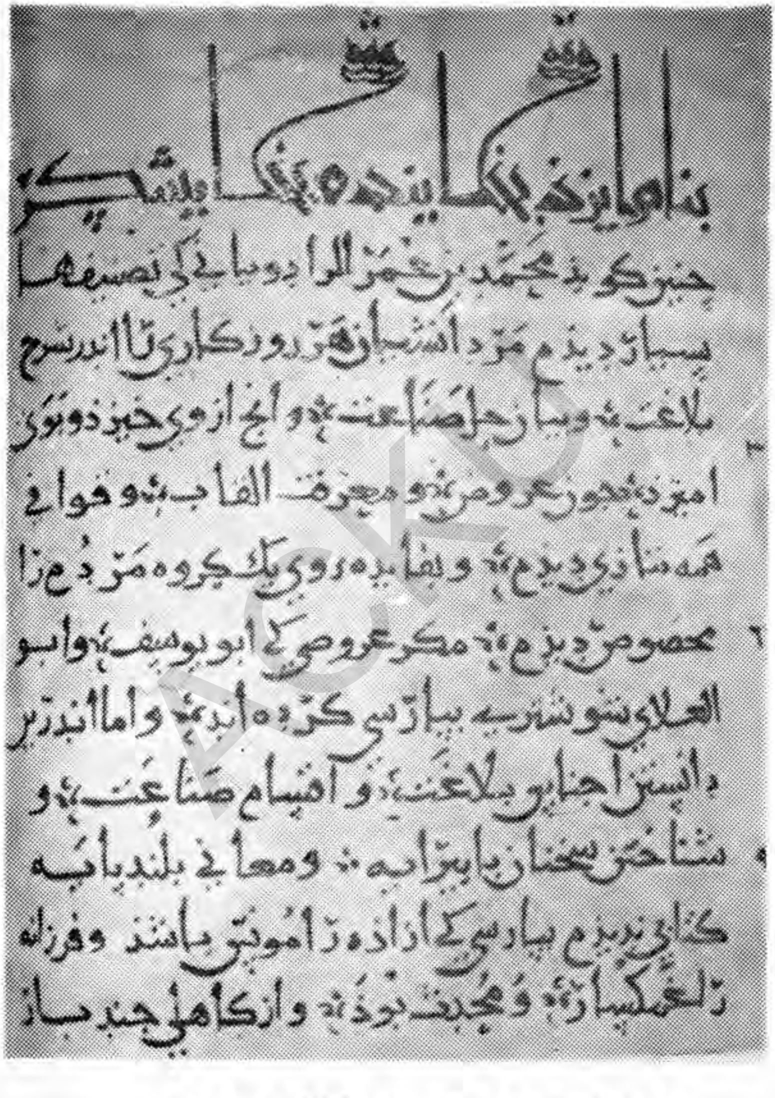
شکل ۴۷ نوشته کوفی بر پارچه ابریشمی حدود ۳۴۰ ه

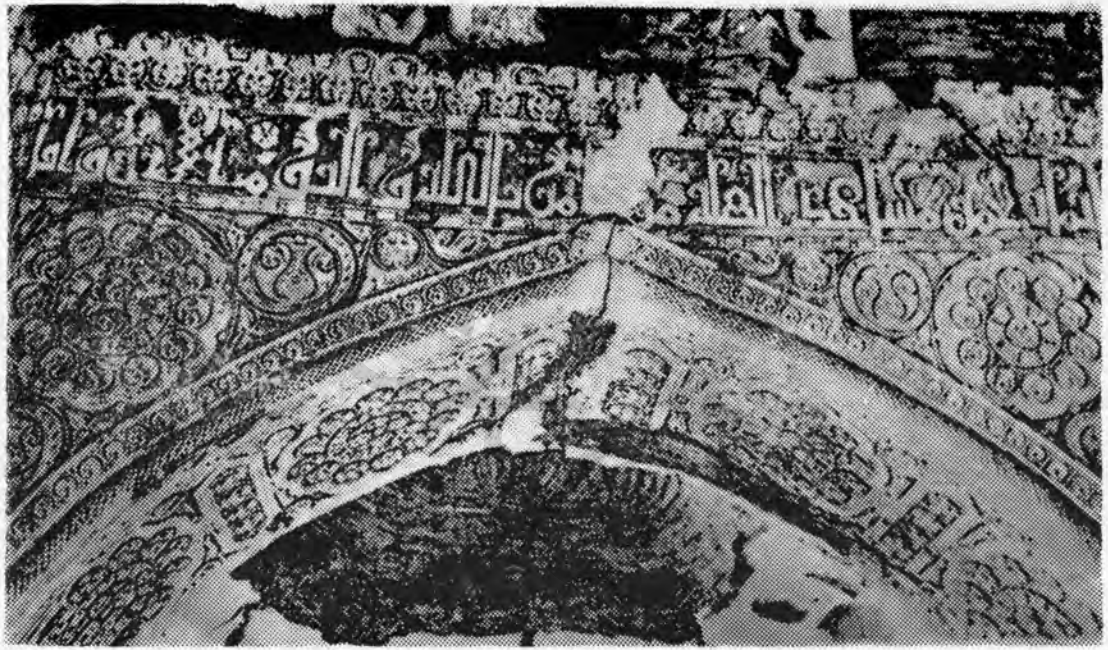
شکل ۴۸ نمونه اوراق مانوی

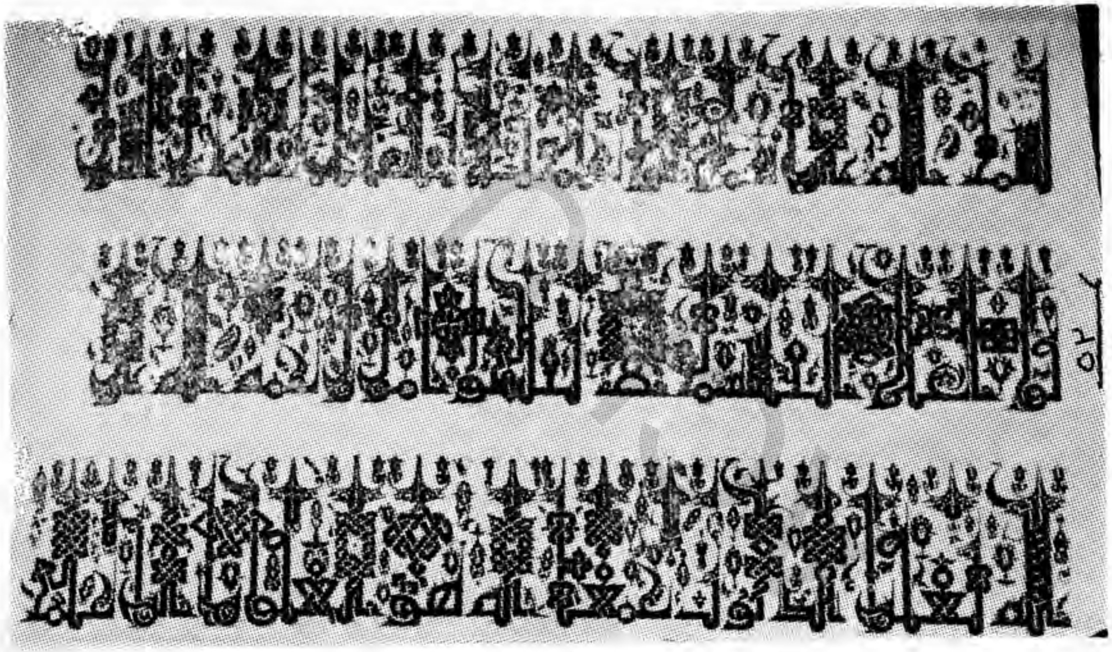
٤٩ صفحه اول كتاب الابنيه ٤٤٧ ه

۵۰ صفحهٔ اول ترجمان البلاغه ۵۰۷ هـ

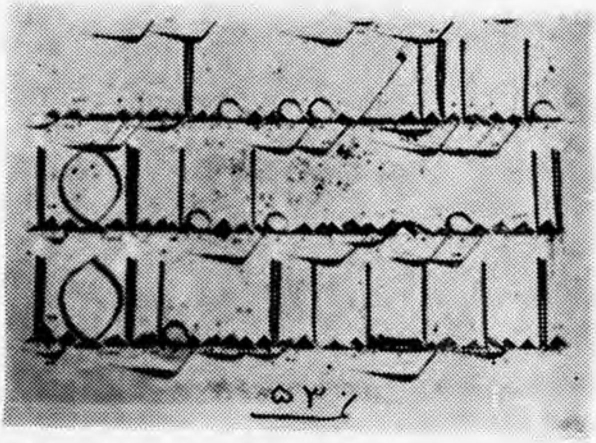

٥١ نمو نة خط كو فى مسجد نا يين ٣٥٠ ه

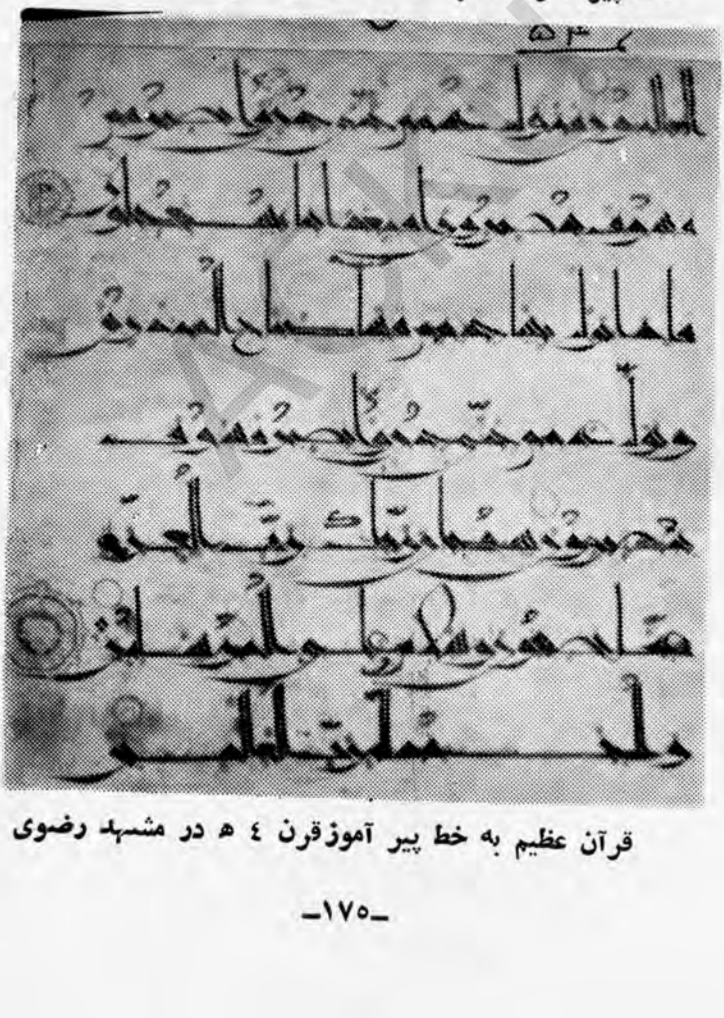

٥٢ خطکو فی تزئینی مقبره‌پیرعلمدار ٤١٨ هـ

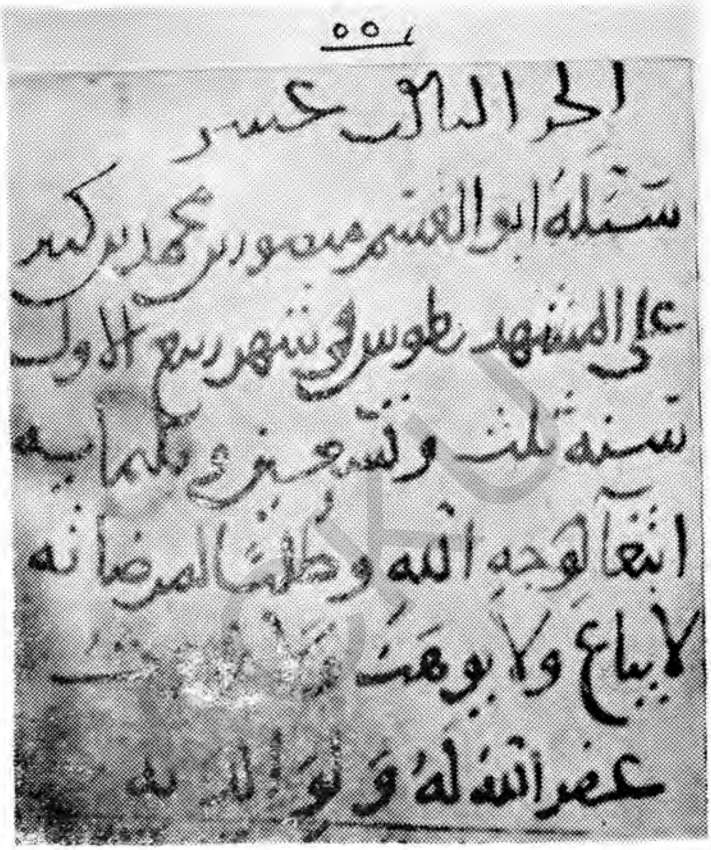
(از سروی آرت پر شیا)

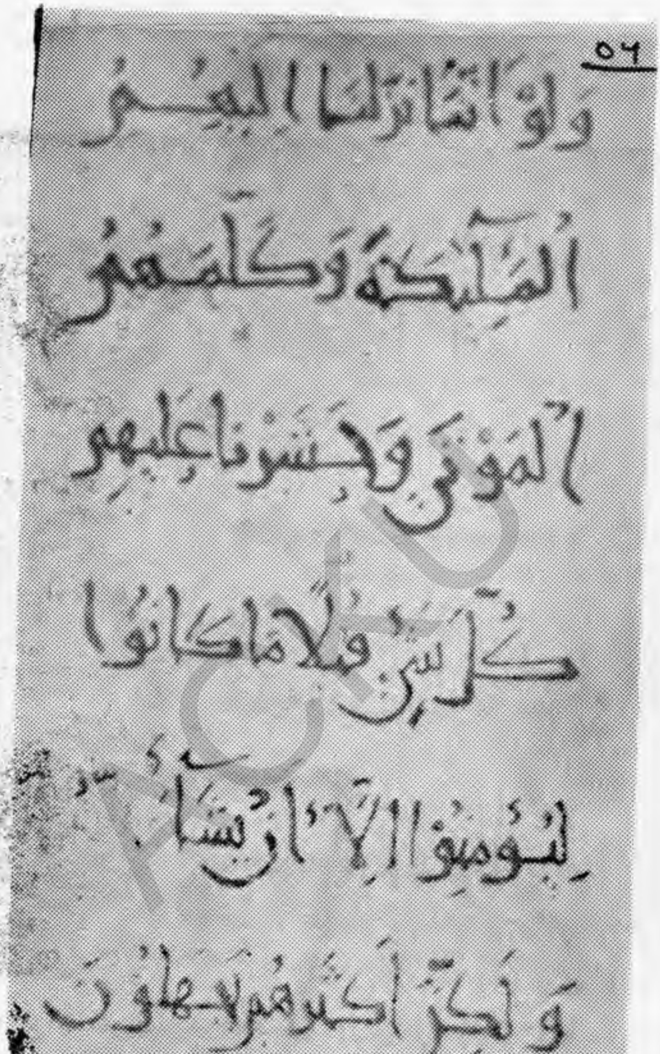
خط پیر آموز کتاب صفات الشیعه نوشتهٔ ۳۹۱ قمری

قرآن عظیم به خط پیر آموزقرن ٤ ھ در مشهد رضوی

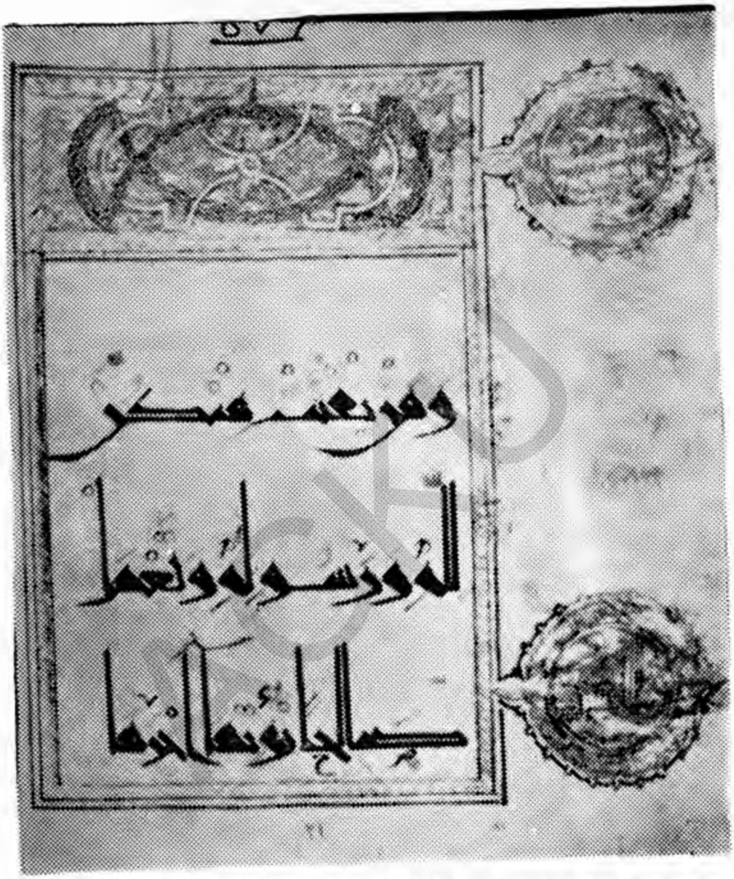

۵۵ صفحهٔ آخر قرآن عظیم بخط ابوالقاسم منصور هروی وزیر سلطان محمـود، نوشته ۳۹۳ ق درآستان رضوی مشهد
(از گنجینه قرآن)

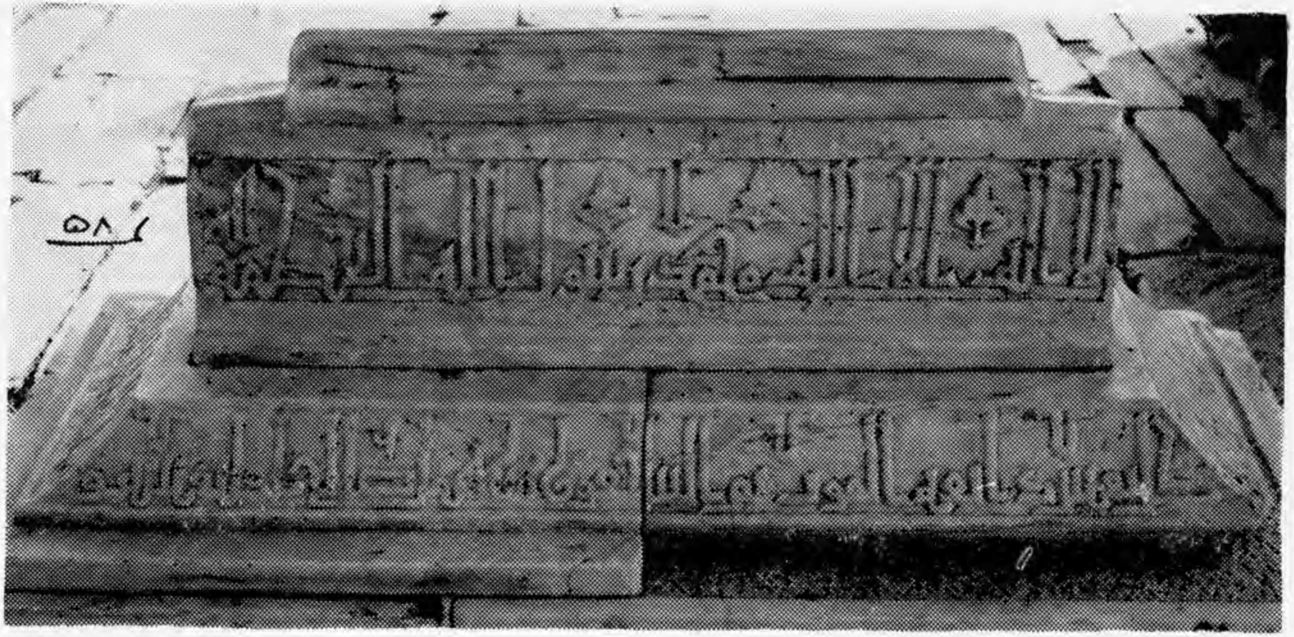

٥٦ خط ابو البرکا ت رازی ٤٢١ ق قرآن شریف آستان
رضوی مشهد

(گنجینهٔ قرآن)

۵۷ قرآن شریف به خطعثمان وراق غز نوی ٤٦٦ قدرآستان رضوی مشهد
(از گنجینه قرآن)

۵۸ نو شته آرامگاه امیر سبکتگین در غز نه حدود ۳۸۷ ق

۵۸ نوشتهٔ قبر سلطان محمود در غزنه حدود ۴۲۱ ق خط کوفی

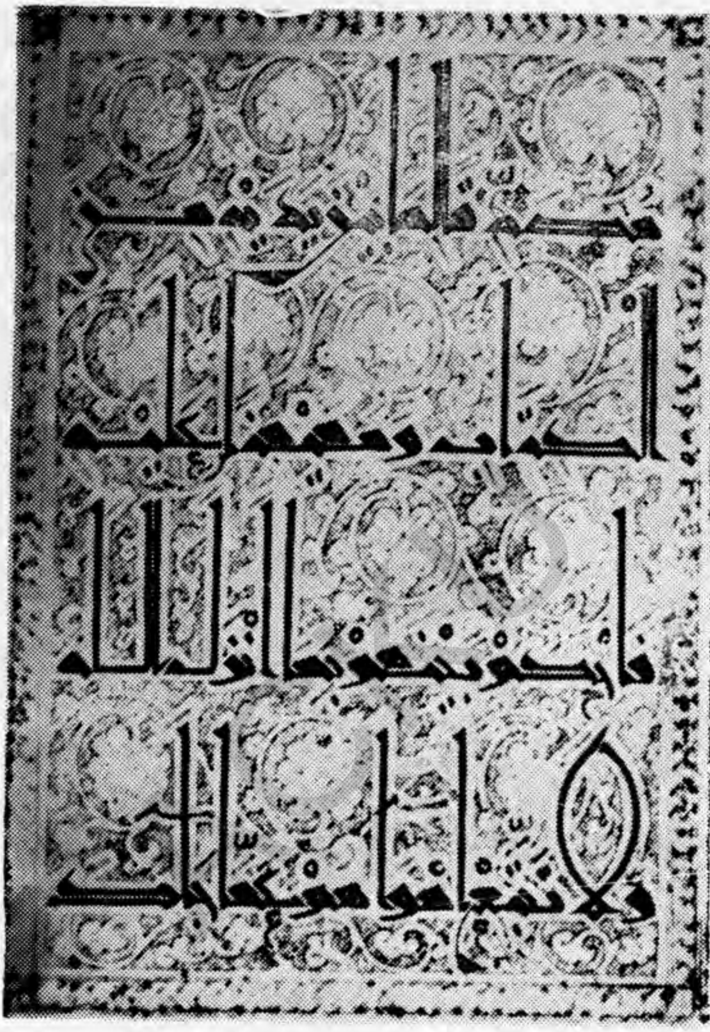

۵۹ خط رقاع قبر سلطان محمود درغزنه
حدود ۴۲۱ ه

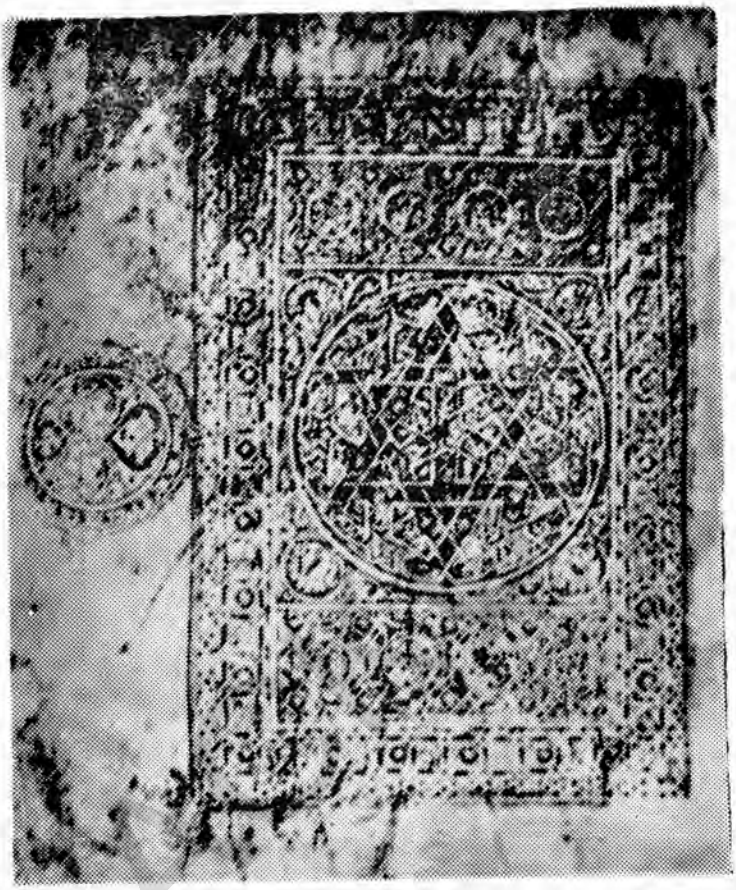
عینا نقل بخط شیخ محمد رضا هروی

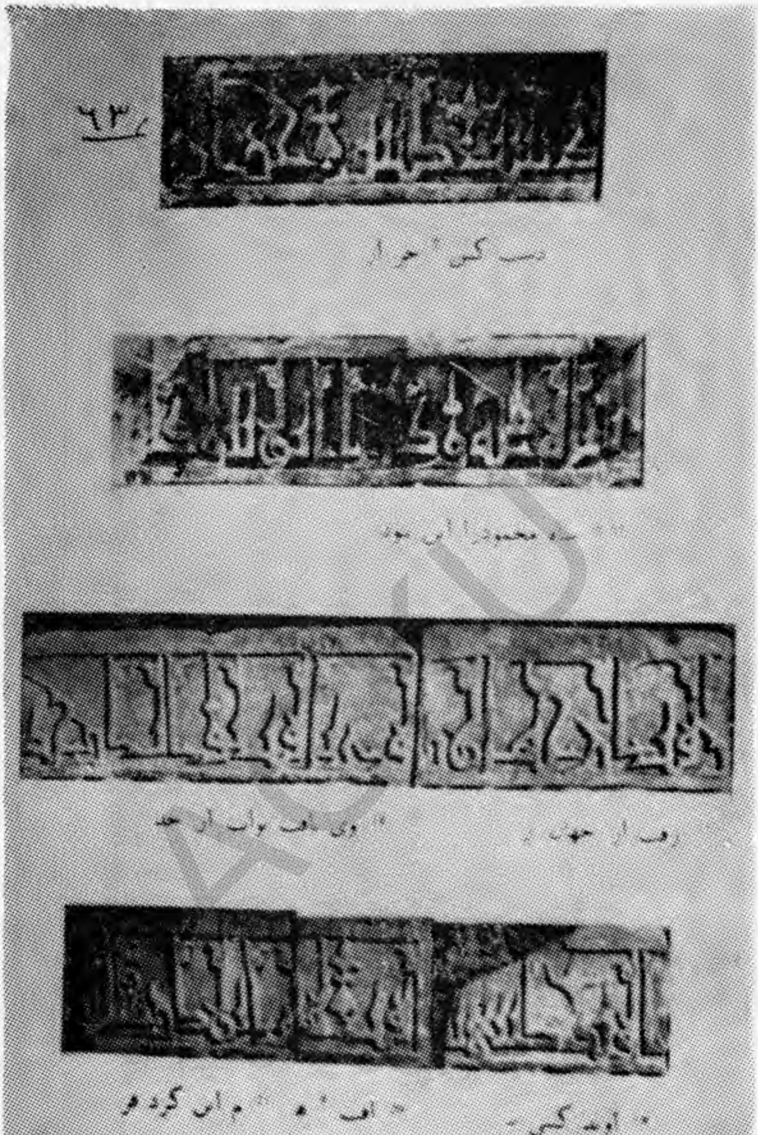
صفحه قرآن عظیم به خطابوبکر بن احمد غزنوی ۵٦٦ق در موزهٔ مصر . (از سروی هنر پر شیا)

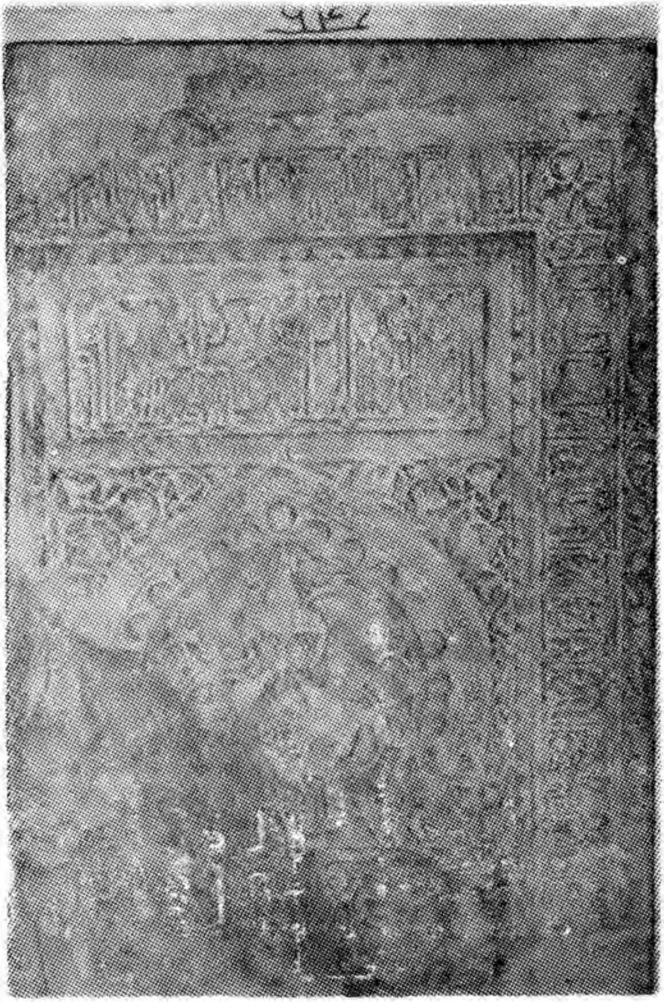
۶۱ تلفیق خط کوفی با پیر آموز در قرآن شریف
مجموعهٔ چستر بیتی لندن (از سروی هنر پرشیا)

٦٢ قرآن عظیم که در ۵۰۵ ق در شهر بست نوشته شده در کتابخانه ملی پاریس .
(از سروی هنر پرشیا)

٦٣ نمونه های خطوط کوفی عبارات زبان دری از بقایـای قصر مسعود سـوم در غز نه‌حدود ۵۰۰ ق

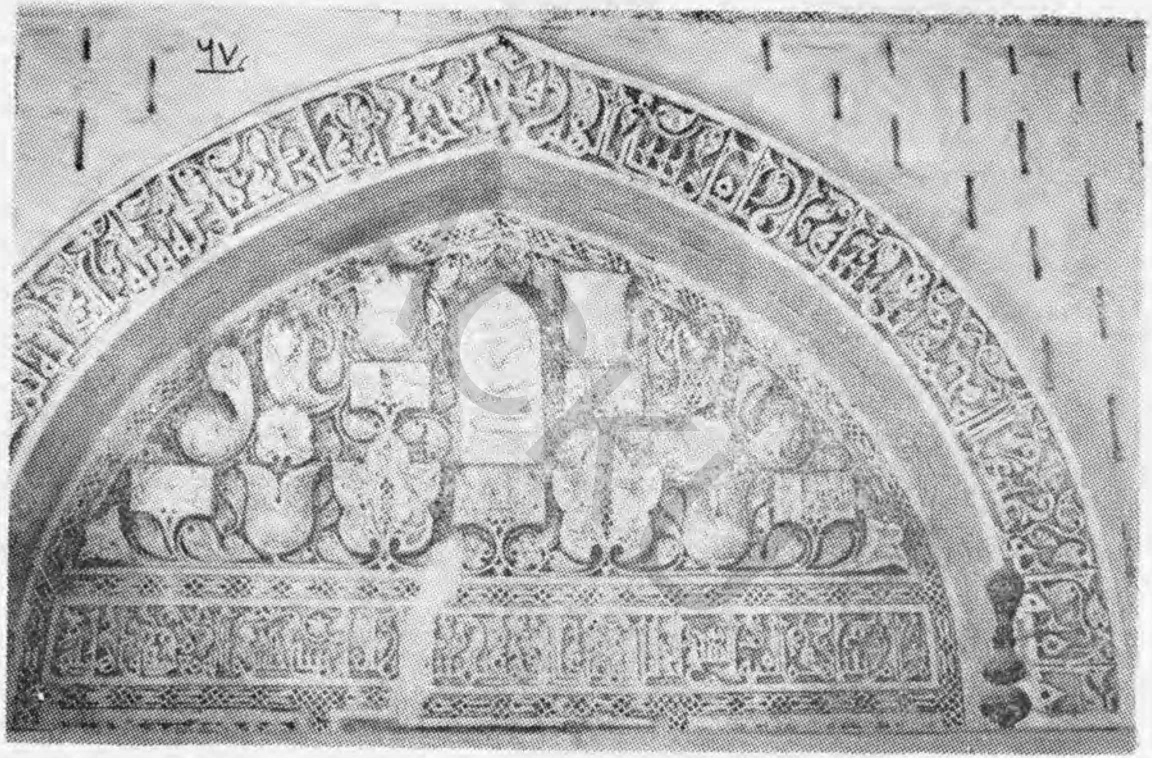
٦٤ خطوط کوفی جامع اولیا در غزنه

٦٥ خط کوفی تزئینی رباطشرف‌سرخس در حدود ۴۵۰ ق
(از مجلهٔ هنر و مردم ۵۲)

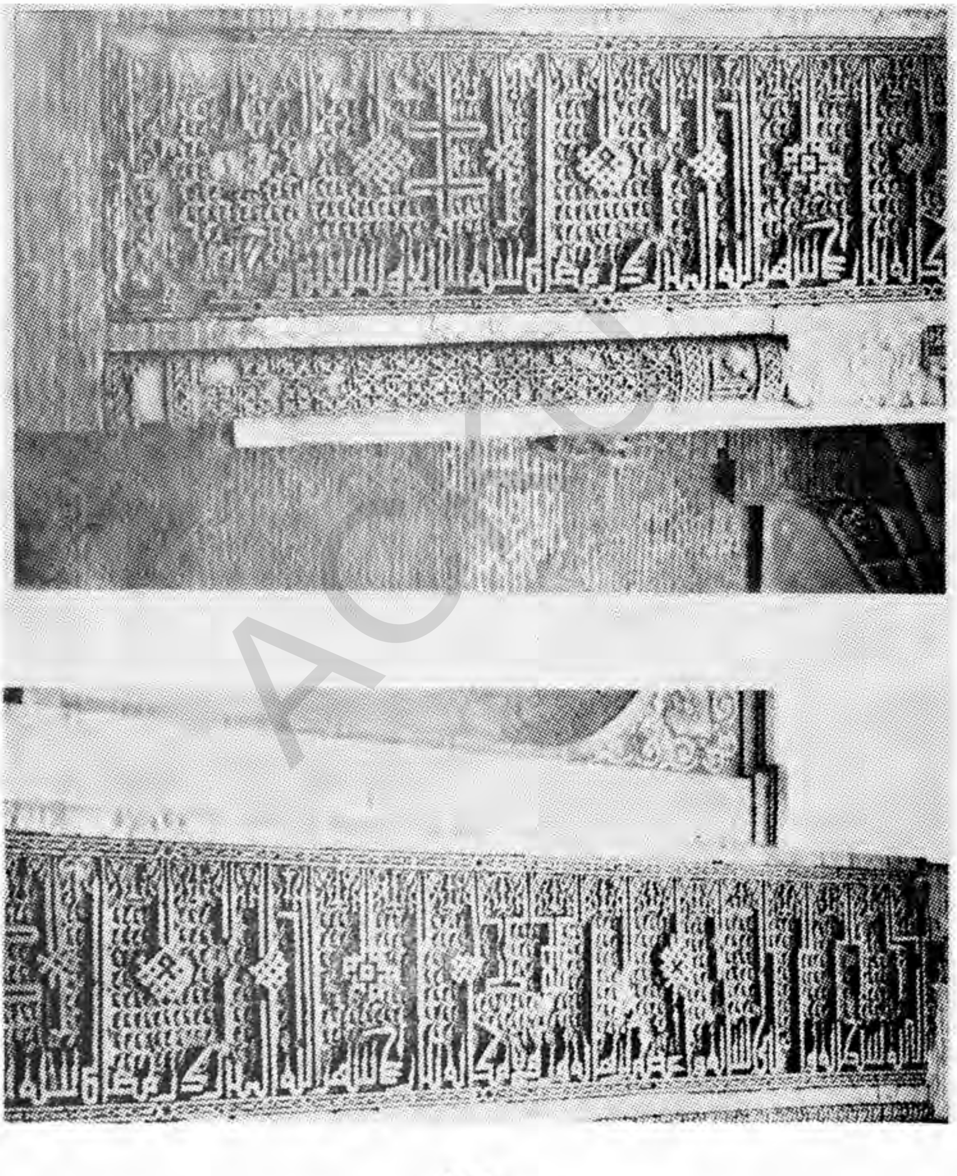

٦٦ نمونهٔ خط کوفی متمایل بـه‌نسخی هرات ۵۳۰ ﻫ
از سنگ مزار درخواجه عبدالله‌طاقی ـ موزهٔ هرات .
١ ـ بسم الله
٢ ـ الرحمن الرحيم .
٣ ـ هذا قبر الشيخ
٤ ـ الـر ضى العابد محمد بـن‌اسمعيل
٥ ـ الغورى ، بتاريخ يوم الاربع
٦ ـ العشرون من جمادى الاول(كذا)
٧ ـ سنه ثلثين و خمسما ئه ...
٨ ـ له ولوالديه ولمن ...

۶۷ تکامل خط تزئینی کوفی برمزار امام یحیی درجوزجان حدود ۴۳۰ ق

نمبر ٦٨

خوانش ٦٨

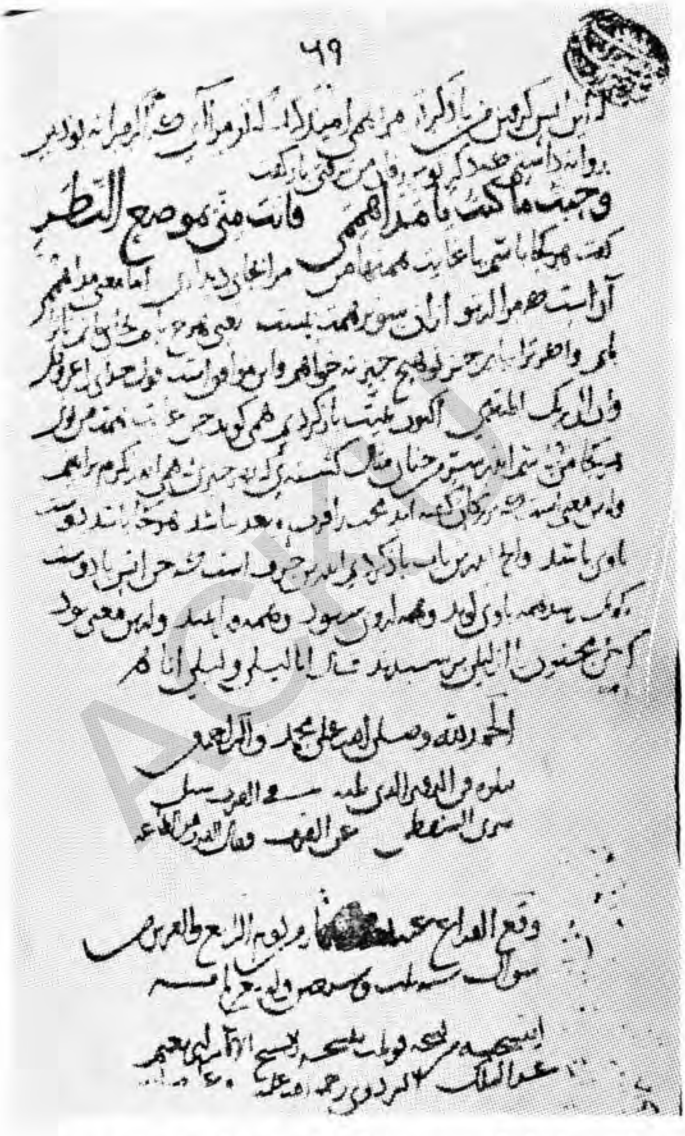
کتیبهٔ بناء مسجد هرات در عصرغیاث الدین محمد سام غوری ٥٩٧ هـ

١ ـ السطان‌المعظم ، شهنشاه‌الاعظم ، مـالك رقاب الامم ، مـو لی ملوك العرب وا لعجم ، سلطان ارض‌الله ، حافظ بلاد الله ، معین خلیفه .

٢ ـ غیاث الدنیا و الدین ، معزالاسلام والمسلمین ، نظام العالم ، ابو الفتح محمد بن سام قسیم امیر المؤمنین انار الله بر ها نه ..

١ ـ (امر) ببناء هذه المسجد من‌خالص ماله السلطان المعظم ، شهنشاه الاعظم ، مالك رقاب‌الامم ،مولی‌ملوك العرب والعجم ...

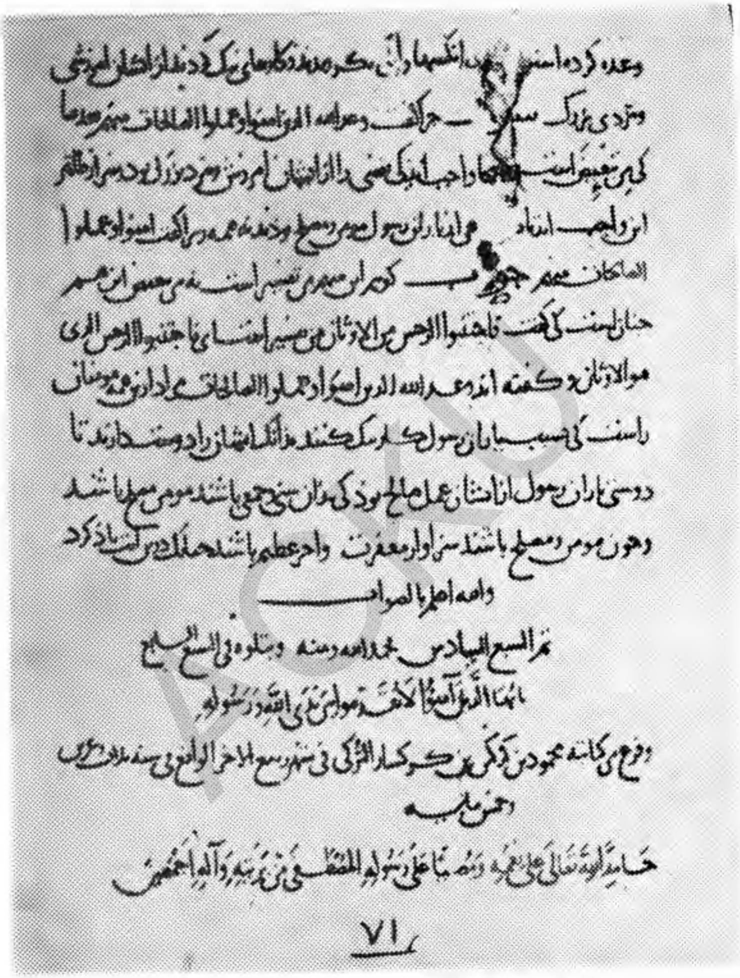
٢ ـ ...الله سلطانه،واعلی شانه‌واعظم برهانه ورفع مکانه ، بتاریخ شهر الله المبارك رمضان سنه سبع‌و تسعین و خمسمائه .

٦٩ صفحهٔ آخر شرح التعرف موزهٔ کراچی ٤٧٣ ق

بسم الله الرحمن الرحیم

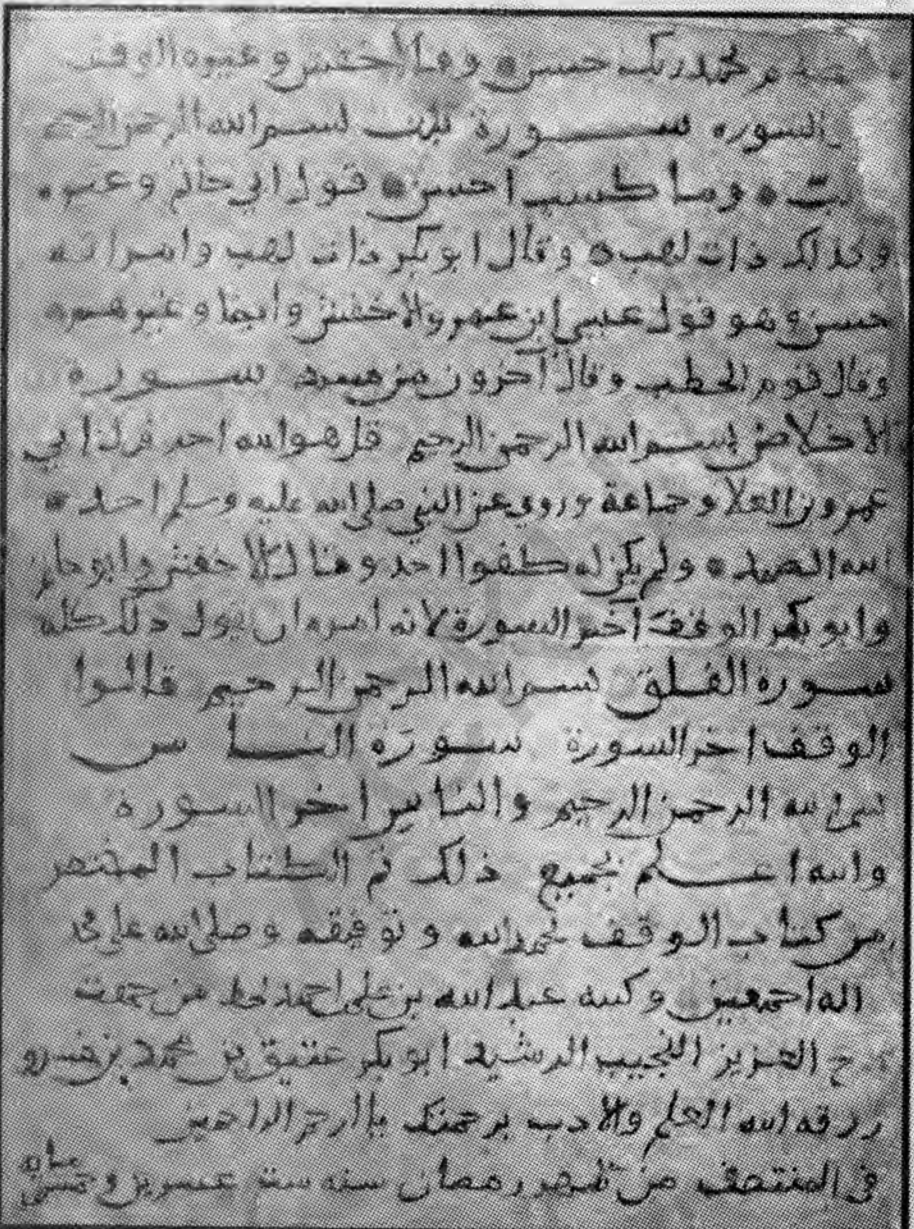
۷۰ صفحهٔ اول کتاب هدایة المتعلمین ۴۷۸ ق
نسخه کتابخانه بادلیان آکسفورد

تم السبع السادس بحمد الله ومنه ویتلوه فی السبع السابع

یا ایها الذین آمنوا لا تقدموا بین یدی الله ورسوله

صفحهٔ آخر تفسیر سورآبادی ۵۲۳ق
نسخهٔ اند یا آفس لندن

شكل ٧٢

... من محمد ربك حسن • وما الاخفش وغيره الى قد

السوره • سورة تبت بسم الله الرحمن الرحيم

بت • وما كسب احسن • قول ابي حاتم وغيره

وكذلك ذات لهب • وقال ابو بكر ذات لهب وامراته

حسن وهو قول عيسى بن عمرو والاخفش وابيا وغيرهم •

وقال قوم الحطب • وقال آخرون من مسد • سورة

الاخلاص بسم الله الرحمن الرحيم قل هو الله احد قول ابي

عمرو بن العلا وجماعة وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم احد •

الله الصمد • ولم يكن له كفوا احد وهذا لا الاخفش وابو حاتم

وابو بكر الوقف آخر السورة لانه امره ان يقول ذلك كله

سورة الفلق بسم الله الرحمن الرحيم قالوا

الوقف اخر السورة سورة الناس

بسم الله الرحمن الرحيم والناس اخر السورة

والله اعلم بجميع ذلك تم الكتاب المختصر

من كتاب الوقف بحمد الله وتوفيقه وصلى الله على محمد

آله اجمعين وكتبه عبد الله بن علي احمد لخط من جمعه

... العزيز النجيب الرشيد ابو بكر عتيق بن محمد بن ...

رزقه الله العلم والادب برحمتك يا ارحم الراحمين

في المنتصف من شهر رمضان سنه ست وعشرين وخمس مايه

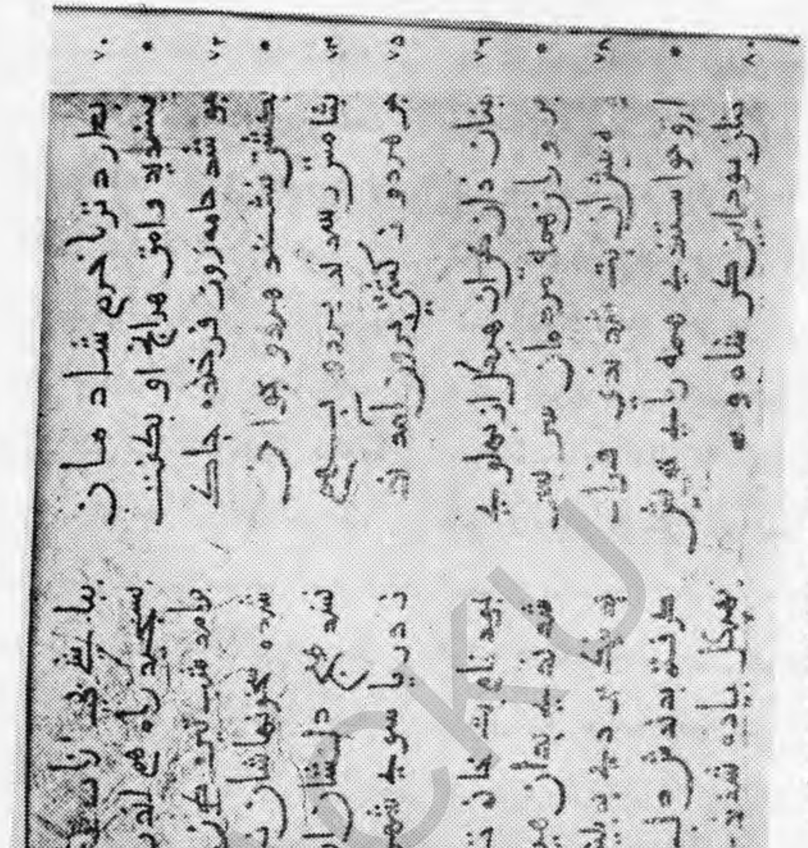
٥٢٦هـ — المختصر من كتاب الوقف

این نسخه مختصر کتاب الوقف در٥٢٦ ه بخط عبد الله بن علی نوشته شده که نمونهٔ نسخی اواسط قرن٦ ه است .

این نسخه برای ابوبکر عتیق بن‌محمد بن خسرو نو شته شده ، که ظاهراً همان مولف تفسیر سورآبادی باشد !که درکتاب السیاق عبدالغافر نامش ابوبکر عتیق بن محمد متو فا٤٩٤ ه است .

که بدین حساب باید نویسنده همین نسخهٔ ٥٢٩ ه نباشد .

اگر چه مولوی محمد شفیع مرحوم این هردو ابوبکرعتیق رایکنفرشمرده ولی بین وفات ابو بکر عتیق سور آبادی مفسر ، واین ابوبکر عتیق فاصله سی ساله موجود است ، چون‌در ٥٢٦ ه این شخص جوان رشید مستحق دعای رزقهٔ الله العلم والا دب‌بوده بنا برین باید سال وفات سور آبادی ، او قات پیدا یش وی باشد .

نمبر ۷۳ به صفحهٔ آینده رجوع شود

بدارد ترا خرم (و) شادمان — ببا شی بی آزا د و ایمن بجان

پسند ید وا مق هر انچ او بگفت — بسنجید را ه هم انـدر نهفت

چو شد جامه روز فر خنده چا ك — برا مد شب تیره گون از مغا ك

بکشتی نشستند هر دو جوا ن — شده سخو نهاشان زهرکس نهان

بشا مس ر سید ند هر دو بهم — نشد هیچ د لشان لذان ره د ژ م

چون هردوز کشتی برون آمدند — ز دریا سوی شهر شامس شد ند

چنان دان کی آن هیکل‌از پهلوی — بود نام بت خانه تا بشنو ی

برو زان همه مر دمان سر بسر — شدندی بدان هیکل نا مو ر

همه پیش آن بت شدندی فر ا ز — بد(و) نیك‌بردی به‌پیشش نماز

ازو خوا ستندی همه رای خو یش — گرفته بد ند ش دل آرای خویش

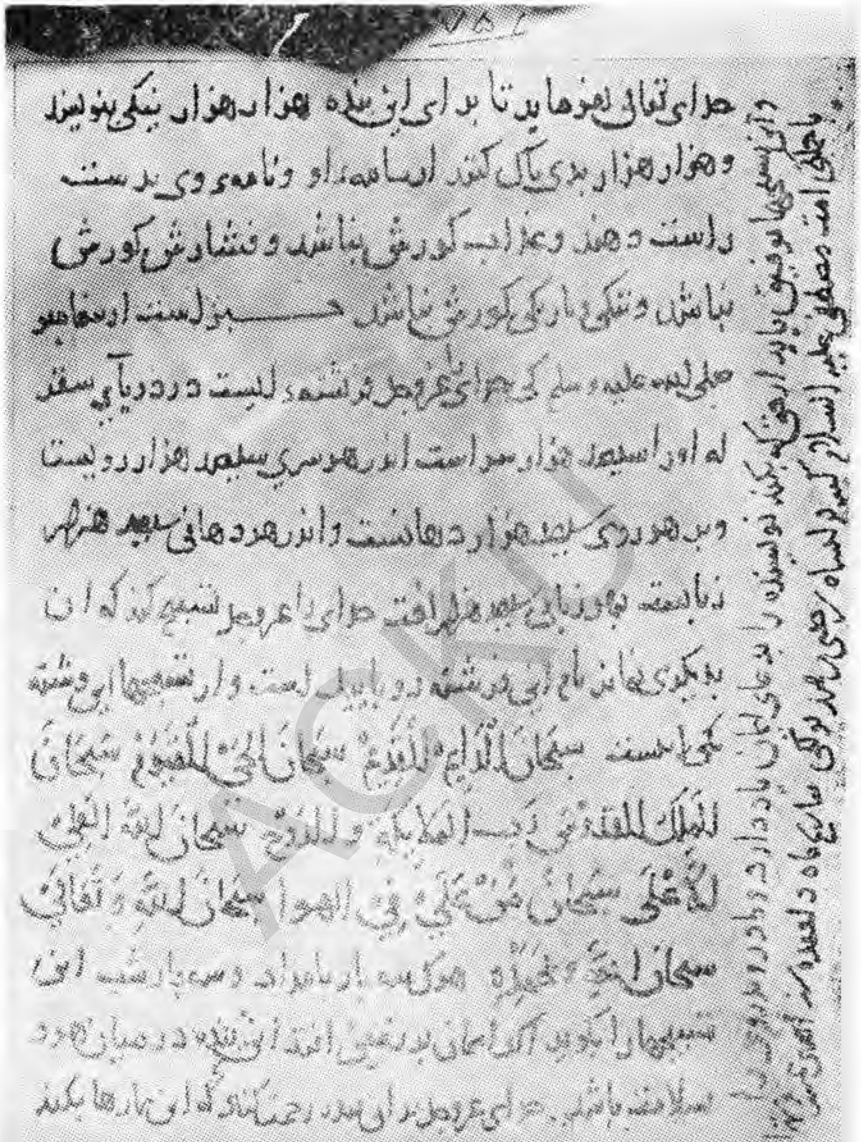
چنان بود آیین کی شاه و سپاه — بهیکل پیا ده شد ندی بر ا ه

نمبر ۷۳

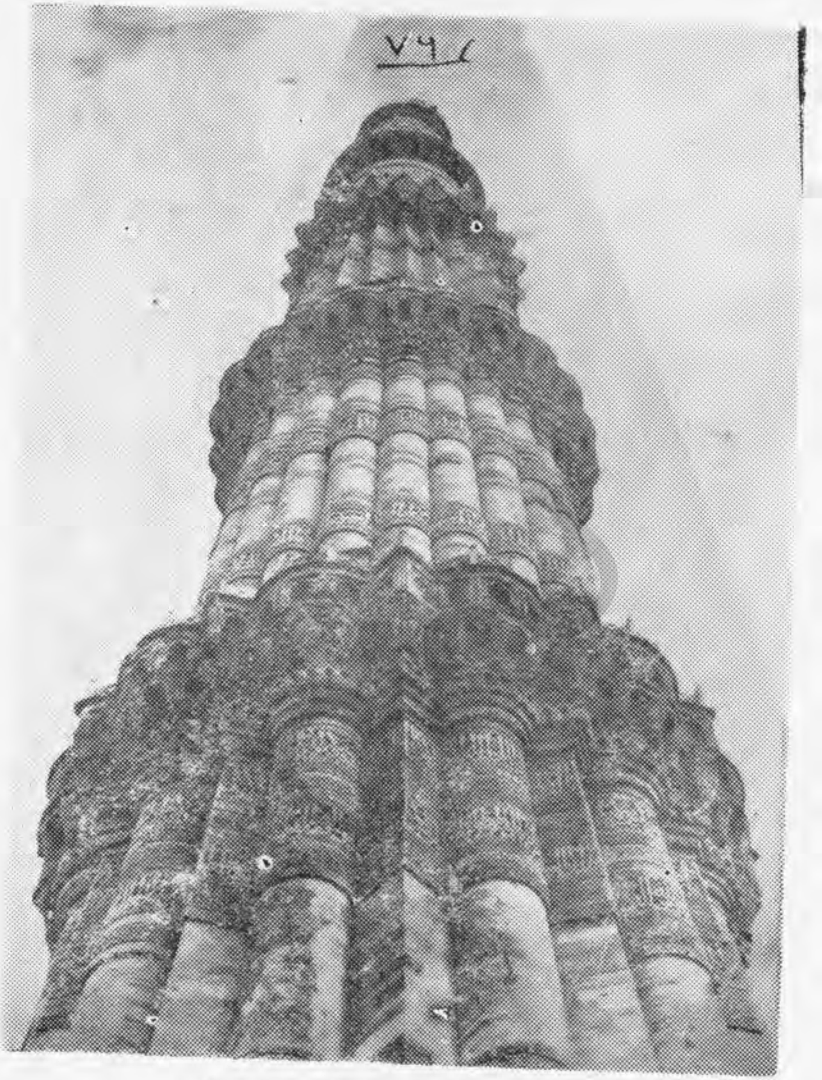
نیم صفحه از کتاب خطی وامق‌وعذرای عنصری (متوفا ٤٤١ هـ) که یك نسخهٔ ناقص‌آن‌دارای ۳۵۳ بیت‌در سکسهرسنده بدست آمده و تاریخ نو شتن آن بین ٤۰۰ ـ ۵۰۰هـ تخمین می شود . این کتاب خطی پیش از ۵۲٦ هـ در ملك سری زکی‌بن محمد بن علی عبد الحمید بامیانی بود (طبع لاهور ۱۹٦۷م به‌ترتیب‌وحواشی دکتر محمد شفیع مرحوم)

إنه كان وعده مأتيا لا يسمعون فيها لغوا إلا
سلاما ولهم رزقهم فيها بكرة وعشيا تلك
الجنة التي نورث من عبادنا من كان تقيا
وما نتنزل إلا بأمر ربك له ما بين أيدينا وما
خلفنا وما بين ذلك وما كان ربك نسيا رب
السموات والأرض وما بينهما فاعبده واصطبر

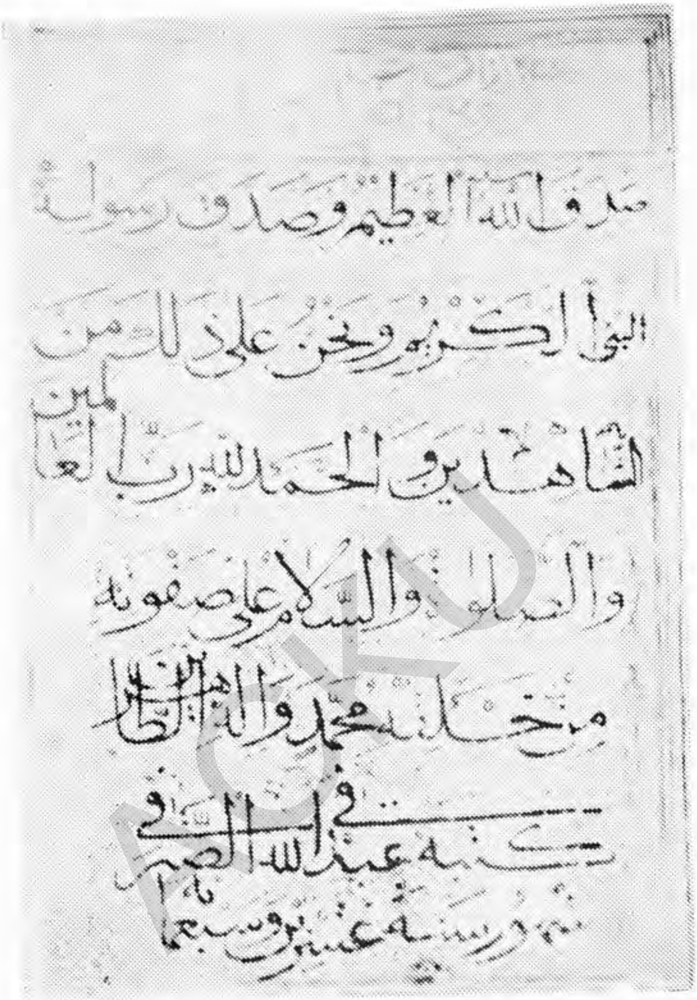
۷۴ صفحهٔ آخر قرآن شریف بخط محمد بن عیسی که برای سلطان غور غیاث الدین محمد سام نوشته شده ۵۸۴ ق .
(موزهٔ ایران باستان ـ از مجلهٔ هنر و مردم)

۷۵ نمونهٔ خط رسالهٔ دری بخط دولتشاه توالکی که از بامیان بدست آمده ۶۱۲ ق

٧٦ خطوط كوفى قطب منار دهلى٥٩٦ ق .

صدق الله العظيم وصدق رسوله
النبي الكريم ونحن على ذلك من
الشاهدين والحمد لله رب العالمين
والصلوة والسلام على صفوته
من خلقه محمد واله الطاهرين
كتبه عبد الله الصيرفي في
شهور سنة عشرين وسبعمائة

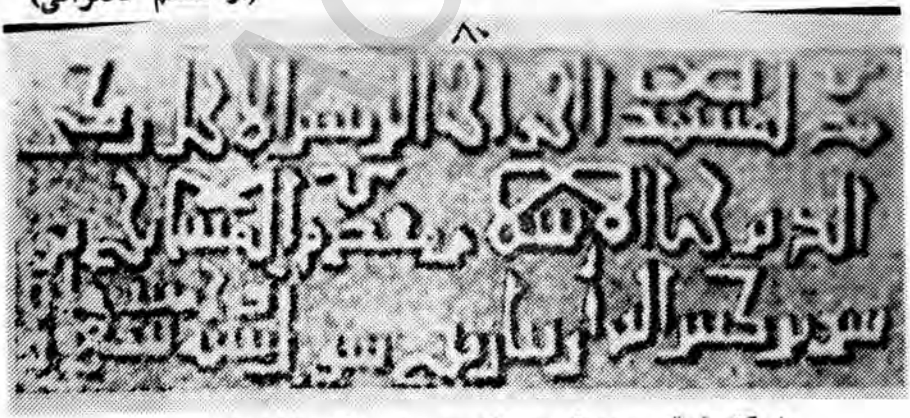
۷۷ صفحهٔ آخر قرآن بخط عبد الله صیرفی ۷۲۰ ق گنجینه مشهد رضوی .

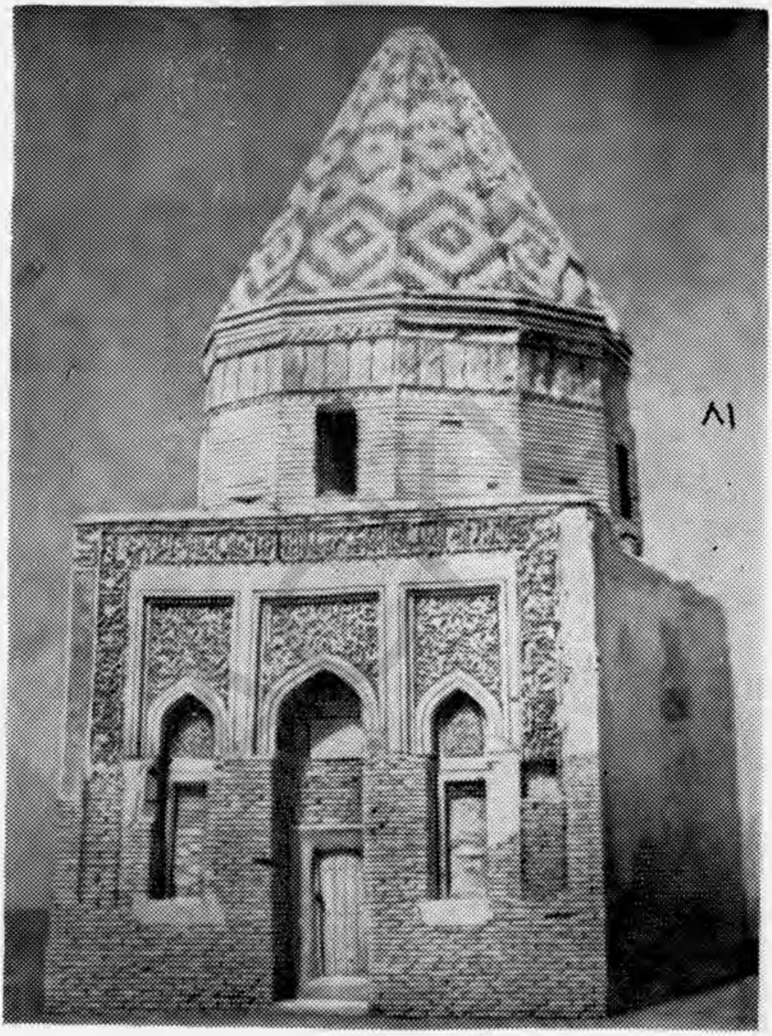
۷۸ خط رقاع نمای سلطان شاه‌برظرف هرات ۷۷۷ ق

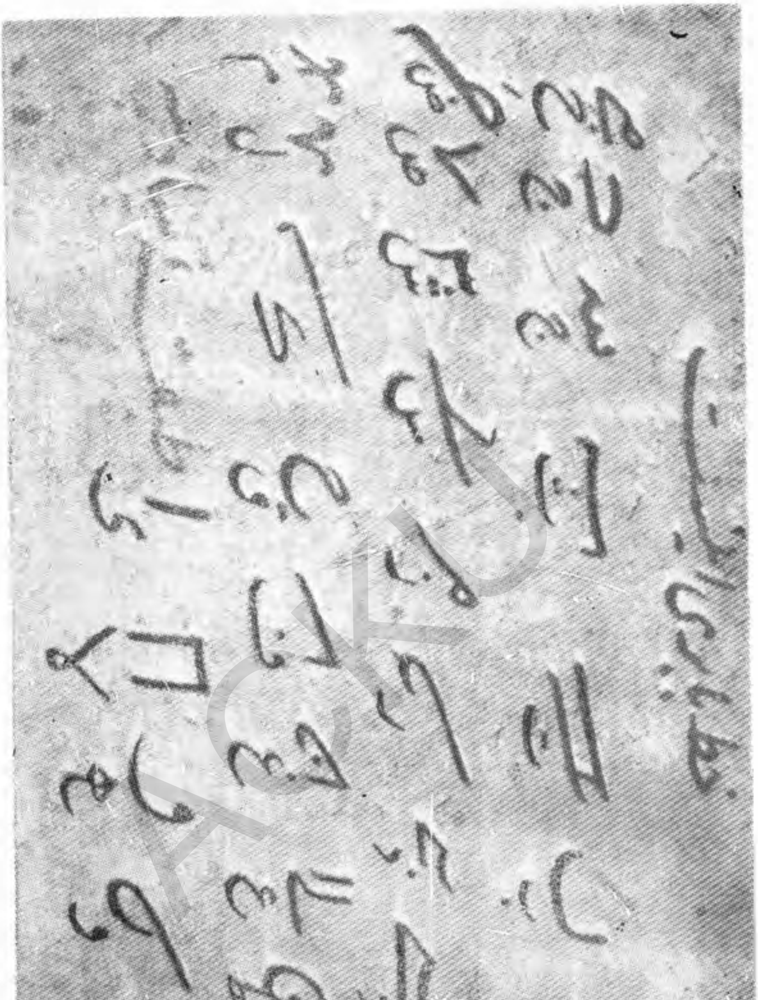
۷۹ نوشتهٔ مسجد الرشید بن محمد در باکو ٤٧١ ق
(از مسلم کالگرافی)

۸۰ کتیبهٔ قبر یوسف بن کبیر در باکو ٥٥٧ ق
(از مسلم کالگرافی)

۸۱ نوشتهٔ بنای مشهور به قبرفخرالدین رازی (؟) در اورگنج کهنه
قرن ۱۲ م

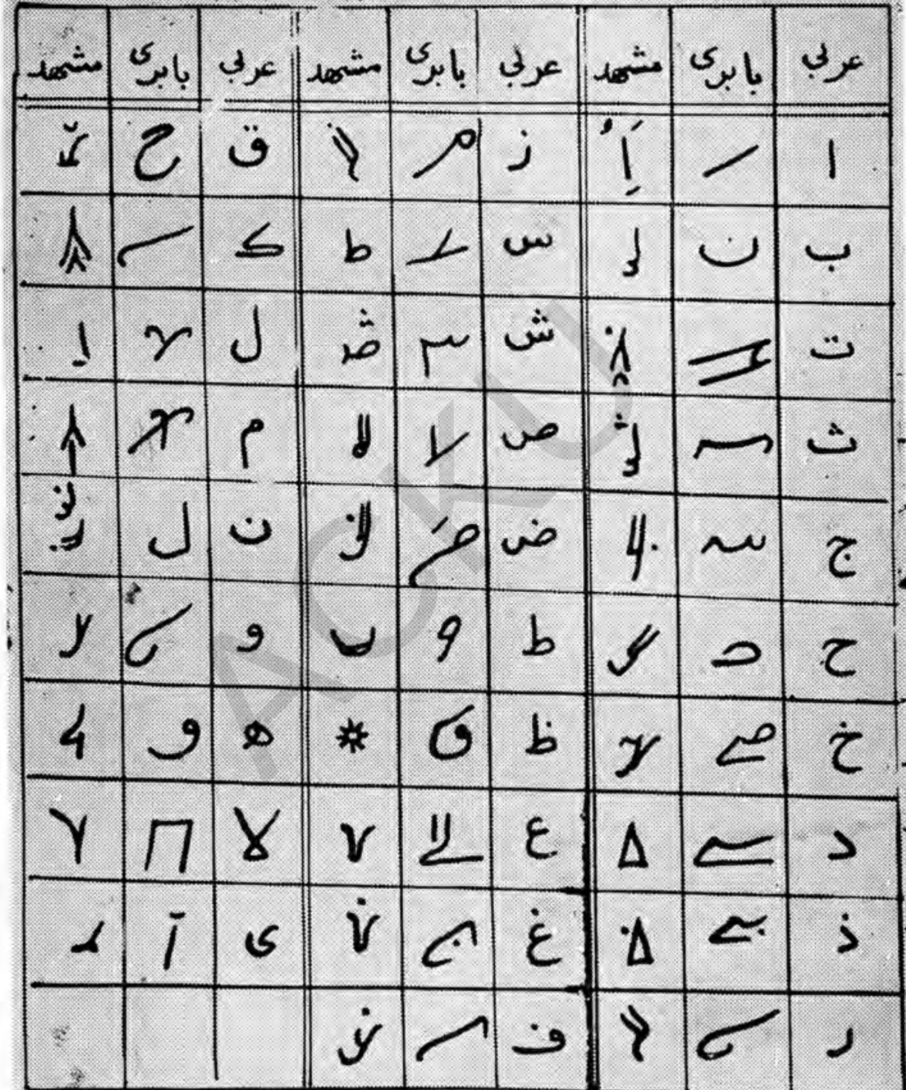

۸۲ نمونهٔ الفبای بابری از عجایب الطبقات خطی تالیف محمد طاهر بلخی ۱۰۵۵ ق

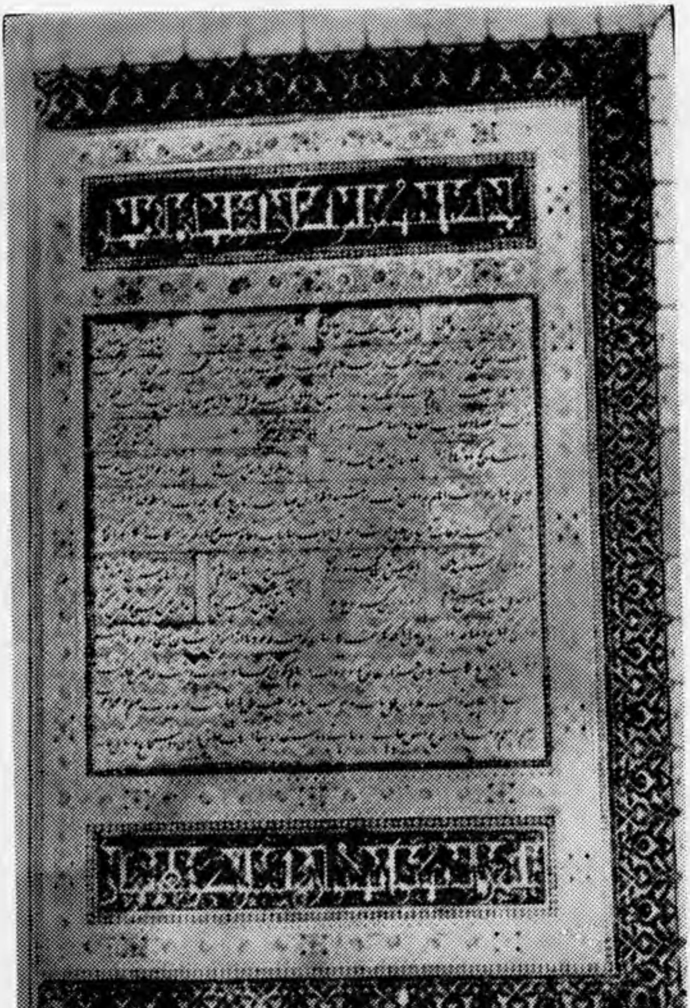
۸۳ یك صفحهٔ ازقرآن عظیم بخط ناشناخته در مشهد رضوی که دران سورهٔ قل یا ایهاالکا فرون ـ اذاجا ءنصرالله ـ تبت یدا ـ قل هـوالله احد نوشته شده است .

جدول مقایسوی حروف عربی وخط بابُری با خط مصحف مشهد

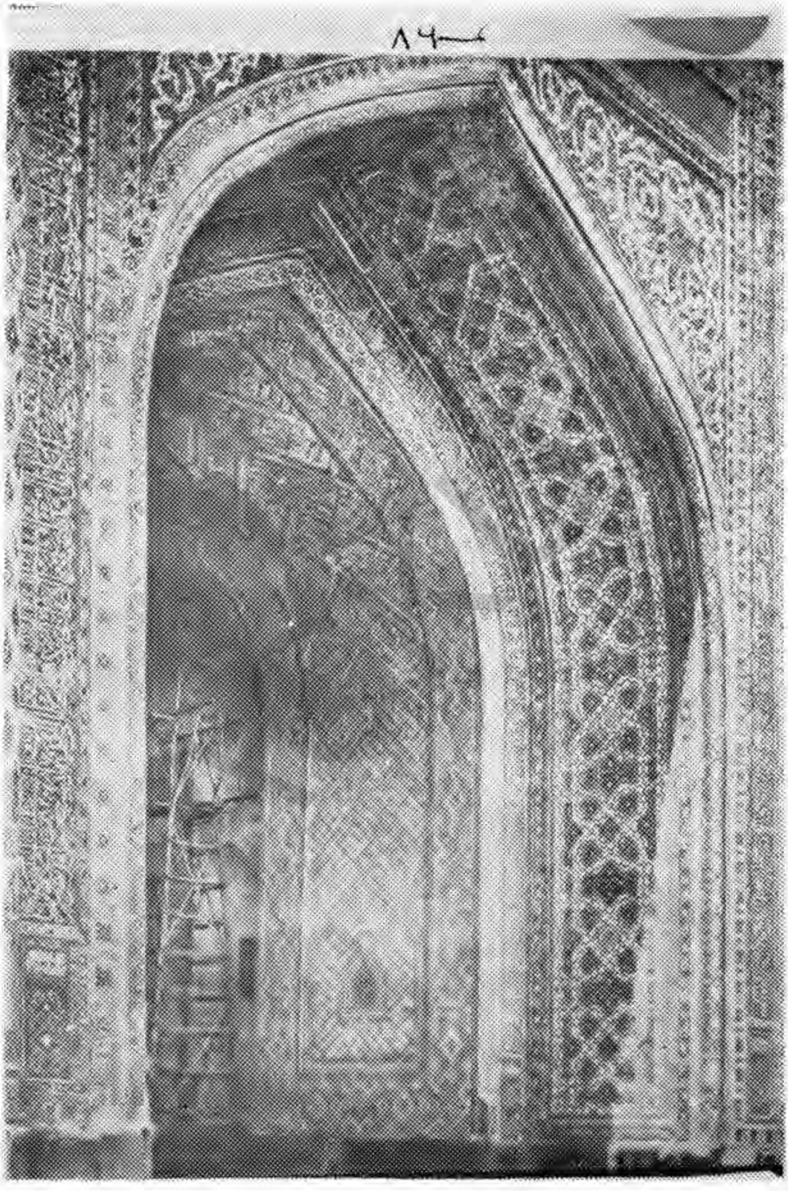

* در عکس چهار صفحه که بمن رسیده حرف ظ نیست .

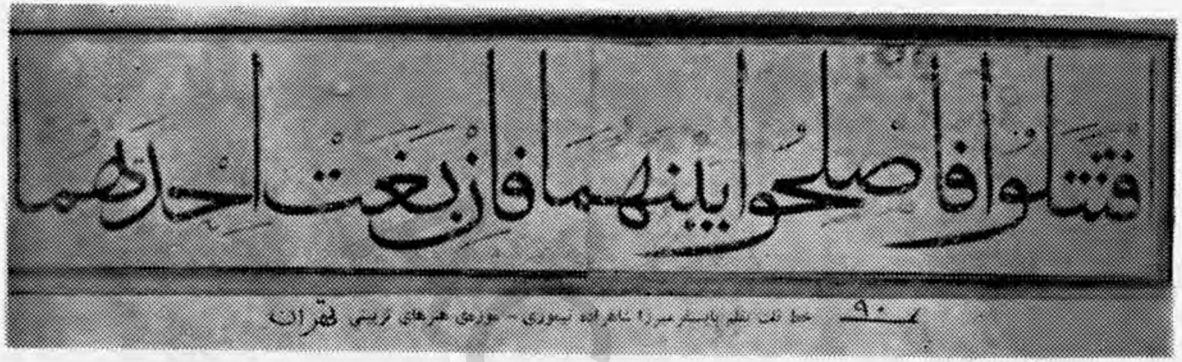
نمبر ٨٤

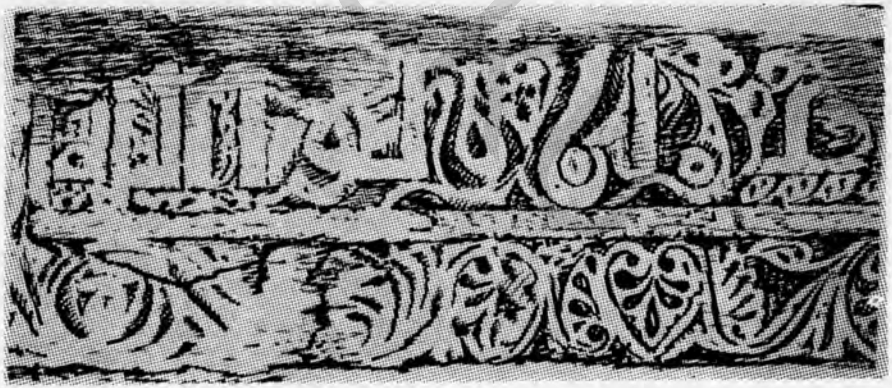

۸۵ صفحهٔ اول شاهنامهٔ بایسنقری
۸۸۳ ق در موزه گلستان تهـرا ن
(از سروی هنر پرشیا)

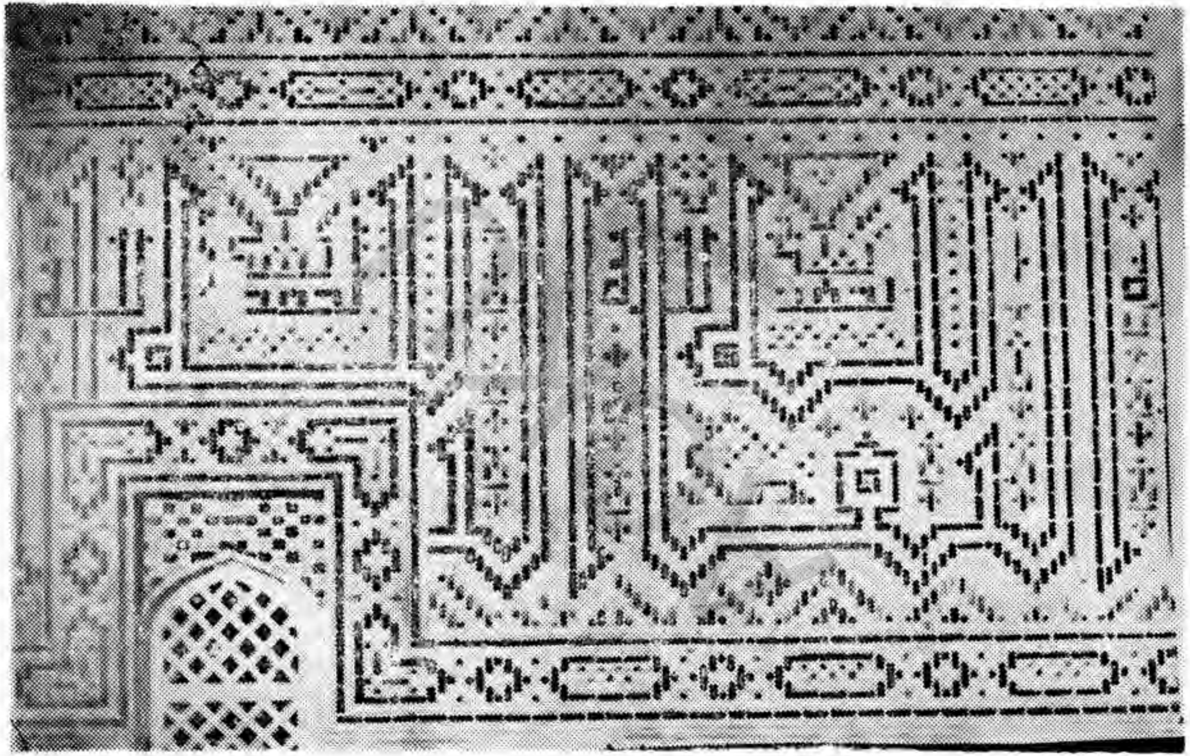

۸۶ ایوان مسجد گوهرشاد درمشهد رضوی که برپهلوی چپ آن امضای شهزاده بایسنقربن شاهرخ‌باخط او موجود است .
(از سروی هنر پرشیا)

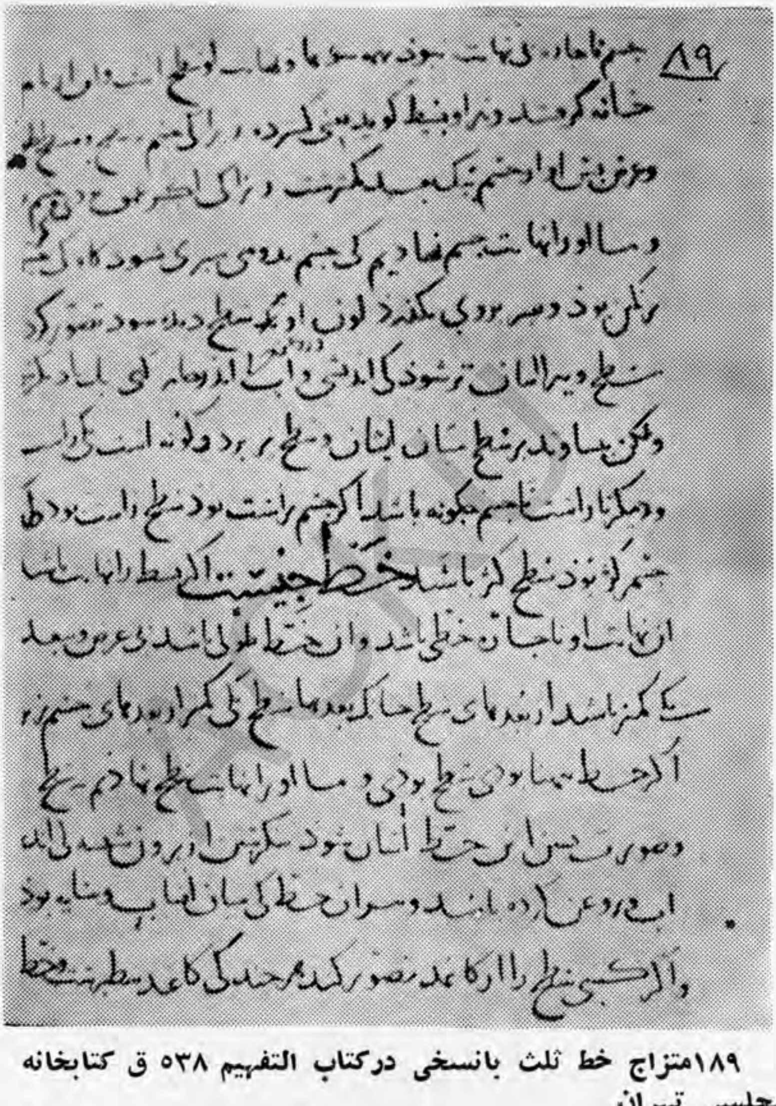

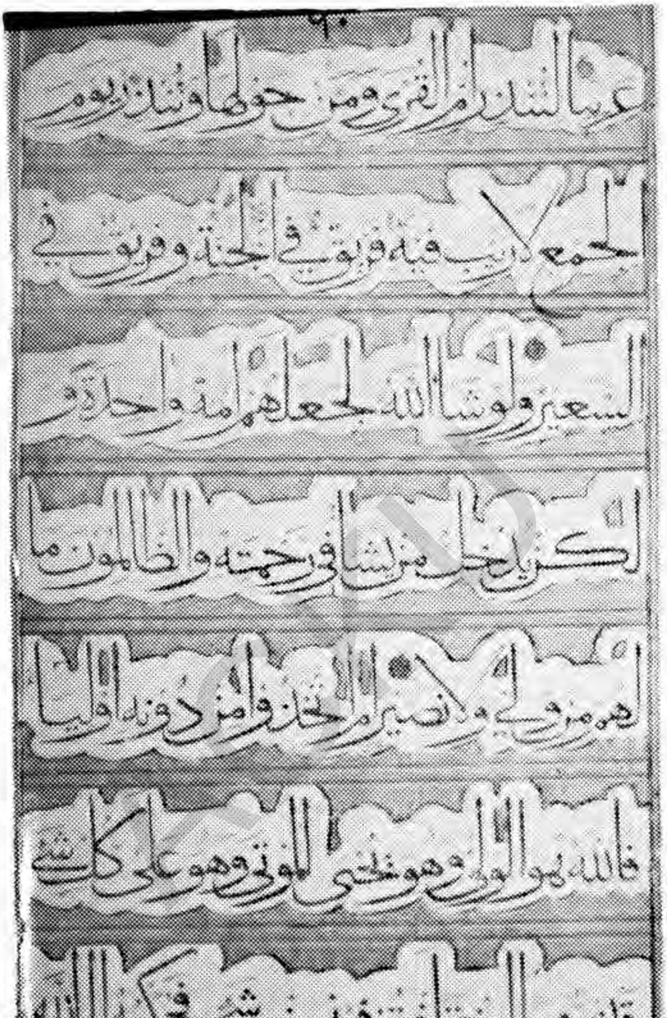
۸۷.بقایای نقوش وخط بریکی از دیوار های لشکر گاه بست

۸۸خط کوفی بین خشت کا ر ی برگورامیر تیمور در سمر قند

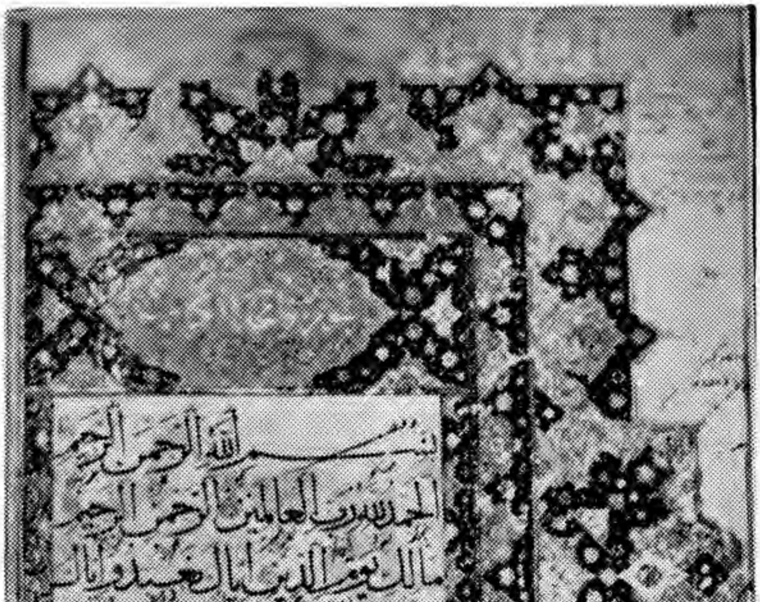
۱۸۹امتزاج خط ثلث بانسخی درکتاب التفهیم ۵۳۸ ق کتابخانه مجلس تهران

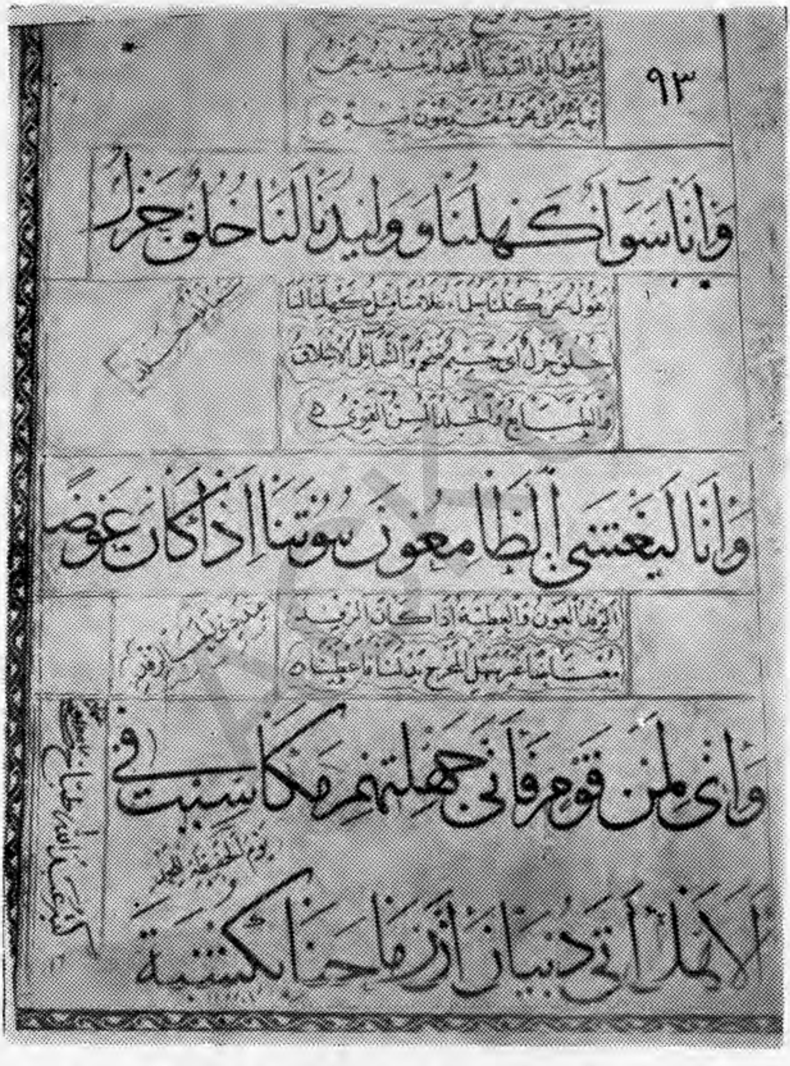
۹۰ يك صفحهٔ قرآن بخط بايسنقر
ميرزا شهزادهٔ هرات در مشهد

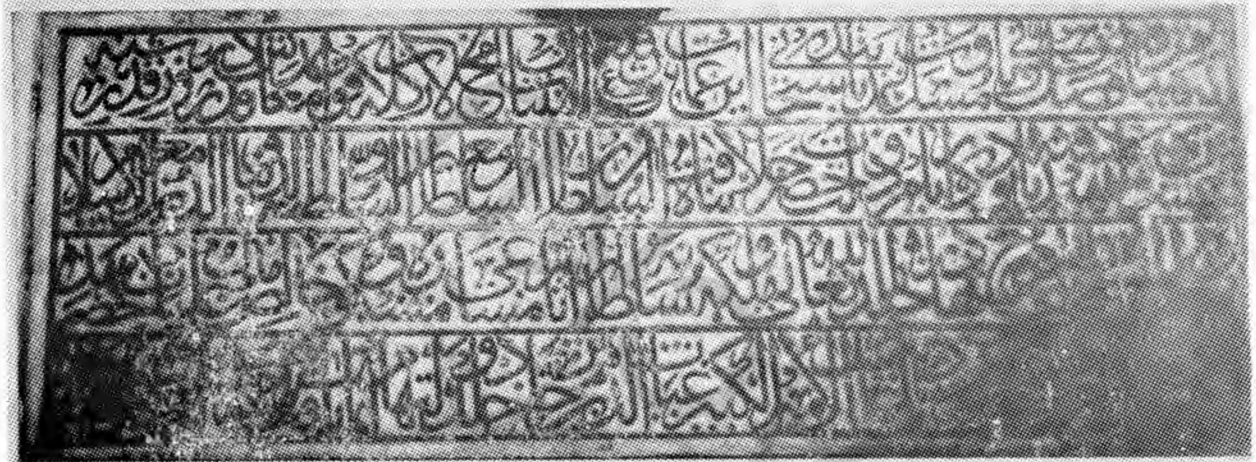
صفحهٔ قرآن عظیم بخط ابراهیم‌سلطان بن شاهرخ ۸۲۷ ق‌در مشهد رضوی (از گنجینهٔ قرآن)

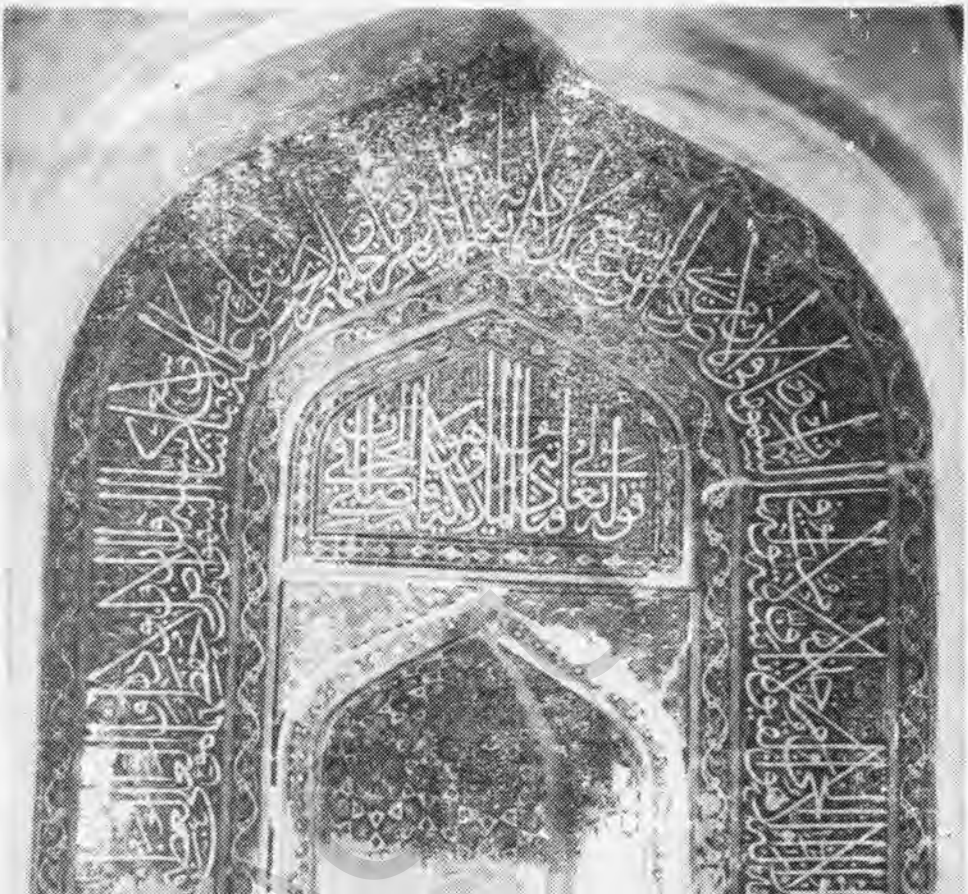
صفحه اول قرآن بخط خوا جه عبدالله مروارید حدود ۹۰۰ ق ا ز
گنجینهٔ قرآن در مشهد رضوی

۹۳خط عبدالله طباخ هروی ۸٤٥ق در گنجینهٔ قرآن مشهد رضوی

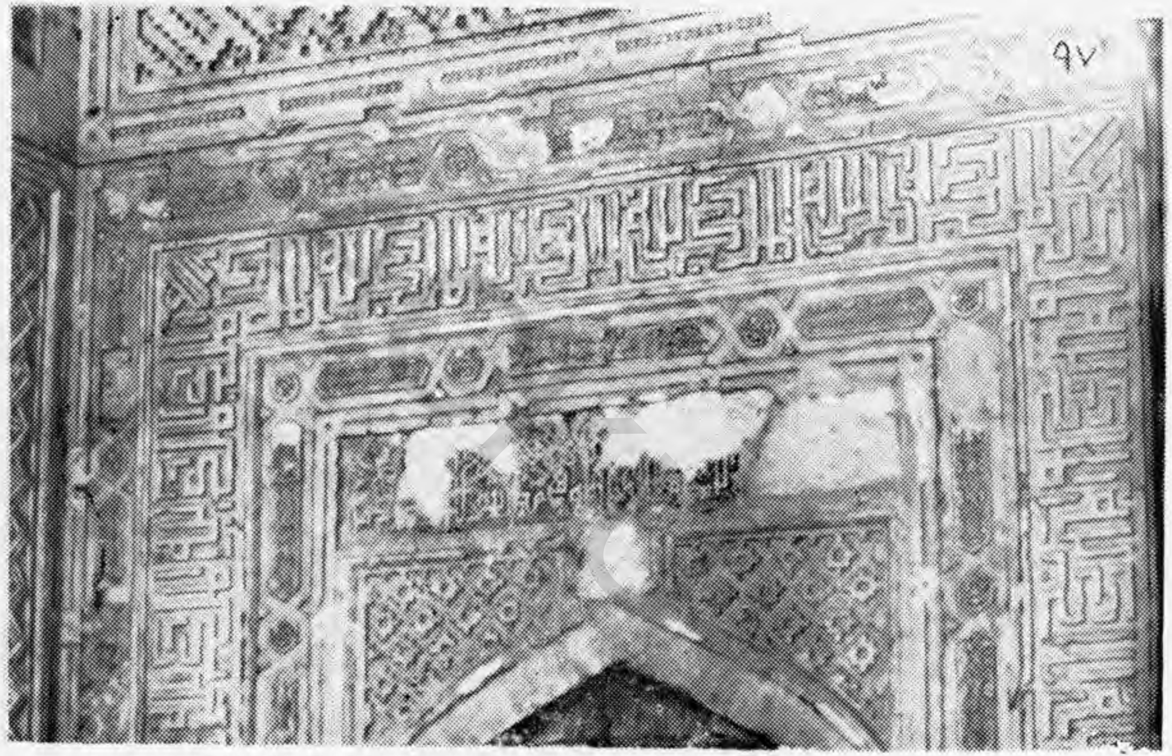
۴۲ - سنگ تاریخ مصلای هرات بخط جلال جعفر هروی ۸۴۱ هـ (موزهٔ هرات)

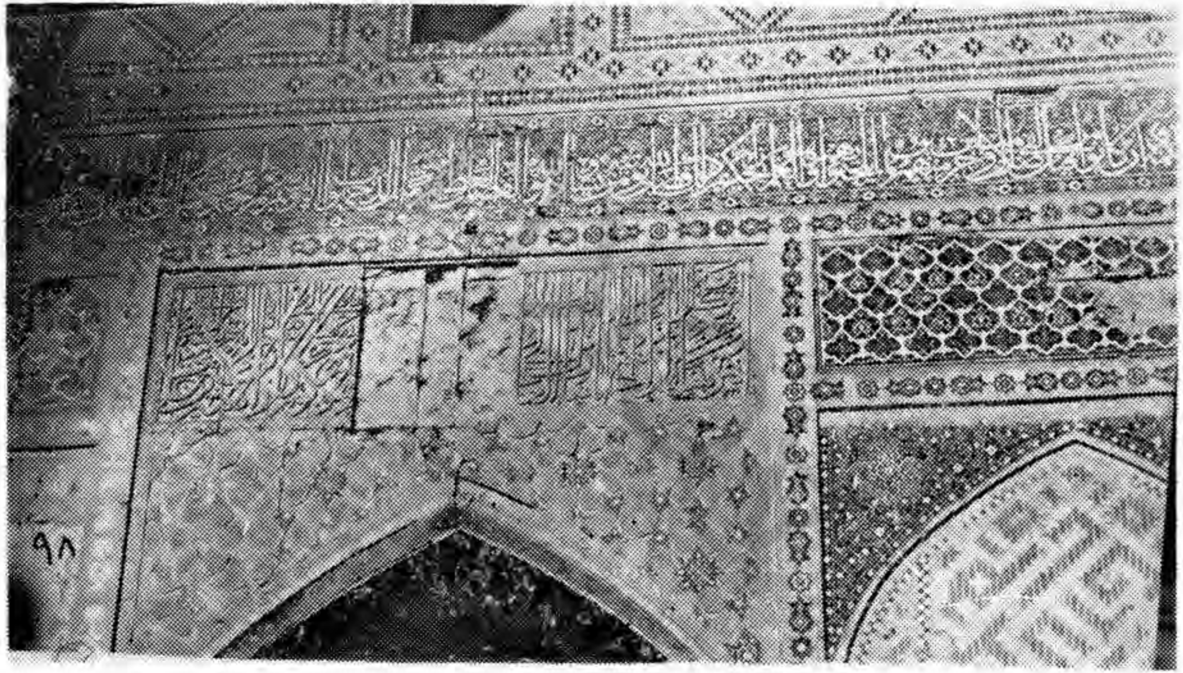
نمبر ۹۵ محراب مسجد هرات

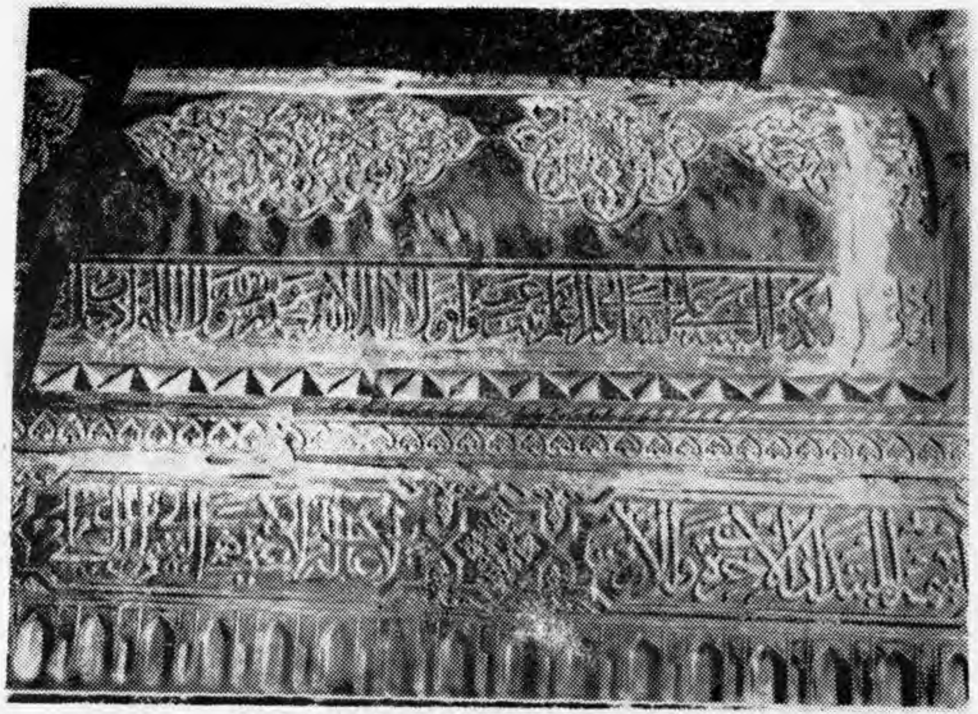
٩٦ نوشتهٔ جلی مدرسهٔ میرعرب بخارا ٩٢٤ ق

۹۷نمونەخط معقلیقرن ١٦ برطاقنەماز گاه بخارا

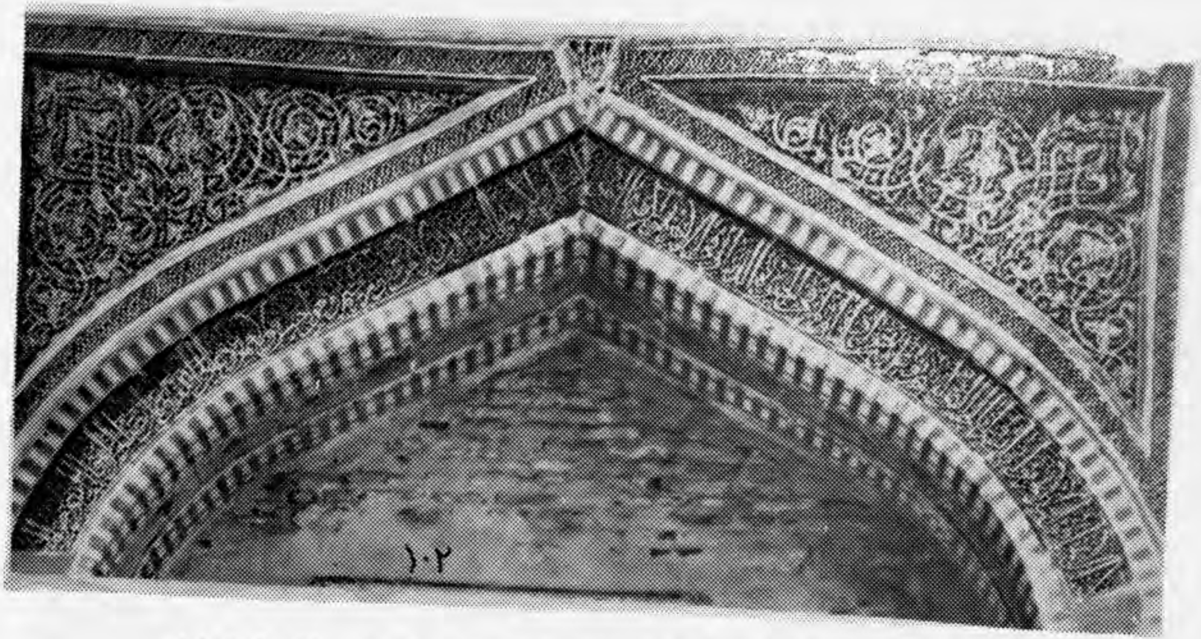
۹۸ ثلث جلی مسجد بی‌بی‌خانم‌در سمرقند اواخر قرن ۱۴

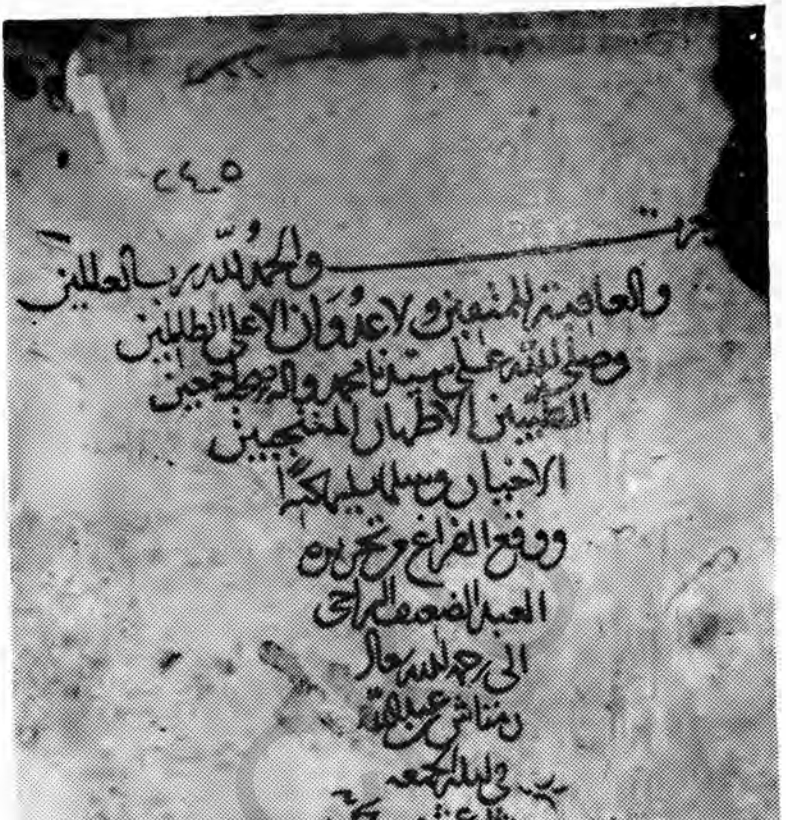
۹۹ کتیبهٔ مزار حکیم تر مذی درترمذ قرن ۱٤

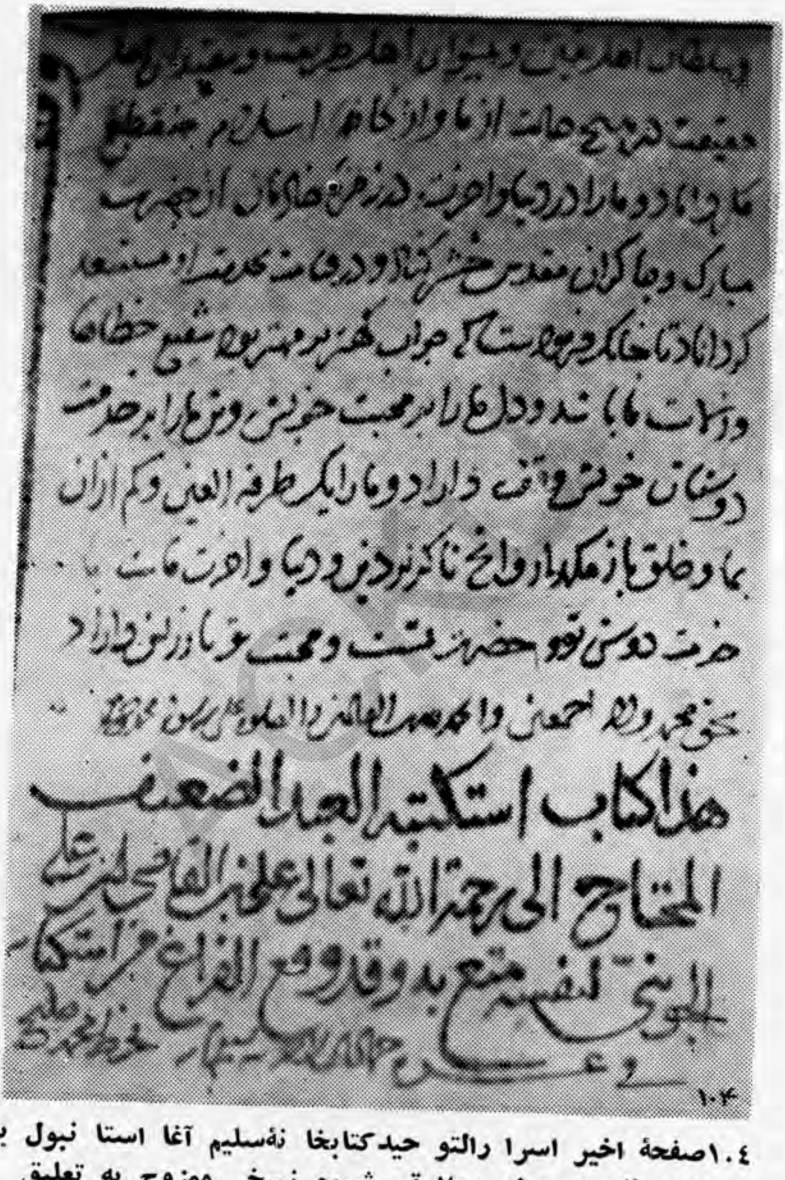
١٠٠ ـ ١٠١ شیوهٔ ثلث ترکستانی قرن ١٦
(گنجینه قرآن مشهد رضوی)

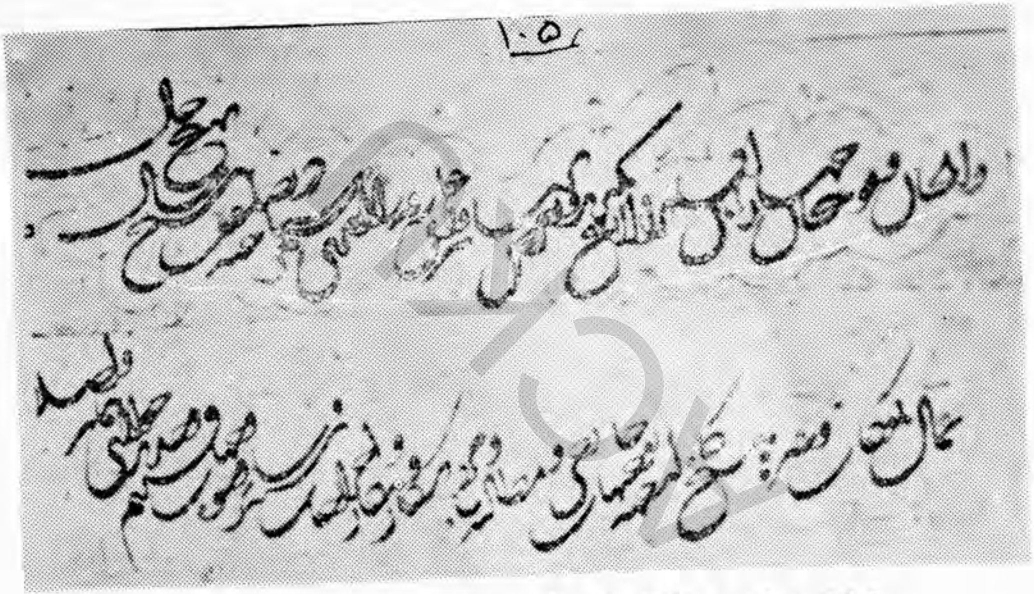
۱۰۲ ثلث متمایل به تعلیق برایوان قبر بیان قلی خان در بخارا قرن ۱٤

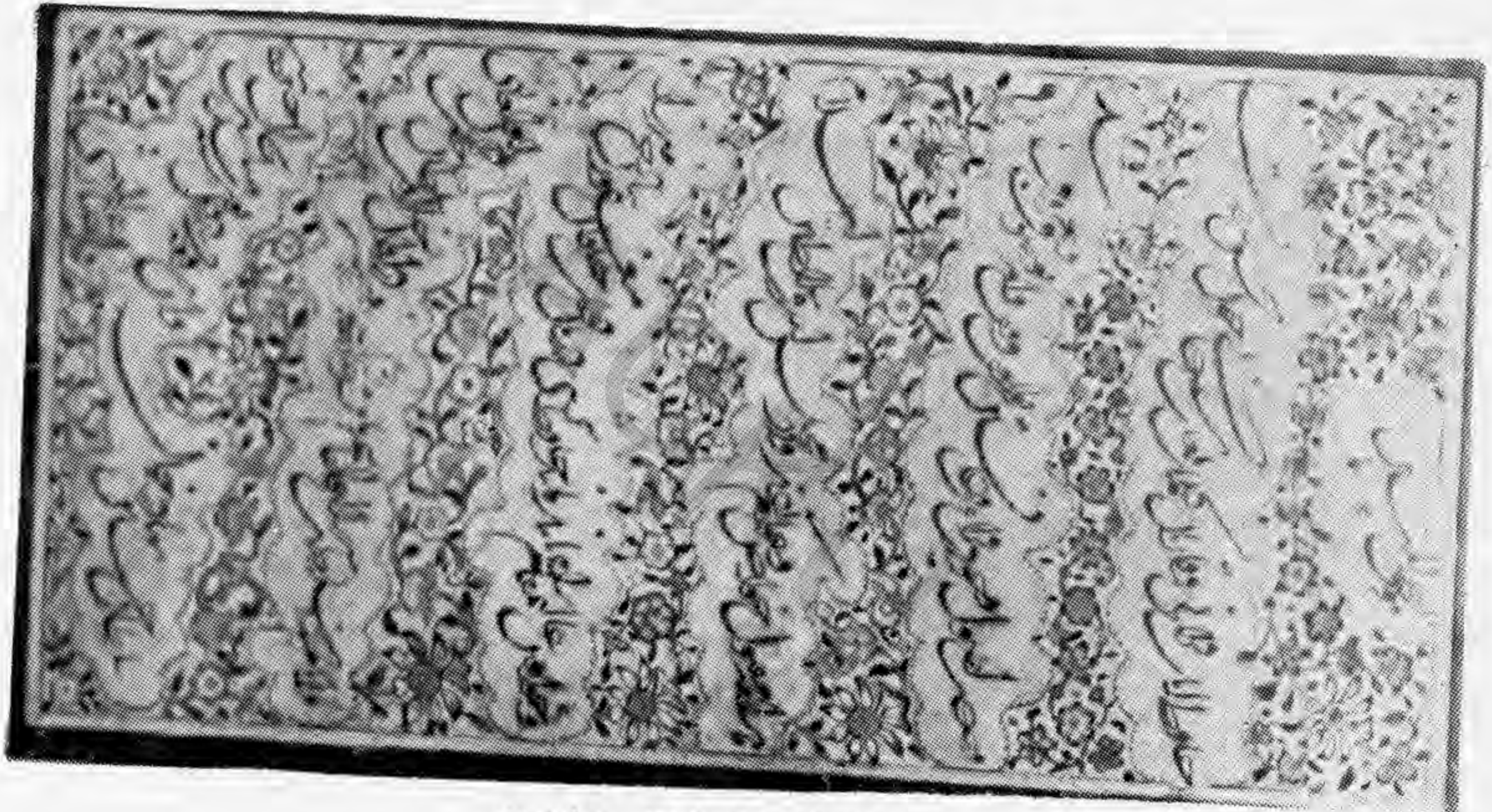
صفحهٔ اخير طبقات الصوفيه كتابخانه نافذ پاشا استانبول ٦٧١ ق

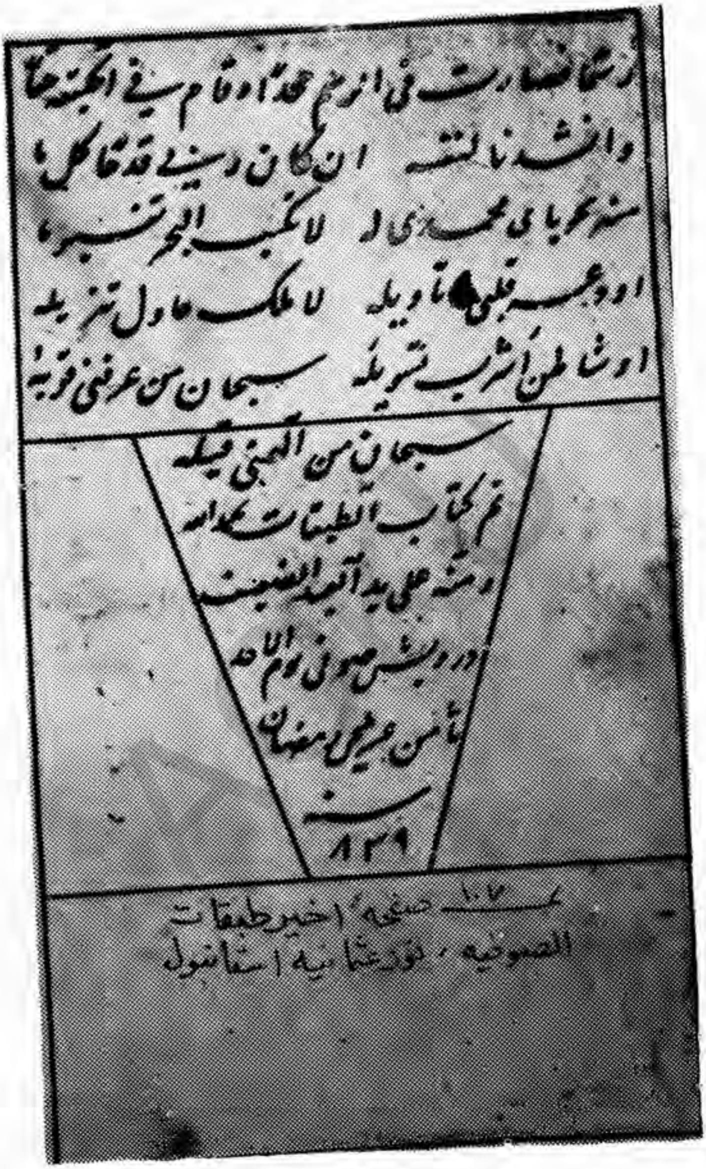
١٠٤ صفحهٔ اخير اسرا رالتو حيد كتابخا نهٔ سليم آغا استا نبول بخط محمد صالح در سنه ٧٠٠ ق شيوه نسخى ممزوج به تعليق

تعلیق تزئینی خواجه تاج الدین منشی
(از کتاب وکتابخانه)

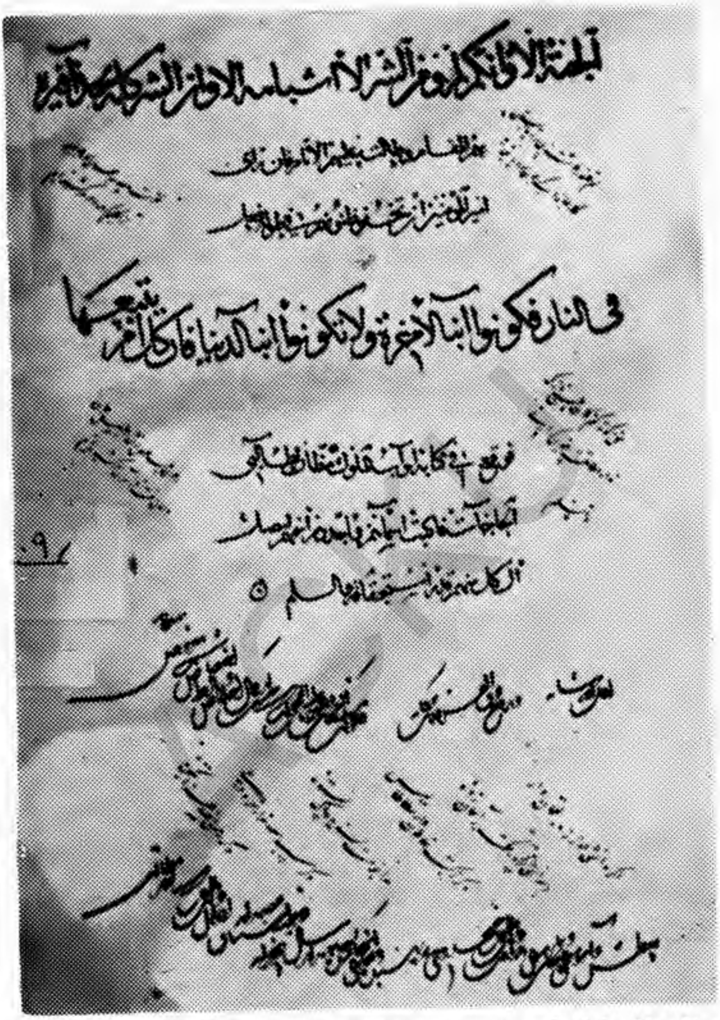
۱.۶ نمونهٔ تعلیق خواجه اختیارهروی

رشا فضارت في ارضهم قدما وقام بنيه في الجنة حتما
واثبت ثابته   ان كان دينه قد تكامل
سنه محمد بالى محمدي له   لا تكتب البحر تشبيه
او وعد قبلي تاويله   لا ملك عادل تنزيله
او شاطئ من اشرب تشربه   سبحان من عرفني قربه
سبحان من الهمني قبله
تم كتاب الطبقات بحمد الله
وخطه على يد اضعف الضعيف
درويش حسين في يوم الاحد
ثامن عشر شهر رمضان
سنة
٨٣٩

ص ١٠٧ صفحة اخير طبقات
الصوفية ، نور عثمانية استانبول

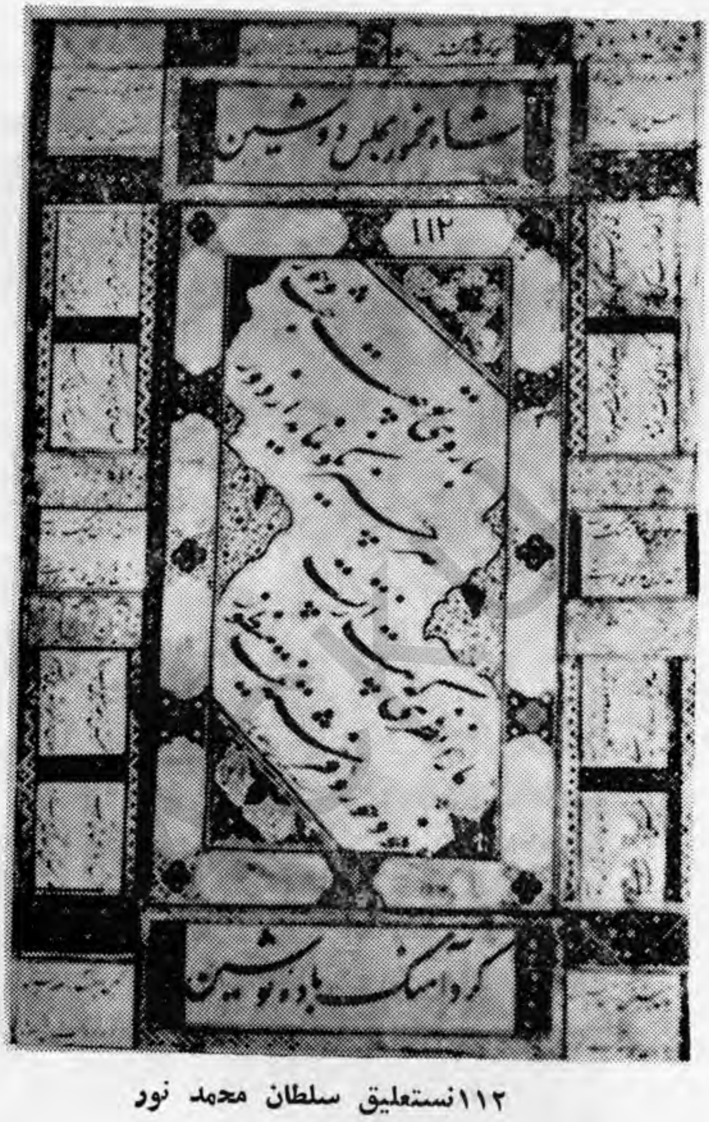
۱۰۹ نمونهٔ خطوط جعفر بایسنقری هروی د رکتابخانه ملی تهـــرا ن
ثلث ـ نستعلیق ـ رقاع ـ شکسته

۱۱۰. نمونهٔ خطوط جعفر هروی در کتابخانه ملی تهران–نسخی وریحان
(سروی هنر پرشیا)

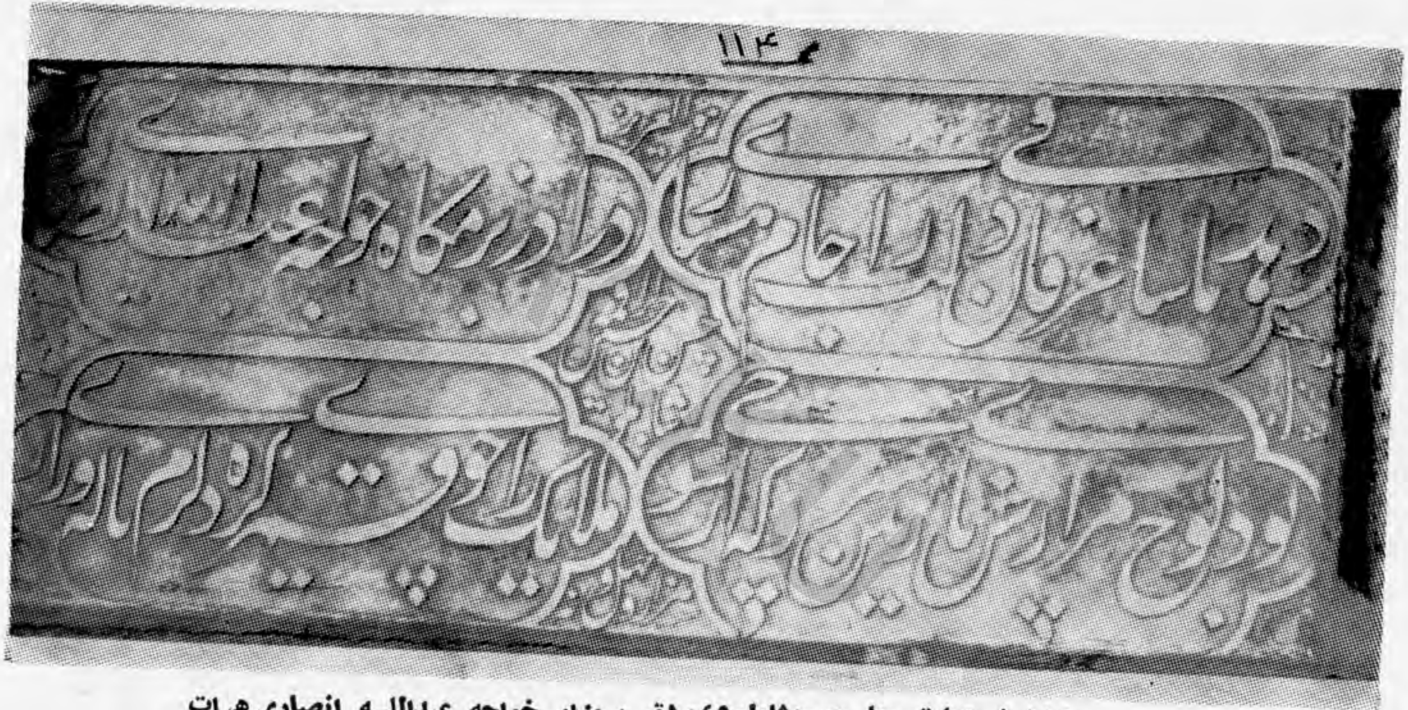
١١١خط نستعليق ميرعلى هروى

١١٢نستعليق سلطان محمد نور

۱۱۳/نستعلیق علی مشهدی

۱۱٤ نستعلیق جلی حسن شاملو ۱۰٤۹ق برمزار خواجه عبدالله انصاری هرات

۱۱۵ یك‌صفحهٔ شاهنامه موزهٔ گلستان تهران بخط جعفر بایسنقری ۸۳۳ق

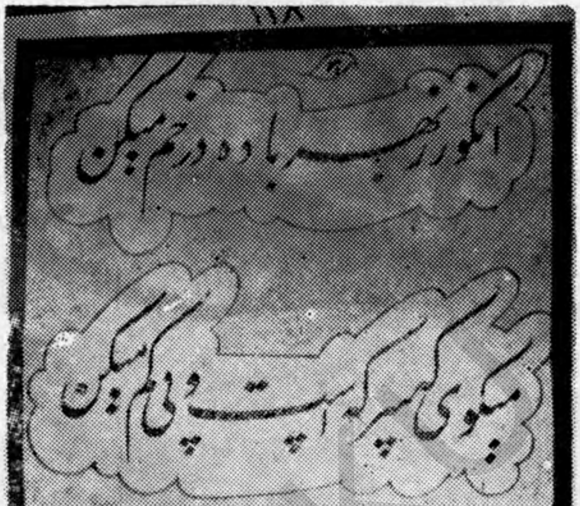
(سروی‌هنر پرشیا)

خط شکسته، درویش عبدالمجید طالقانی

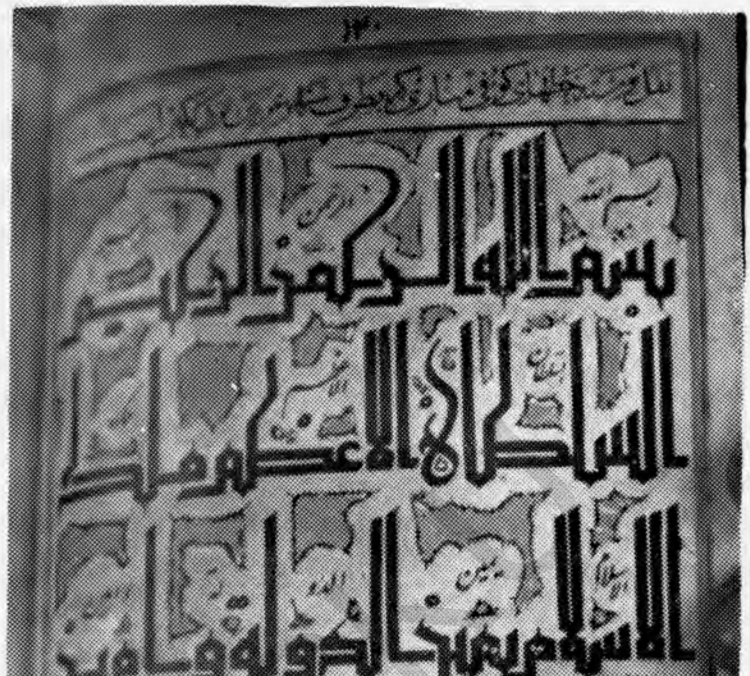

ش ١١٧ نستعليق مير عبد الرحمن هروى

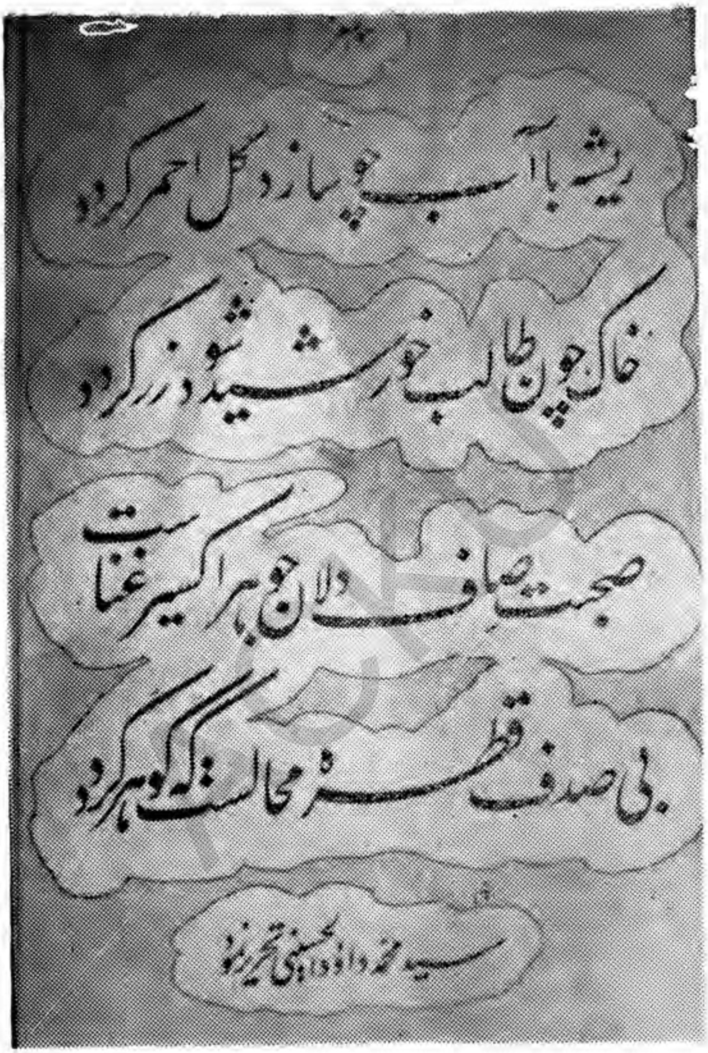

نمبر ۱۱۸

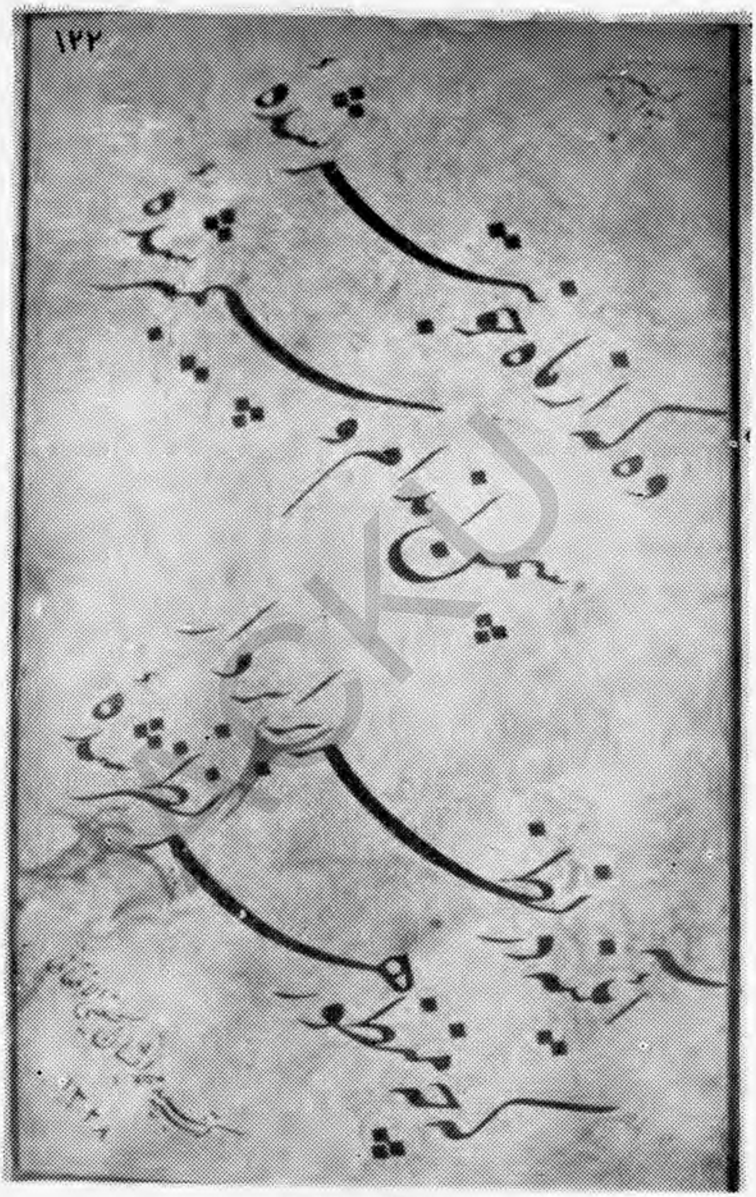

۱۲۰ نمونهٔ خط کوفی ونستعلیق
وثلث شیخ‌محمدرضاهروی ۱۳۲۶ ق

خاک چون طالب خورشید شود زر گردد
صحبت صاف دلان چون اکسیر غناست
بی صدف قطره محال است که گوهر گردد

نمبر ۱۲۱

نمبر ١٢٢

که پادشاه د درست جهان یم

غلام ستا ماه تابان یم

لوی احمد شاه بابا

که هر څو په بهار درومم

آخر پاتې د خزان یم

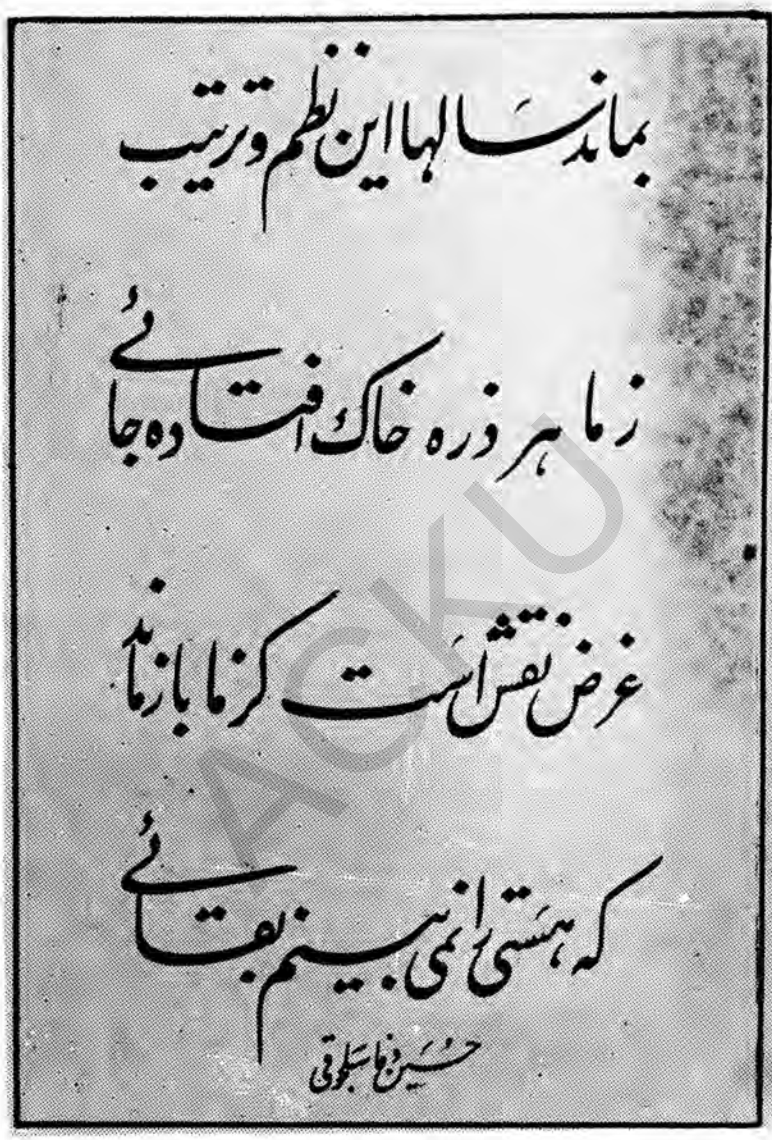
به روش عماد الحسینی قلمی شد

عزیزالدین وکیلی فوفلزائی

۱۲۳

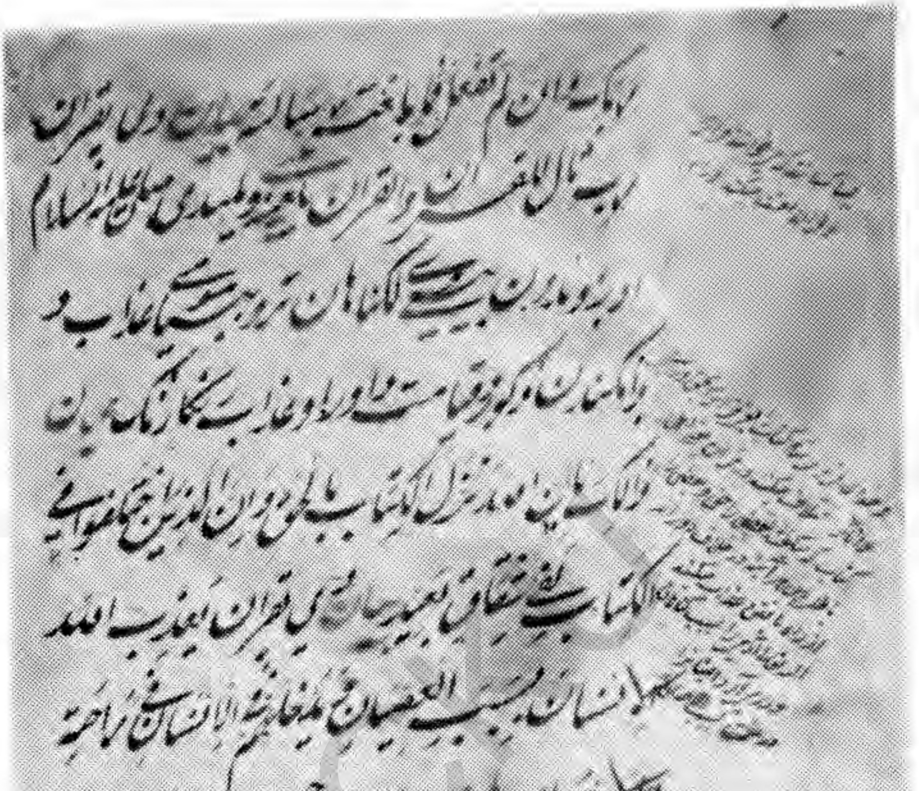

نمونهٔ خطوط اخوند محمدعلی هروی

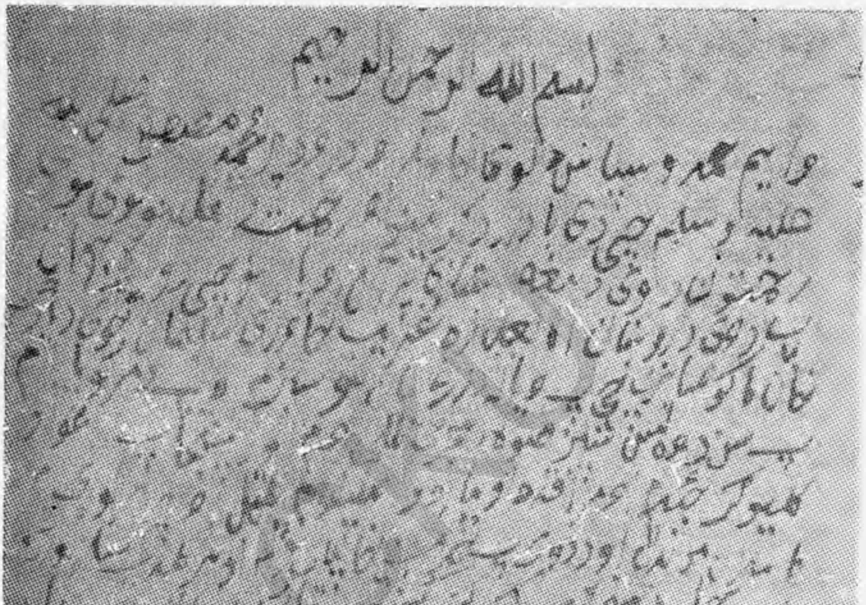

بماند سالها این نظم و ترتیب
ز ما هر ذره خاک افتاده جائی
غرض نقش است کز ما باز ماند
که هستی را نمی بینم بقائی

نمبر ۱۲۵

شکل کنونی	در خیرالبیان	در مخزن	در خاندان خوشحال خان	امثله
ټ	ټ	ټ	طٍ	غټ = غطٍ
څ	څ	څ	چ	څوک = چوک
ځ	ډ	څ ځ	چ	ځما = دما = چما
ډ	ډ	ډ	دُ	ډېر = دُېر
ړ	ړ	ړ	رُ	زړه = زرُه
ږ	د.	ب	ژ	رسېږي = رسېډي = رسېژي
ښ	ښ	ښ	ش	ښاغلی = شاغلی
ڼ	ن	ڼ - نړ	نُ	رڼا = رنړا = رنُا

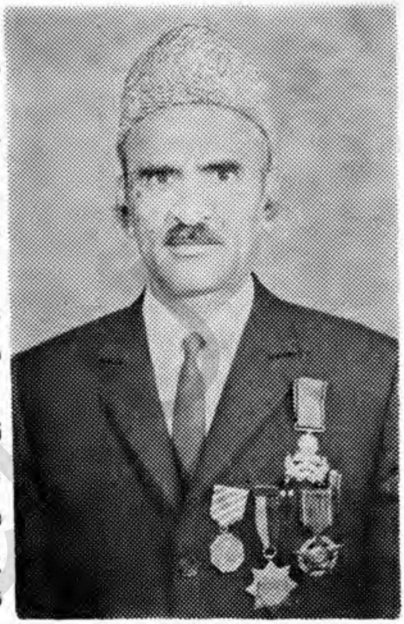

نمبر ۱۲۷، عکس صفحهٔ اخیر نسخهٔ خطی خیر البیان .

بسم الله الرحمن الرحیم

نمبر ۱۲۸ ،عکس صفحهٔ اول نسخه خطی تذکرة الاولیاء سلیمان ماکو.

خطاط معاصر

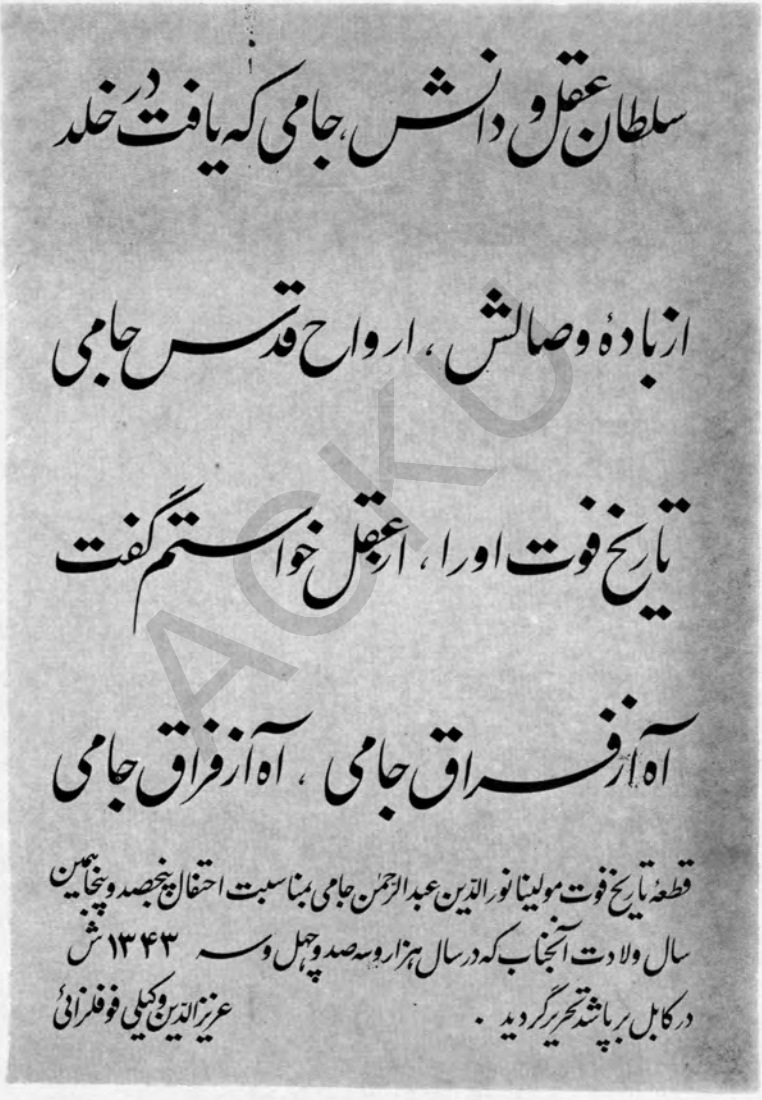
اکنون که داستان آفرینش خط را در افغانستان شنیدید و نمونه های انواع خطوط مروجهٔ دور های تاریخی را هم دیدید ، ما خوانندگان گرامی خودرا به تماشای پدیدهٔ هنری خط در عصر حاضر می آوریم.

مواریث هنری گذشتگان ما درین عصر نیز خو شبختانه زنده اند ، و ممثل بزرگ این هنر درین وقت استادقادر القلم عزیزالدین‌فوفلزائی قندهاری ولدمرحوم حاجی نظام‌الدین خان ساکن کابل اند ، که باوجود داشتن مرتبهٔ اولین در صف خوشنویسان این زمان ، نویسندهٔ مورخ و شاعر نیز میباشند .

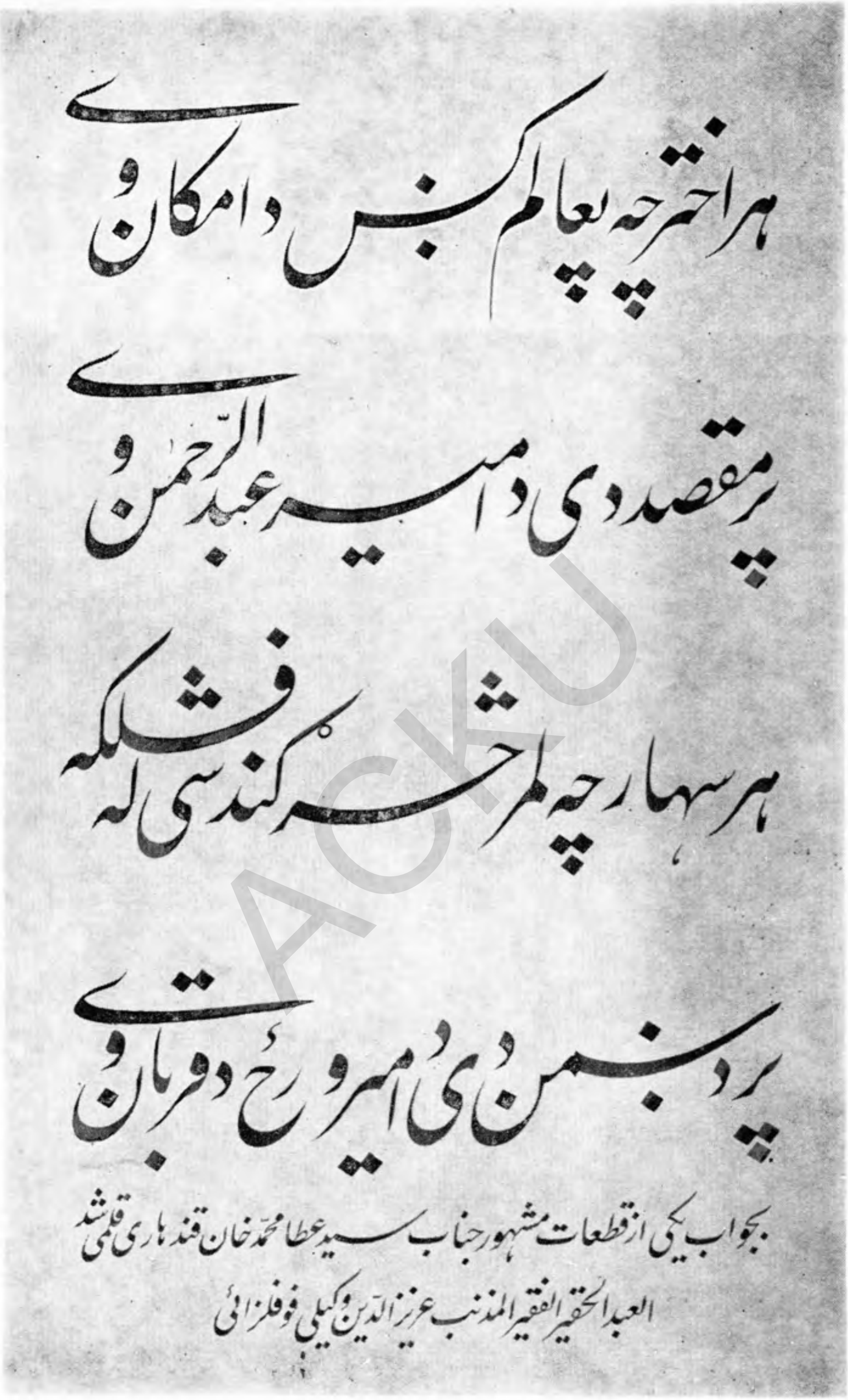
برای اینکه در پایان این کتاب نمونه های زندهٔ هنر خطاطی را در کشور عزیز ما نشان داده باشیم ،از استاد گرامی موصوف خواهش کردیم که نمونه های انواع خطوط خامهٔ توانای خود را ضمیمهٔ این کتاب فرمایند .

استاد دانشمند این خواهش مارا پذیرفته و (۳۵) قطعه ازنمونه های مختلف خطوط خود را برای تکمیل‌وتزئین این کتاب بما سپردند ، که با تشکر درصفحات آینده آنرا عکاسی‌کرده ایم ، وخوانندگان محترم دیده می توانند که فروغ هنر کهن هنوزدر افق وطن می درخشد ، وکشور عبدالله مرواریدوبایسنغر و میرعبد الرحمن و سید عطا محمد شاه از وجود هنر مندی چون استاد عزیزخالی نیست .

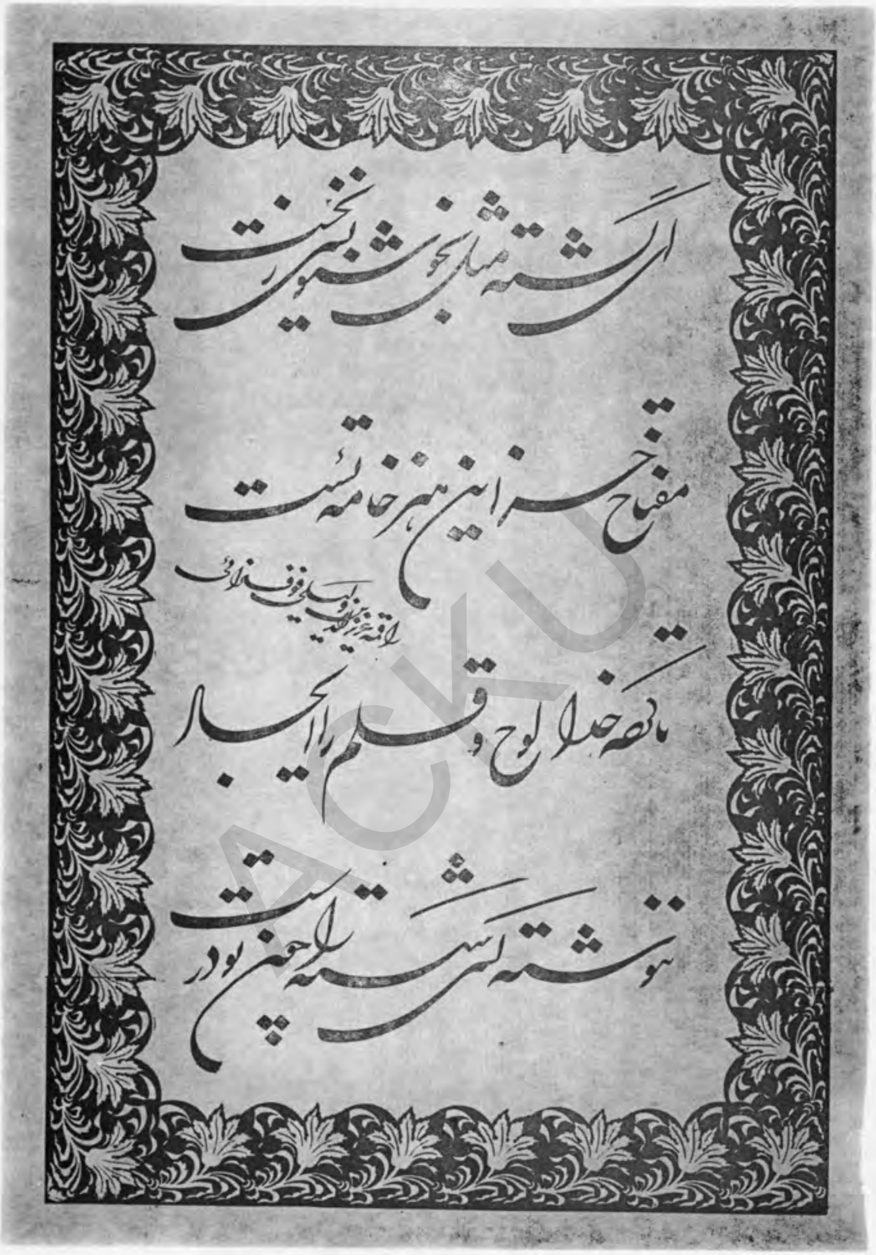
خدای توانا بربرکات خامه اش بیفزا یاد .

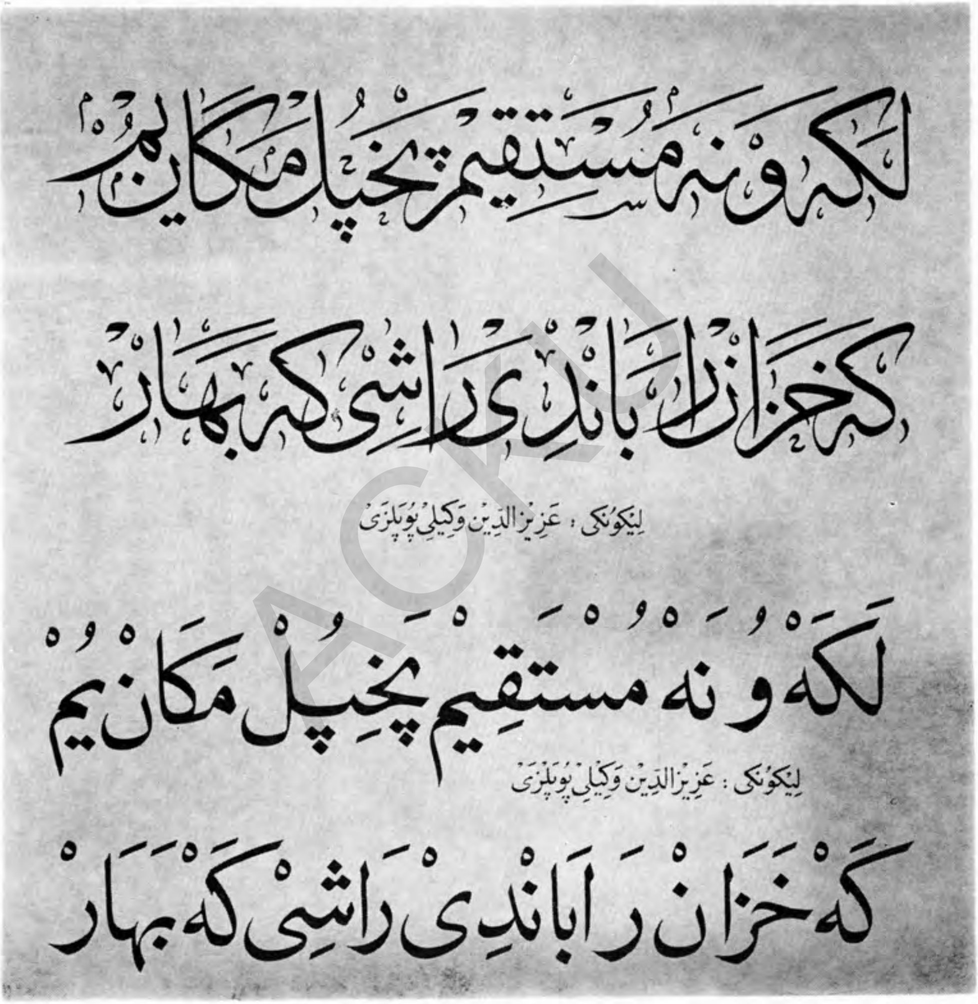
۱- خط نستعلیق سبک خراسانی

هر اختر چه پعالم کښ د امکان وی
پر مقصد دی د امیر عبد الرحمن وی
هر سهار چه لمر اخلی گُند سی له فلکه
پر دښمن دی د امیر و رخ د قربان وی
بجواب یکی از قطعات مشهور جناب سید عطا محمّد خان قندهاری قلمی شد
العبد الحقیر الفقیر المذنب عزیز الدین وکیلی پوفلزائی

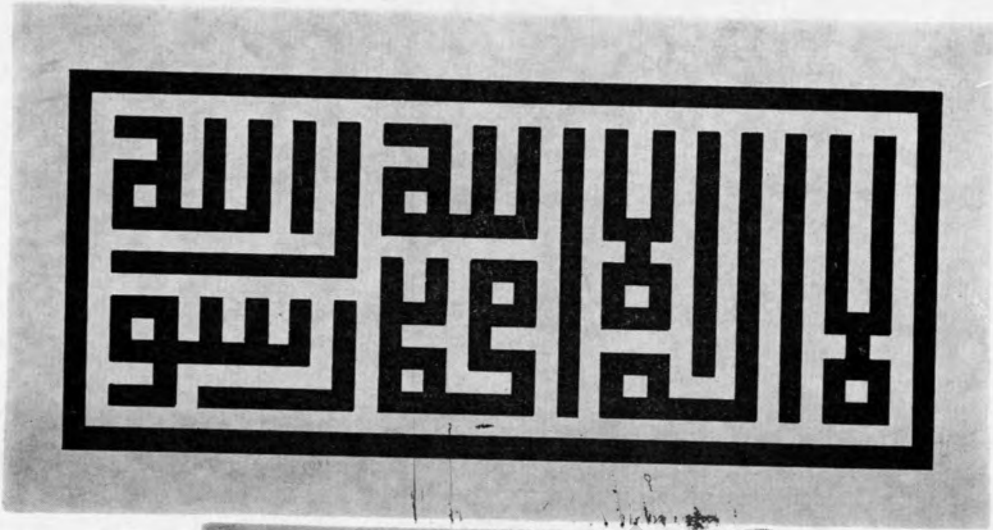
۲- خط نستعلیق

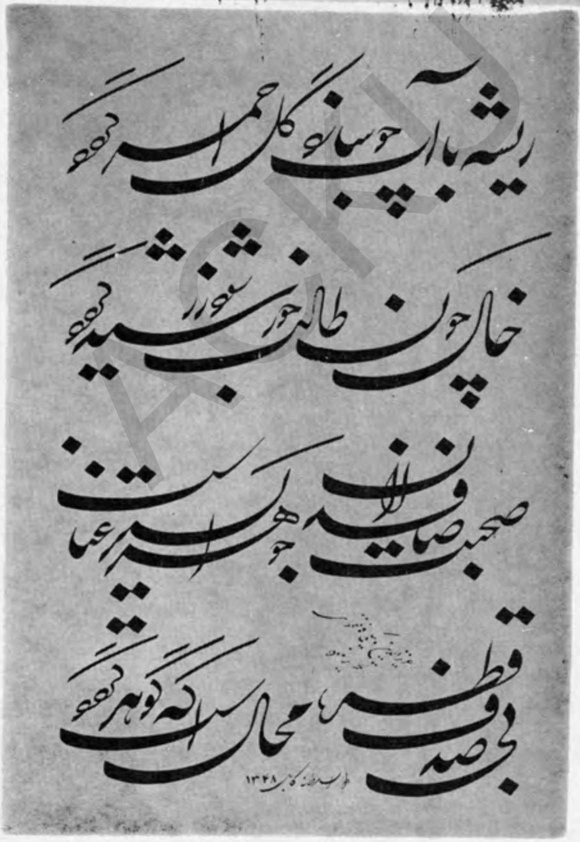
۳ـ خط توقیع از اقسام شکسته نویسی خراسانی باصنعت حاشیهٔ آن
شعر استاد خلیلی

٤ـ نمونه خط ثلث ونسخ بسبک عثمانی شعر رحمان بابا افغان

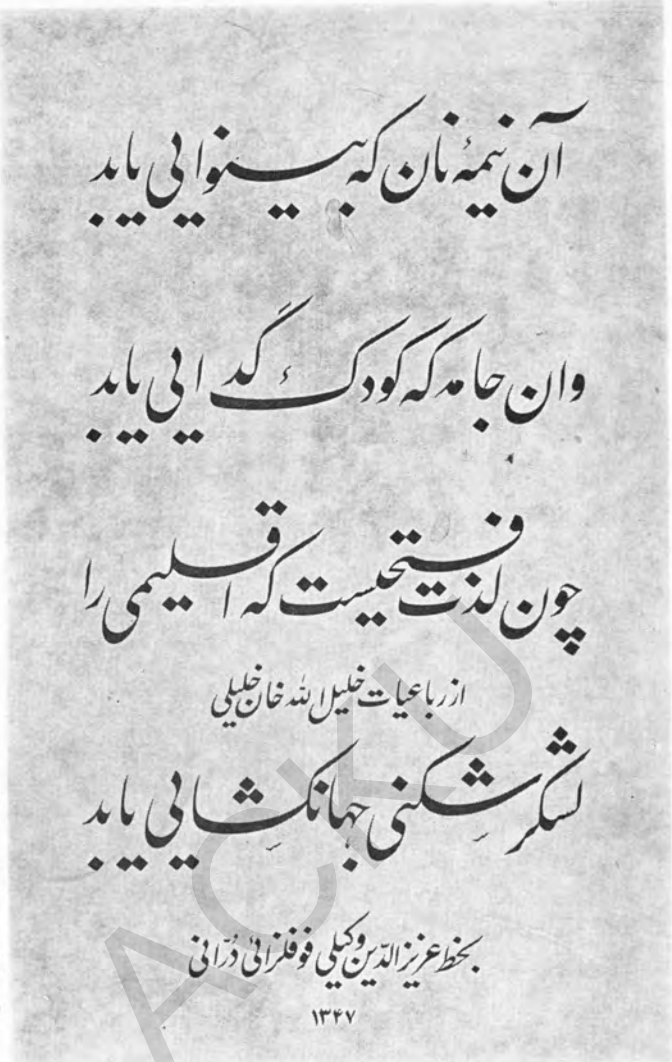

(٥) خط معقلی کوفی

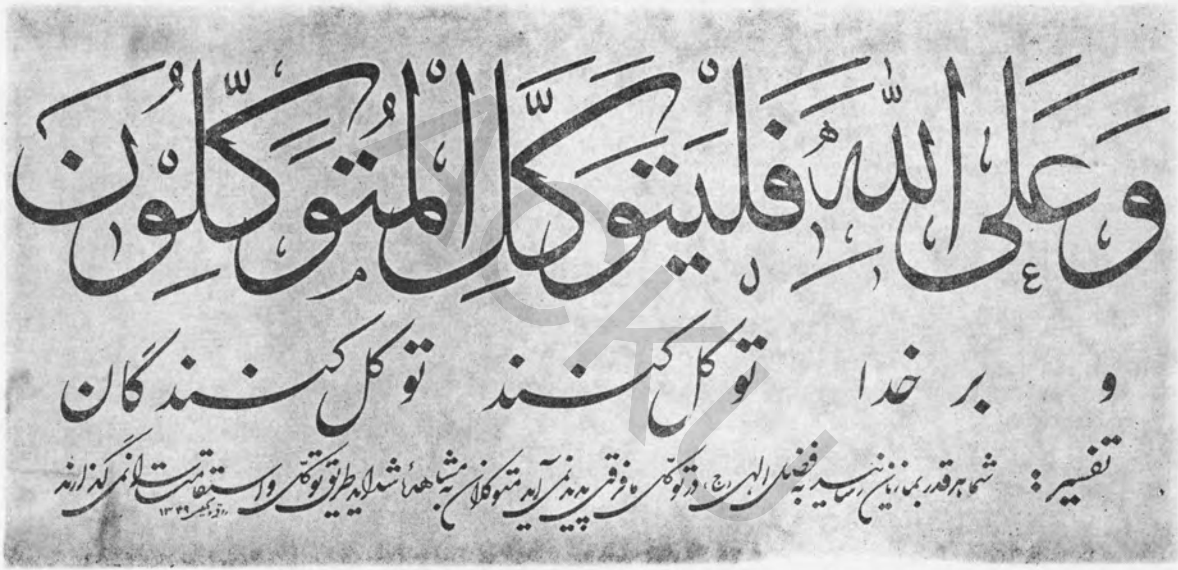
(٦) خط توقیع خراسانی

(۷) نستعلیق

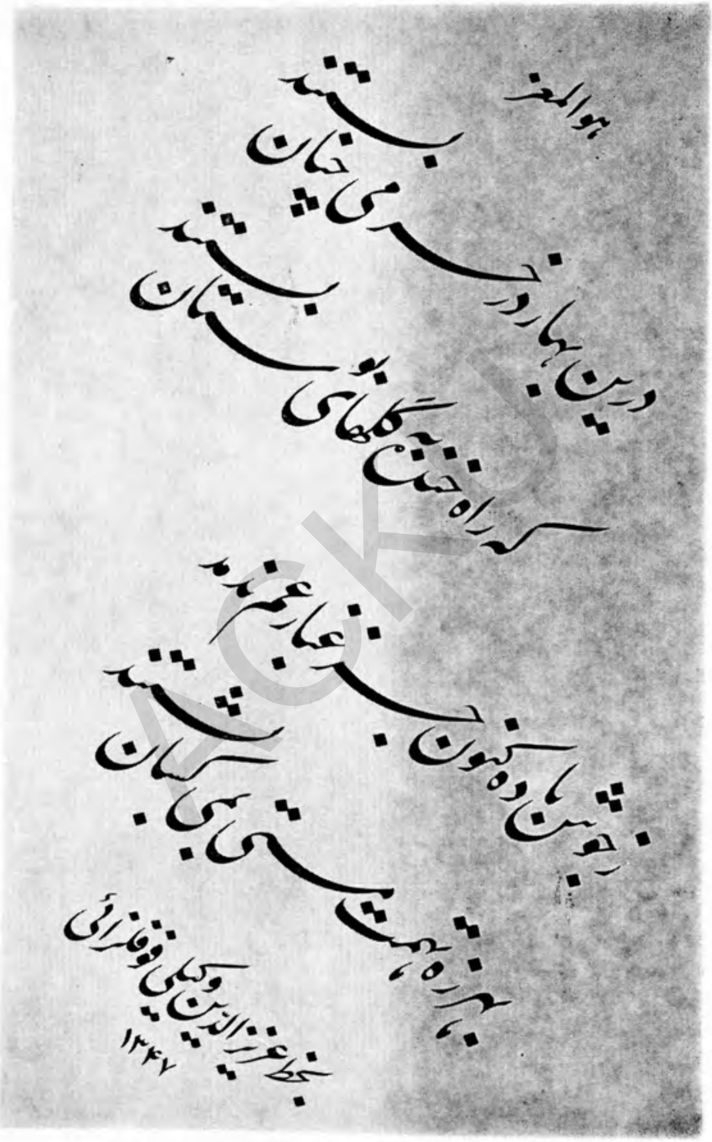

(۸) تعلیق

۹ـ سطر اول ثلث ـ دوم نستعلیق ـ سوم شکسته آمیز (طرز مناشیر)

۱۰ـ نستعلیق سبک خراسا نی شعر استاد خلیلی

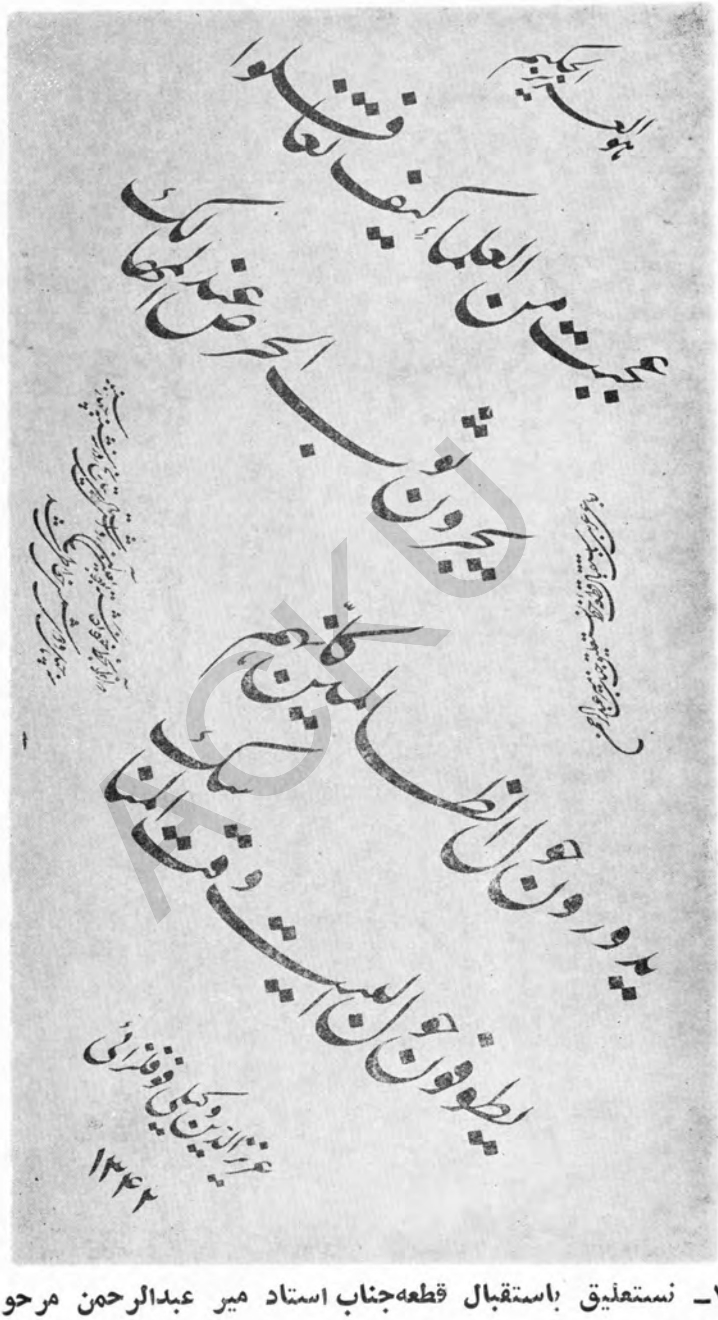
(۱۱)ـ تعلیق عربی که‌بنام دیوانی یا خط دفتری نیز معروفست .

--->

(۱۲)ـ توقیع مخصوص مکاتیب و فرامین

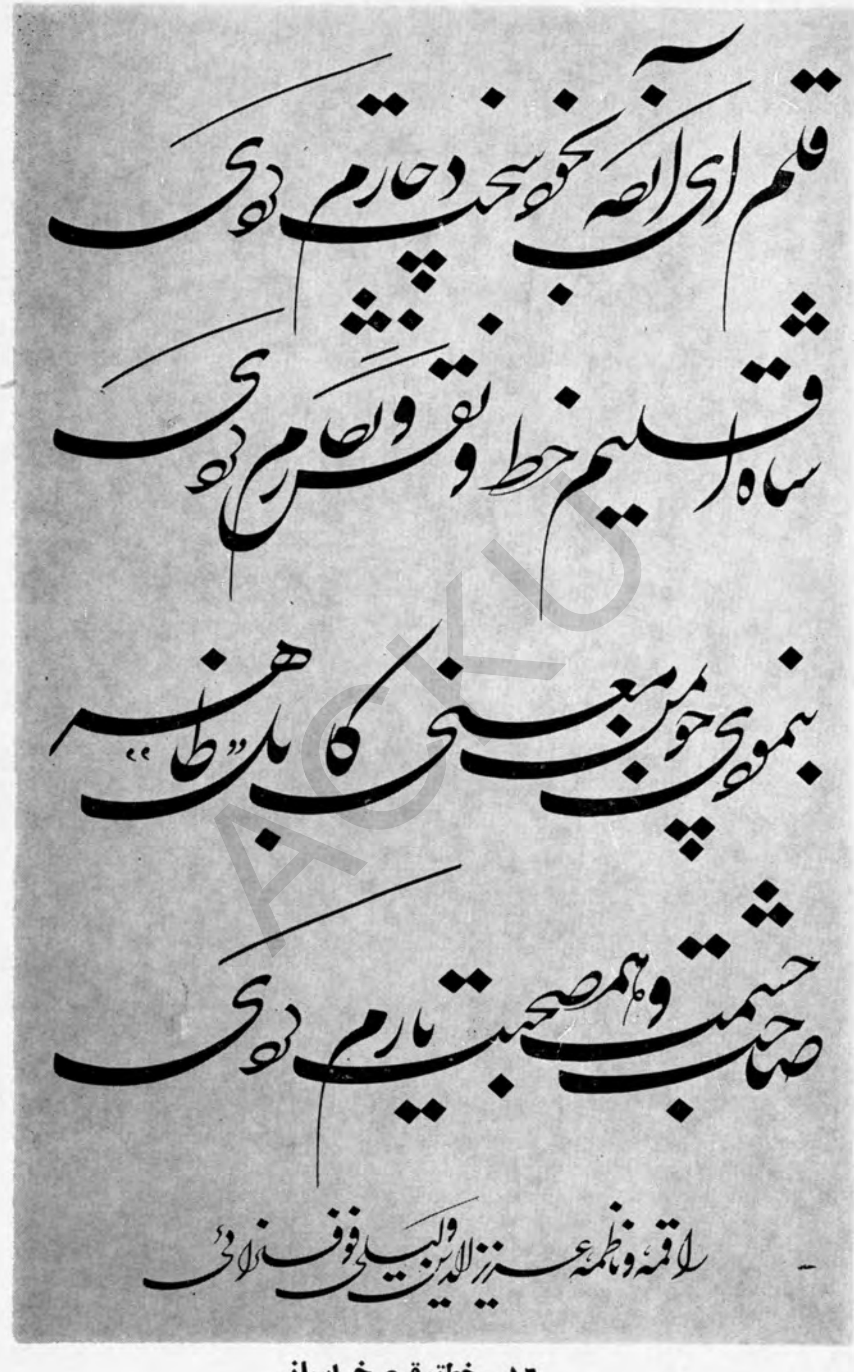
۱۳ـ نستعلیق باستقبال قطعه‌جناب استاد میر عبدالرحمن مرحو م

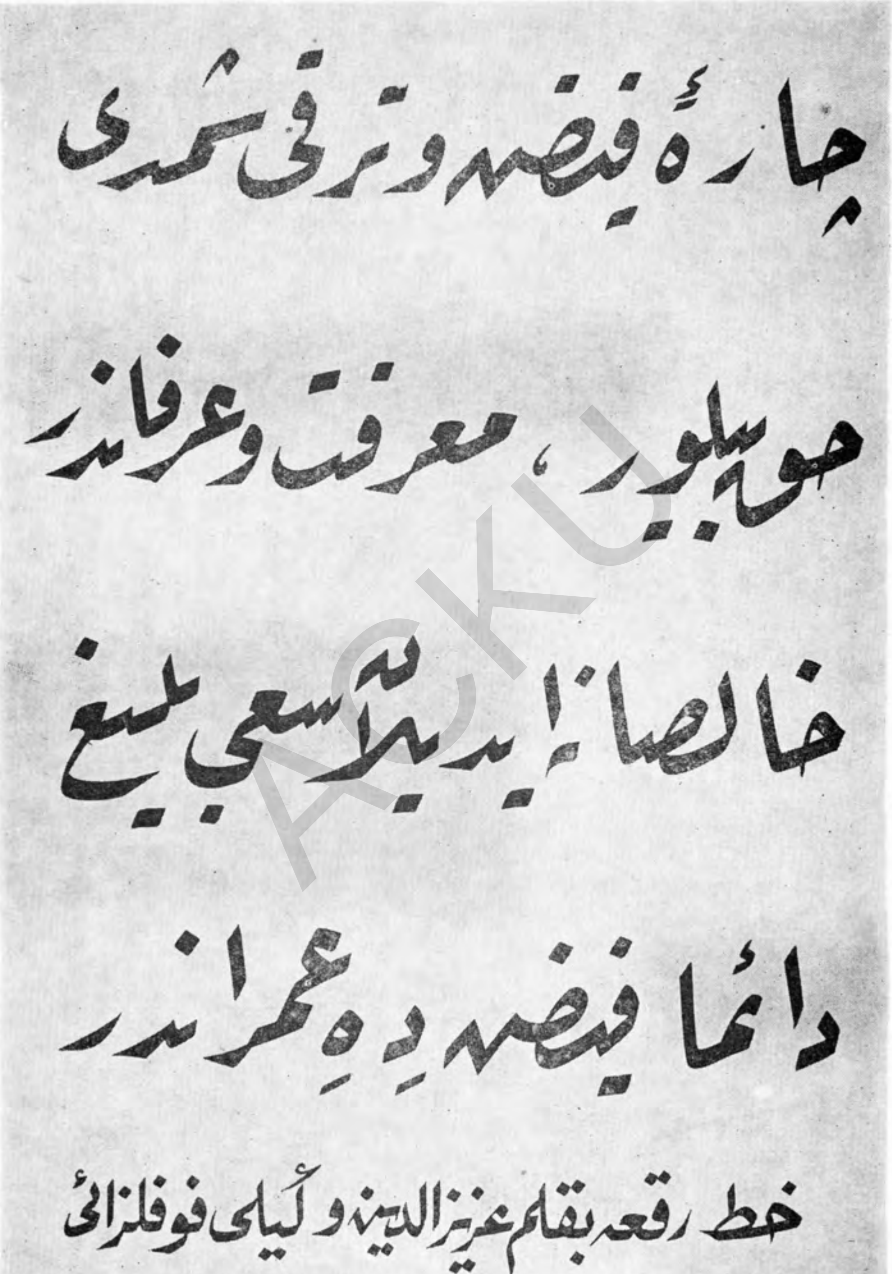
١٤ـ خط تعليق خراسانى يامحقق

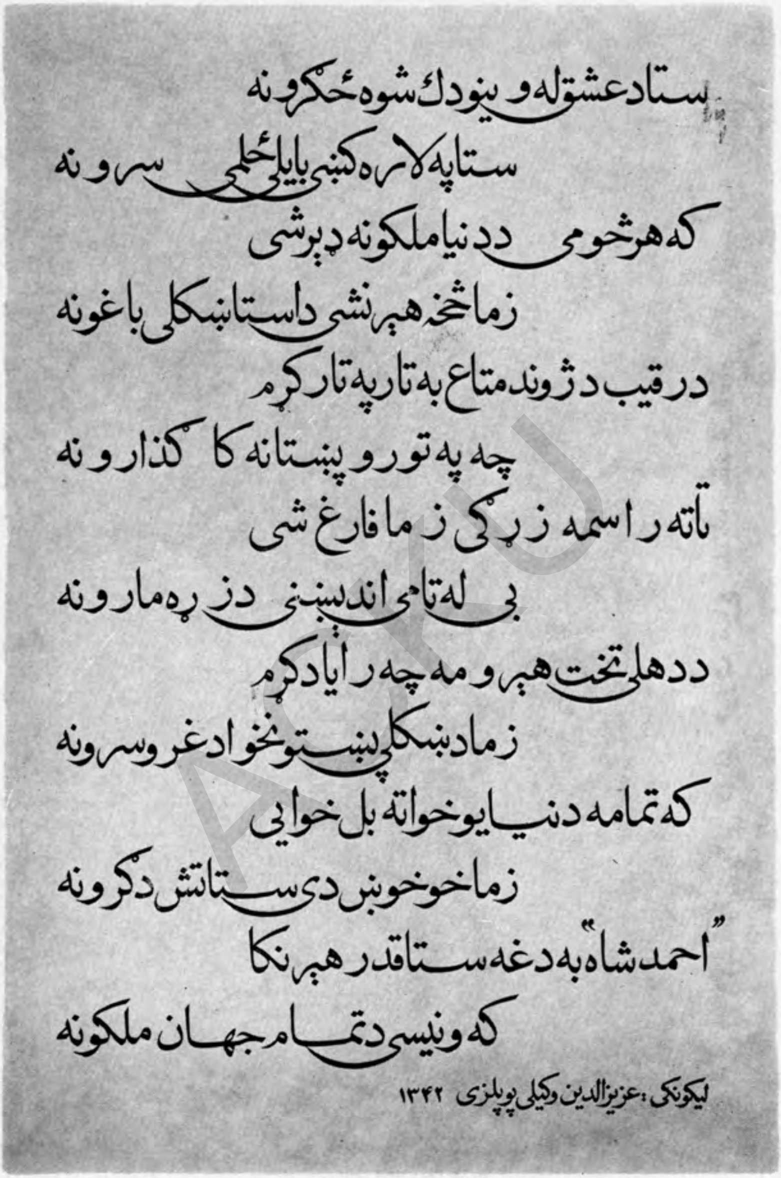
۱۵ـ خط تزئینی کوفی

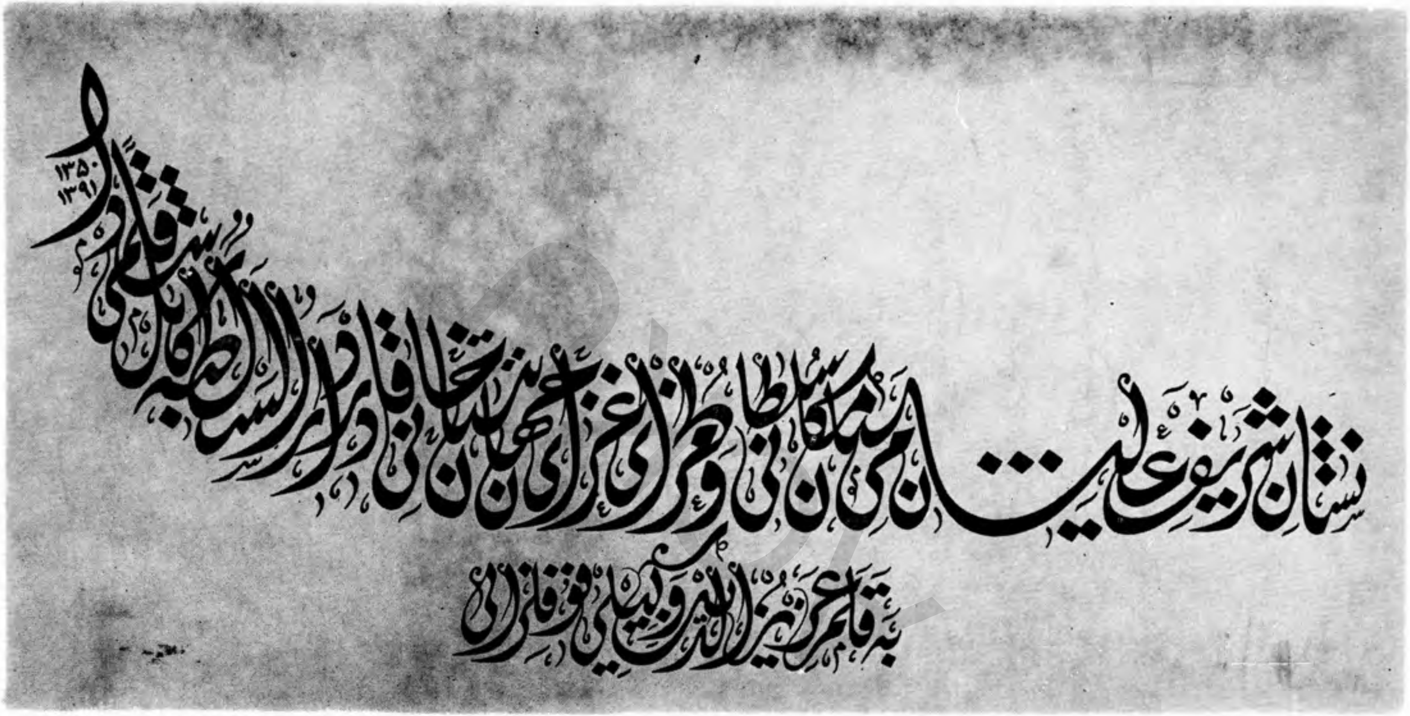
۱۶ـ خطتوقیع خراسانی

۱۷ـ خط رقعه براساس استادی مکتب عالی عثمانی

ستا د عشق له وینو ډک شوه ځګرونه
ستا په لاره کښې بایلي ځلمي سرونه
که هر څو مي د دنیا ملکونه ډېر شي
زما خو هېر نشي دا ستا ښکلي باغونه
د رقیب د ژوند متاع به تار په تار کړم
چه په تورو پښتانه کا ګذارونه
تا ته راسمه زړکی زما فارغ شي
بې له تا مې اندېښنې د زړه مارونه
د دهلي تخت هېر وومه چه را یاد کړم
زما د ښکلي پښتونخوا د غرو سرونه
که تمامه دنیا یو خوا ته بل خوا یې
زما خو خوښ دي ستا تش ډګرونه
"احمدشاه" به دغه ستا قدر هېر نکا
که ونیسي د تمام جهان ملکونه
لیکونکی: عزیزالدین وکیلی پوپلزی ۱۳۴۲

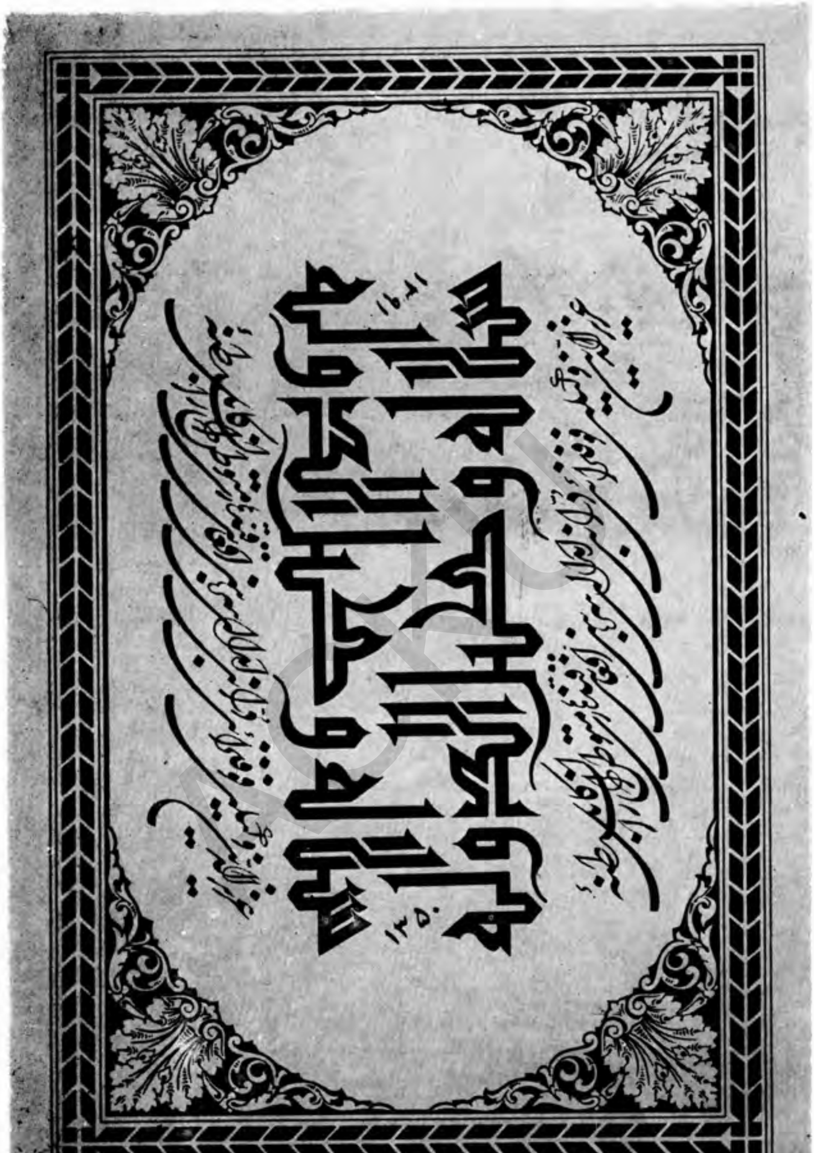
۱۸ـ خط نسخ پښتو. غزل احمدشاه بدالی

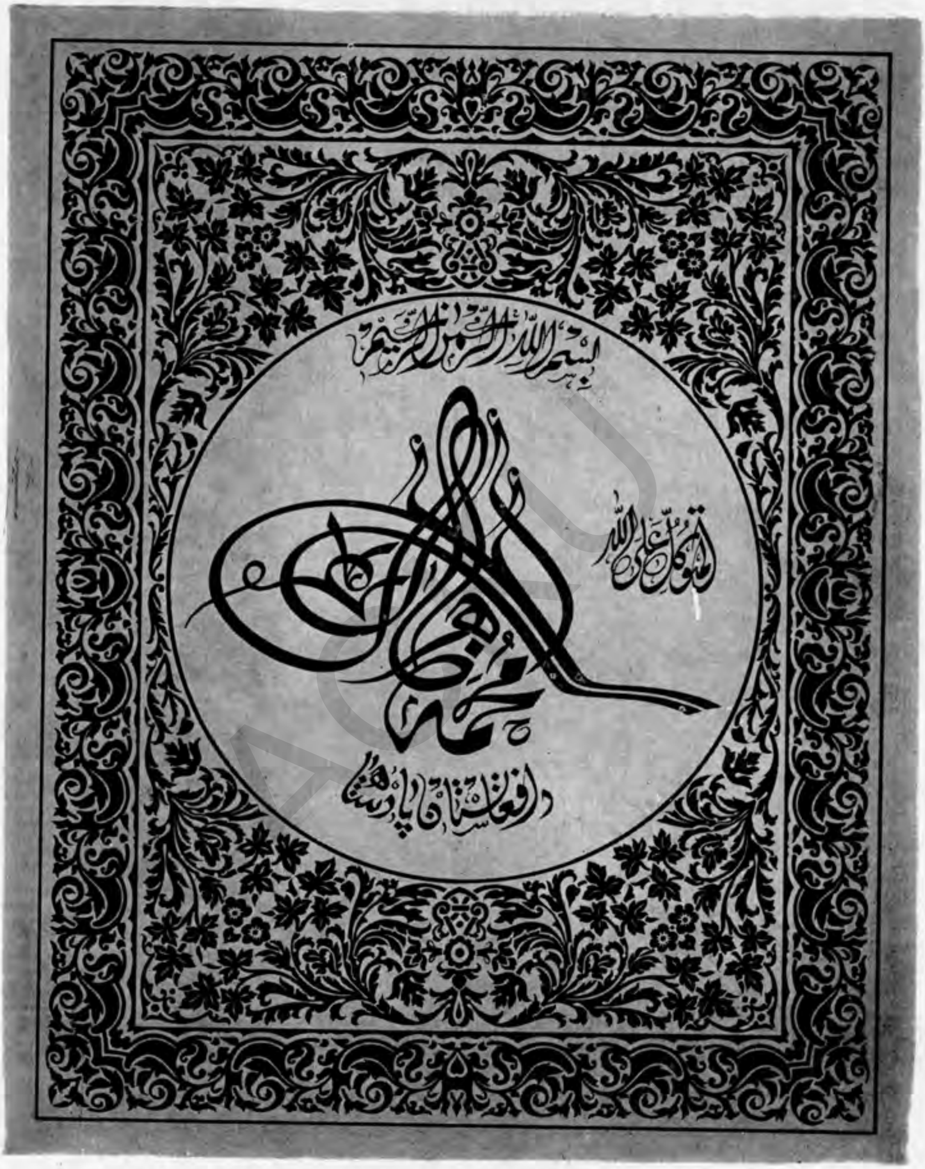
١٩ـ خط دیوانی دارای حروف تـاج بسبك منشیان قدیم

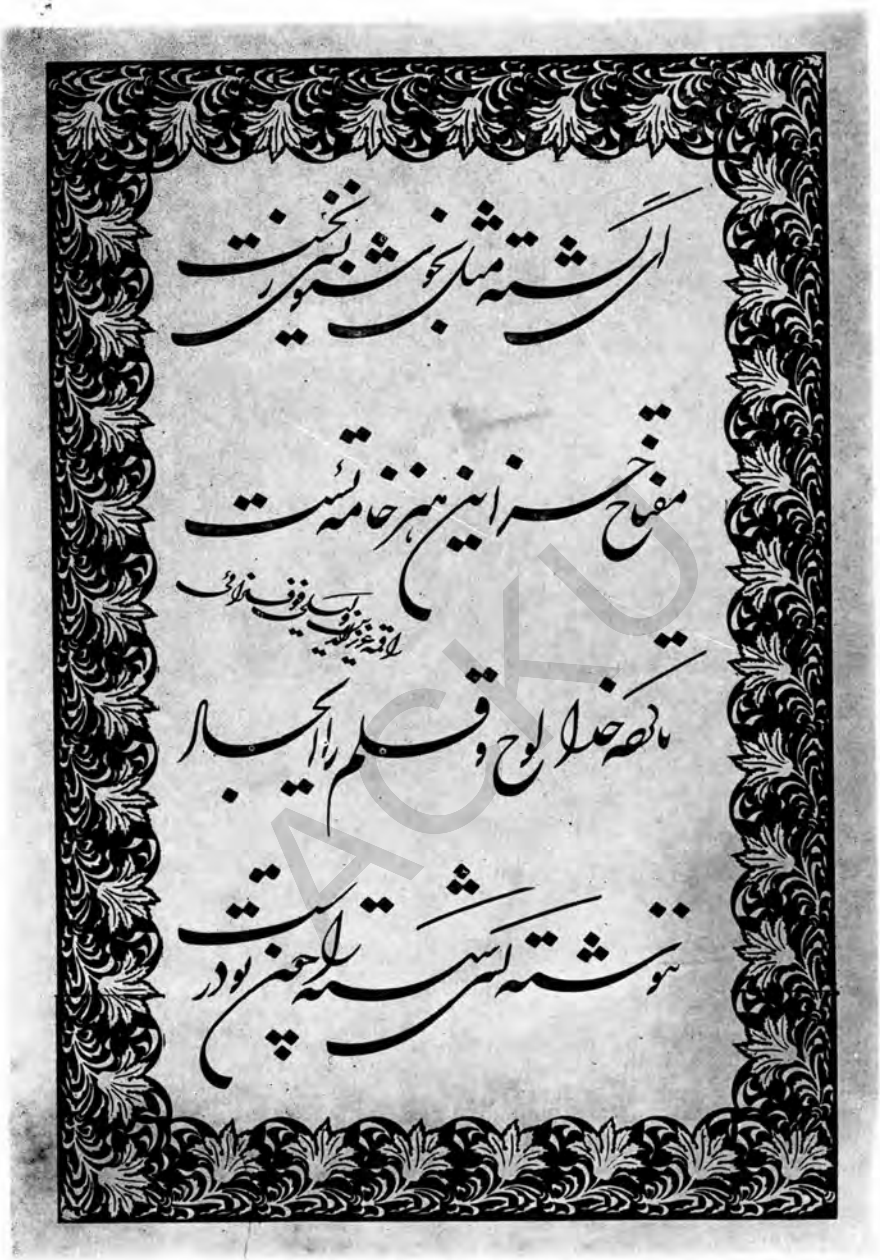
۲۰ـ خط نسخ (قرآنی) بسبك ممتاز مكتب عالی عثمانی

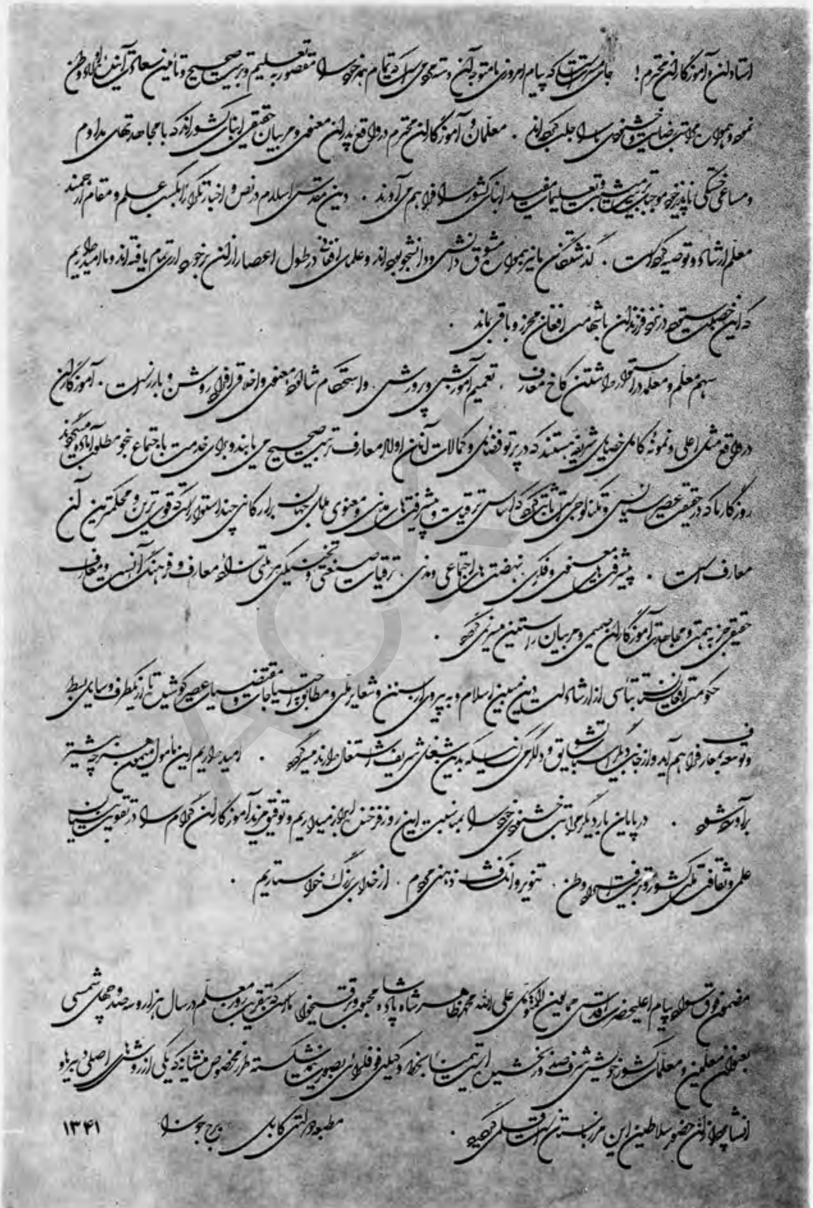
٢١ـ خط کوفی وشکستهٔ طرز مناشیر باصنعت حواشی

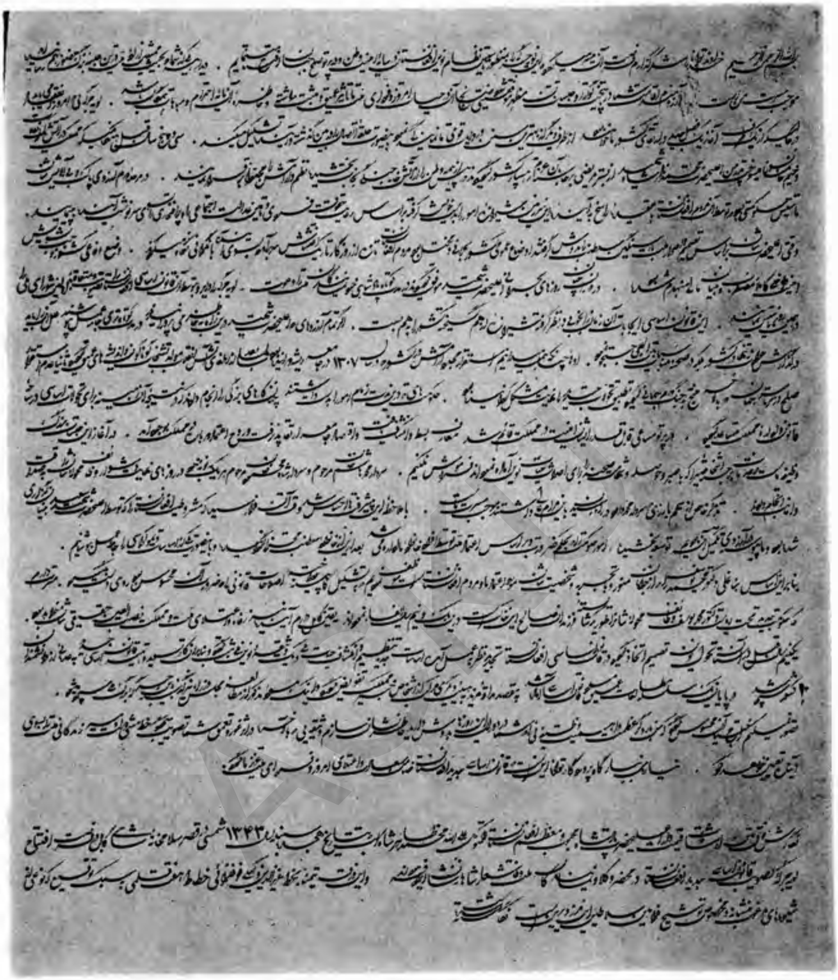
۲۲ـ طغرای خط دیوانی باحروف تاج وصنعت تزئین حا شیه

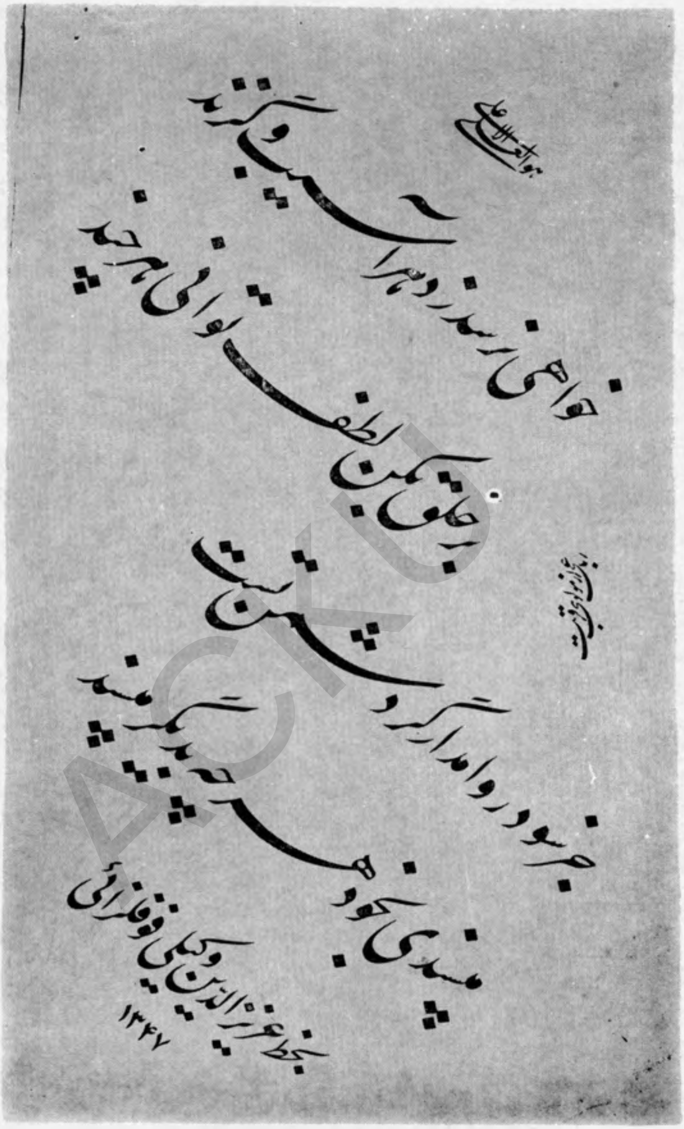
۲۳ــ خط شکسته باتز ئین حاشیه

۲۴ خطه‌ناشیر باآمیز خط نستعلیق

۲۵ـ شیوهٔ توقیع سبک خراسانی

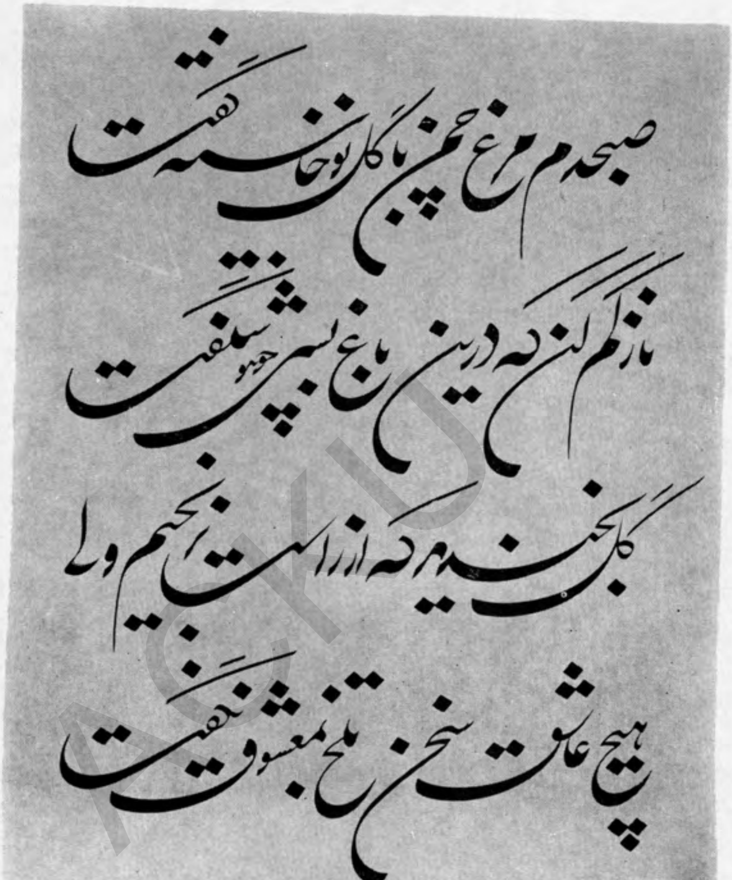
۲۶ـ نستعلیق شیوهٔ مخصوص افغانستان

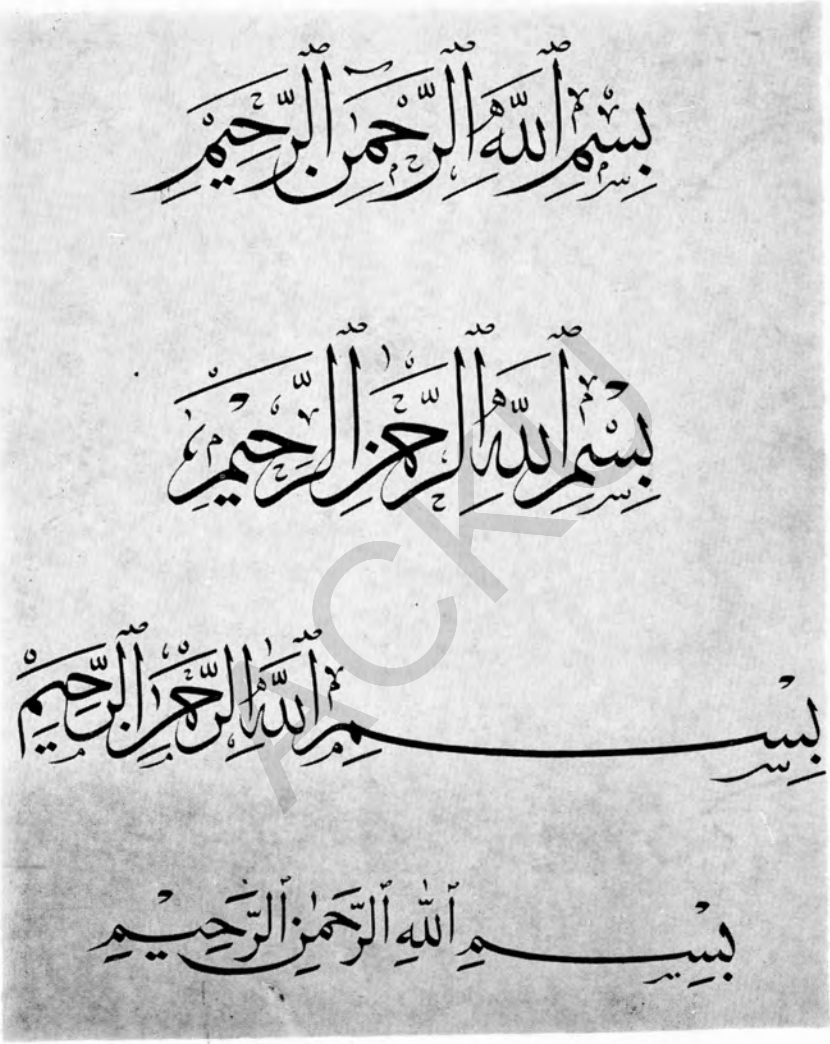
۲۷ـ خطتوقیع شیوهٔ خراسانی ←——

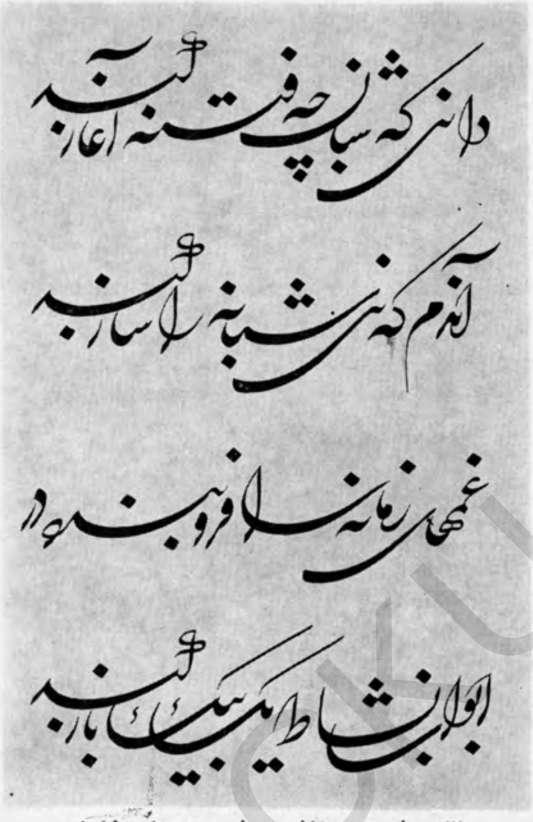
(۲۸) خط دیوانی عربی بیت پښتو رحمان بابا

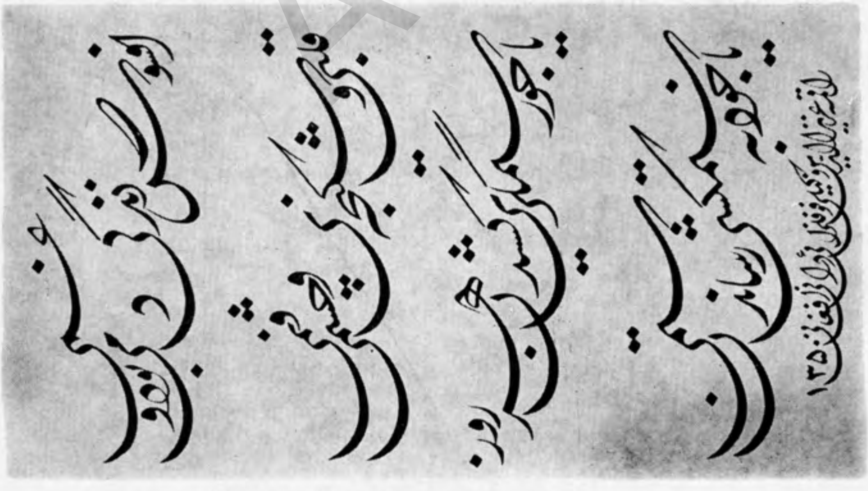
۲۹ـ یك شیوه ازخط مناشیر

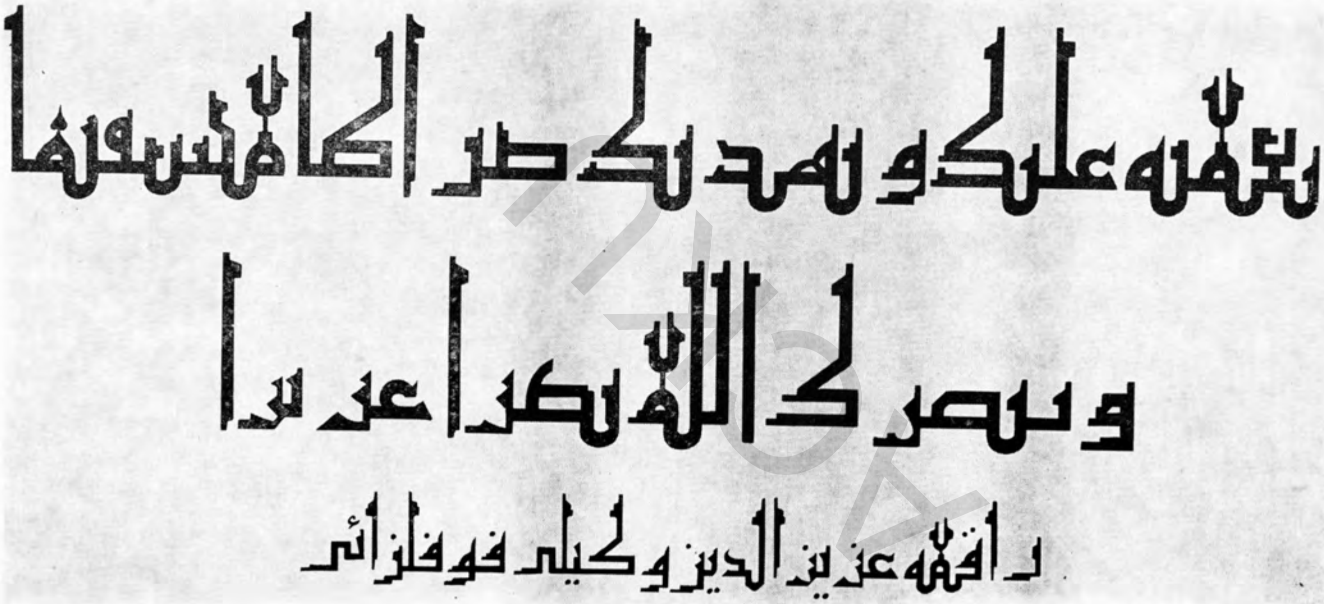
۳۰- خط ثلث و نسخ براساس استادی مکتب عالی عثمانی

۳۱ـ شیوه مناشیر شعراستاد خلیلی

۳۲ـ تعلیق سبک خراسانی

۳۳ـ ازاقسام خطوط کوفی

٣٤ قطعهٔ هفت قلم خامهٔ استاد عزیزالدین فوفلزائی که باستقبال قطعهٔ خط آخوند محمد علی عطار هروی نگاشته اند .

(۳۵) نمونهٔ دیگر ازخط تعلیق(دیوانی) عربی بقلم خطاط هفت قلمی
عزیزالدین وکیلی فوفلزائی

فهارس اعلام

رجال ، اماکن *، طوایف ، قبایل، خـاندانهـا، کتب، رسایل ، زبانها ، خطوط ، انجمن‌هاوغیره

مرتب

حبیب‌الله رفیع

* نامهای اماکن تـوسط ستاره (*) مشخص شده است .

«آ»

*آب ما هیان (حوض) ۲۸
* آتن ۱۸
آثار الباقیه (کتاب) ۷۱،۲۶
* آرا ۴۲،۲۹
آرامی (خط) ۱۵،۱۲،۱۱،۱۰،۹،۸،۷ تا ۱۸، ۶۵،۶۱،۲۲،۲۱ تا ۷۲،۶۷ ، ۱۱۶،۸۲ .
آرامی (زبان) ۷ تا ۶۷،۲۵،۱۸،۱۱
آرامیان ۷
آرت خاندان کوشان (کتاب) ۴۲
* آریانا ۷۱ (نیز رك : آریانه)
آریانا (مجله) ۱۱۴،۱۷،۱۰،۵ .
آرین ۱۵ .
* آریانه ۵۸،۵۴،۲۵،۲۱،۱۴،۲،۱ ، ۷۰،۶۹،۶۸،۶۷ .
آریانه انتیکوا (کتاب) ۲۸،۲۵،۲۱ .
* آریانه ویجه ۲ .
آریا یی ۷۷،۷۱،۲ ، ۹۰، ۱۱۶ .
آزس ۲۳
* آستان رضوی مشهد ۱۱۰،۹۵ .
* آستان قدس مشهد (رك : آستان رضوی) ۱۰۵
آستان قدس (نامه) ۱۰۳،۱۰۲ .
* آسیا ۷،۳،۲ .
* آسیای میانه ۹۶،۹۳،۹۰،۷۱،۱۶، ۱۰۸،۱۰۴،۱۰۰ .
* آشور ۷۴
آشور بانیپال (کتابخانه) ۷۴
آشوری (خط) ۷
آشوری (زبان) ۷
آشوریان ۷
آشوکا ۹ تا ۲۷،۲۲،۱۸،۱۷،۱۳، ۶۱،۴۷،۳۷ .
* آکسفورد ۵۰،۲۵ .
آل بانیجو ر ۶۹، ۸۸ .
آل طا هر ۸۸
آل فر یغون ۸۸ .
آل کرت هرات ۱۰۱ .
* آمو ۲۱،۱۸ .
آننده ۳۸ .
* آی‌خانم ۱۸،۱۷،۱۵ .
* آیر لیند ۹۲،۵ .

«الف»

ابراهیم سلطان ابن‌شاهرخ ۱۰۶، ۱۰۷ .
ابن درستویه ۹۰،۹۱ .
ابن طیفور احمد بن ظاهر ۸۱ .
ابن قتیبه ۹۰،۹۱ .
ابن مقفع ۹۰ .
ابن ندیم ۷۶،۷۷،۸۱، تا ۸۴،۸۶، ۹۰،۹۵ .
ابنیه وآثار تاریخی اسلام‌در اتحاد شوروی (کتاب) ۹۵ .
ابوالبرکات رازی ۹۵ .
ابوالحسن عراقی ۹۳ .
ابوالعباس الولید بن عبدالملک خلیفهٔ اموی ۸۴ .
ابوالعلاء (شیخ) ۱۰۱ .
ابوالفضل ۱۰۲ .
ابوالفضل بن عمید ۷۶ .
ابوالفضل علامی ۱۱۰ .
ابوالقاسم منصور بن محمدهروی ۹۵ .
ابوالمعانی محمد بن عبیدالله ۹۳
ابوالوفا ۱۱۰ .
ابوبکر (رض) ۸۳ .
ابوبکر الصولی ۹۱ .
ابوبکر بن احمد بن عبیدالله الغزنوی ۹٦ .
ابوبکر عتیق بن محمد بن خسرو ۹۹ .
ابو جعفر محمد بن عبدالجبار بن محمد ۹۸ .
ابو سعید میرزا ۱۱۰ .
ابو سلیمان ۷٦ .
ابو سهل بن نو بخت ۷٦ .
ابو معشر بلخی ۷٦ .
ابومنثور ثعالبی ۷۵ .
ابو نصر احمد (امیر) ٦۹ .
ابو نصر محمد بن فریغون ۸۸ .
ابو یعلی حمزه حسن ۸۳ .
ابهی دهرمه ۲۸،۷۹ .
ابهی ساره پرسته ٤۳
ابی منصور بختگین ۹۳ .
* اتحاد شوروی ۱٦ .
*اتره فل گونه ٤۸ .
* اتك ۲۹،۳۱،٦٤،۹۸ .
اتهر ۳۱ .
احمد بن ابوخالد احول ۹۱
احمد بن اسد ۸۸ .
احمد بن اسماعیل ۸۸ .
احمد بن جعفر بن احمد ۸۸ .
احمدبن خالد احول (رك: احمد بن ابوخالد احول) ۸٦ .
احمد بن محمد بن احمد ۸۸ .
احمد بن محمد بن خلف ۸۸ .
احمد هروی ۱۱۱ .
احمد یسوی (خواجه) ۱۰٦ .
اخبار خراسان (کتاب) ۸۲ .
اخبار ماوراء النهر (کتاب) ۸۲
اختلاف‌الزیجه (کتاب) ۷٦ .

اختیار هروی (خواجه) ۱۱۰
* اخمیم سعید مصر (کلیسا) ۸۳.
اخوند درویزه ۱۲۰،۱۲۱ .
ادب الکتاب الصولی ۸٦،۹۱ .
* اراکوزیا ۲۳،٤٤ .
ارتبان ٦٥ .
ارداویرا فنامه (کتاب) ۷۵ .
اردشیر بن دیلمسپار قطبی ۹٤ .
ارساس ٦٥ .
ارسطو ۱۸،۲۰ .
ارشك ٦٥ .
* ارغسان قندهار ۱۱۸ .
* ارغنـــداب ۹،۱۰،۱۸،۲۱،۲۳ ، ٦۹ .
* ارمن (ارمنستان) ۷۷ .
* اروپا ۲،٤،۹۲،۱۲۱ .
ارهت ها ٤٦ .
ازیس ۳۰،٤۱ .
ازیس اول ۸ .
* اسپانیا ۹۲ .
* استانبول ۱۰۹،۱۱۱ .
* استخر پارس ۹۳ .
اسحاق راهب ۷٦ .
اسد خان ختك ۱۲۰ .
اسدی طوسی ۹٤،۹۸ .
اسرار التوحید (کتاب) ۱۰۹ .
اسرائیل ولفنسون (دکتور) ٦۸، ۸۳ .
اسروشنه ۷۸،۸۸ .
اسکندر رومی ۱٤،۱٥،۱٦،۲۰ ، ۷٥،۷٦،۷۷ .
* اسکندریه ۷٦ .
اسلام (دین) ۱،۳،٤،۱۷،۲۸،٤٤، ٤۸،٥۳،٥۸،٦۳،٦۷،٦۸،٦۹،۷۱، ۷۳،۷۷،۷۸،۷۹،۸۱،۸۲،۸۳،۸٥، ۸۸،۹۰،۹۱،۱۰۰،۱۰۱،۱۰٤،۱۰٥ ۱۰٦،۱۱٦،۱۱۸ .
اسماعیل بن احمد ۸۸ .
اشکانیان ٦٥،۷٥،۷۷ .
اشکانیان (کتاب) ۷۷ .
اشك بلخی ٦٥ .
* اشنغر ۳۲،۳۸ .
اشوغه ۱۸ .
* اصفهان ۸٥،۹۳،۱۰٤ .
اظهر (مولانا) ۱۱۲ .
اغو شمریك ۷۲ .
افشین ۷۸،۷۹ .
افغانان ۱۱٦ .
* افغانستان ۱،۲،۳،٤،٥،۷،۸،۹، ۱۲،۱٤،۱٦ تا ۱۸،۲۰،۲۱،۲۳، ۲٤،۲٥،۲۷،۳۱،۳٤،٥۰،٥۳،٥٤، ٦٦،٦۹،۷٤،۷٥،٥۹،۸۰،۸۱ ، ۸۲ ۸٦،۸۸،۸۹،۹۰،۹۸،۹۹، ۱۰۱ ، ۱۰٤،۱۱٤،۱۱٦،۱۱۸،۱۲۱ .
افغانها (نیز رك : افغانان) ۸۰ .
افغانی (رك : پښتو) ۱۱۹،۱۲۱ .
افلاطون ۱۸ .
* اکادیمی اوزبك ۱۰۲ .
اکبر نامه ۱۰۲ .
اکشمه ییکه ۳٥ .
* اکوره ختك ۱۲۰ .
اگاتهوکلیس ۱۲ .

* اگرور ٤١ .
اگی سالا ٤٢ .
اگی سیلوس ٤٢ .
اگی شله ٤٢ .
الابنیه عن‌حقایق‌الادویه ٩٤، ٩٨.
البدو والتاریخ ٩٣ .
البلاذری ٩٠،٨٥ .
البیرونی ١٠٦،٧٨،٥٧،٢٦ .
الپتگین ٦٩، ٨٨ .
التفهیم ١٠٦،٧١ .
التنبیه والاشراف ٩٤،٧٥ .
الریاسی (خط) ٩١،٨٦ .
الصولی ٩١،٩٠ .
العتبی ٦٣،٢٢ .
الغ‌بیگ ١٠٦ .
الفهرست (کتاب) ٨١،٧٧،٧٦ ، ٩١،٩٠،٨٦،٨٥،٨٣،٨٢
الکسندر برنس ٦٤ .
المختصر من کتاب الوقف ٩٩ .
المعتمد (خلیفه) ٩١ .
النهمطان (کتاب) ٧٦ .
الوثایق السیاسیه ٨٣ .
الهلال (مجله) ٨٣ .
* الی شنگ ٦،٤ .
الیاس ٦٩ .
* امب ٣١ .
امرای پارس ١٠١ .
امری‌القیس ٨٣ .
* امریکا ١١٧ .
امویان ٨٧،٧٧،٧٠ .
انتی‌ماکوس ١٢ .
* انجمن تاریخ (افغانستان) ٥٨.
* انجمن شاهی آسیایی‌بنگال٢٤.
* اندراب ٨٨،٦٩ .
* اندوس ١٢ .
اندیا آفس لندن (کتابخانه) ٩٩.
انصاری (خواجه عبدالله ، رك : پیر هرات) ١١١ .
*انگلستان ٩٢، ٩٦
انگلیس (ملت) ٣٠ .
انگلیسی (خط) ١١٧ .
انگلیسی (زبان) ١٦ .
انند پاله ٧٨
*اوبهاره ٤٠
اوت ٧٢
* اورامان ٧٧
* اورگنج ١٠٣،١٠٢
اورل ستین ٤٠، ٥٠
اورو موجه ٣٩
اوزاهاریس نیتی ٧٥
*اوز گند ١٠٨
* اوسلو (یونیورستی) ٢٥
اوستا (کتاب ٢، ٧٧،٧٥،٦٧، ٩٠
اوفا ٩٢
اوگره بوت ٧٨
اوله وردهه ٤١
اولد پرشن (کتاب) ١١٧
اولیاکه کو سولو که ٤٦
اوی جیته سنها ٥٠
اویس ٢٣
اویدا ٣١
ایاز ٣٠

ایاس ۳۰
ایاسه ۴۱،۳۰
ایاسیه کەموی (ملکه) ۳۷
* ایبت آباد ۳۷
* ایتالیا ۹۷،۹۲،۵
* ایدك ۶۳،۵۷
* ایهه ۳۳
* ایران ۲، ۲۳، ۵۳، ۶۵، ۶۹، ۷۴، ۷۶، ۹۰، ۹۳، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۲
ایران از آغاز تا اسلام (کتاب) ۷۷
ایرانشهر (مجله) ۸۵
ایزو قراطیس ۱۸
ایست ایندویست (مجله) ۵
ایس – کی (رك: کتابخروشتهی) ۲۶
ایشوه رکه ۴۶
ایمن نوبخت ۵۵
اینته وهریا ۴۶
ایندره ۴۱
ایندره دیوه ۴۰
ایندره شینه ۴۵
ایو کراتید یس ۲۲

• • •

«ب»

بابر ۱۷ ، ۱۰۳
بابرنامه ۵۷
بابری (خط) ۱۰۲،۱۰۳
* بابل ۱۲ ،۱۴،۷۴
بابلی (یان) ۸
* باجور ۲۹
* باختر ۲،۱۴،۱۵، ۲۰
باختری (زبان) ۵۳
باختری یونانی (شاهان) ۱۵
* بادلیان اکسفورد ۹۹
بارك خان ۱۱۸
بارکزایی ۴
باستانشناسی شو روی(مجله) ۸۸
* باغ شاهی ۲۸
* باغ عدنانی هرات ۱۰۵
* باکو ۱۰۲،۹۲
* بالا حصار کابل ۱۲۲
بالی کینه ۴۷
* بامیان ۲۱، ۲۵، ۲۷، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۸، ۹۰، ۹۱، ۱۰۰
بایزید انصاری ۱۱۹،۱۲۰
بایسنغر شاهرخ ۱۰۷
بایقرا (سلطان) ۱۱۲
*بتکره ۴۹
* بخارا ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۷،۱۰۸
بختی شوع ۱۱۱
بدیع الزمان ۱۰۶
براهمی (خط) ۱۲،۱۳،۲۱،۲۲، ۲۴، ۲۸، ۴۷، ۶۱، ۸۲
* برتانیه ۶۹،۲۶
بردی (اوراق) ۸۹،۸۴،۷۴

برزکب ۷
برزمهر ۵۵
برز مهر پور ۵۵
برگس ۹۲
* برگول (کوه) ۵٦
* برلین ۸۵،۷٦
* برما ٤۱
برمکیان بلخی ۸٦
برنس ٦٤
برنیت (دکتور) ۹
بروکلمن ۸۱
برهان قاطع ۳٦
برهما ۱۲، ٤۱
برهمن واسو دیوه ٤۰
برهمی (نیزرك : براهمی) ۲۷ ، ٦٦
برهمی (زبان) ٤۲
* بریکوت سوات ٦۳
بریهت سمهیتا ٤۷
بزرگ بن شهر یار ۷۸
* بست ۹۰،۹٤، ۹٦، ۹۷،۱۰۰، ۱۰۵
* بغداد ۷٦،۷۸، ۸۵، ۹۰،۹۲
* بغلان ۲۷، ۳٦، ۵۳، ۵٤، ۵۵، ۵٦، ۵۷، ۵۸، ۱۱۸
* بگرام ۱۷، ۲۱، ۹۰
بگ شا کنیشکی نا مو بـــرگ ۵٤
* بگ لنگ (رك : بغـلان)۵٤
بلاش اول ۷۷
بلانندی ٤۳
* بلـخ ۲۱،۲۵،٦٦، ٦۹، ۷۵ ، ۷۷، ۸۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰٦
بلخیان ٤۷
*بلژ یك ۱۱
*بلو چستا ن ٤۷
بله جیا ٤۳
بله سمی ٤٤
*بلهیکه ۳۱
*بمبئی ۸۵
*بمپور ۷۰، ۸۹
*بنج (کوه) ۳۸
*بنون ۵۷
*بہا ڈو ٤۱
بهار ۸۵
بهاسه ۱۳،٦٦
*بهاو لپور ٤۳
بهاوه ٤۳
بهرا مشاه ۹٦
بهگه وت ۳۹
*بهلول (شهر) ٤۱
به همه لینه ٤۷
* بهیم نگر ۲۲
بودا ۱۰،۱٦، ۱۷،۲۸، ۳۰،۳۱ ، ۳۲، ۳۵،۳٦، ٤۱،٤۸،۵٦، ۷۹، ۸۰
بوداو رمه ۳۳،۳۵
بوداها ۳۰،۳٦، ٤۵، ٤٦
بودا ثیان (رك: بوداها) ٤۱، ۷۷
بودایی (دین) ۹،۱۱، ۱٦تا ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۲٤، ۲۷، ۲۸، ۳۲، ٤۵، ۸۰، ۸۱، ۹۰، ۱۰۵
بود ها بله ۱۳

بود هار کشیته ۳۳، ۳۵
بود ها گو شه ۳۵
بود ها میترا ۳۵
بود هه پریه ۳۵
بود هه سا کیا مونی ۴۷
بود هه ور مه ۳۸
*بود هی ستوا ۳۸، ۴۰، ٤٦
بود یزم ۲۷، ۲۸
*بودی ستوا (نیز رك: بودهی ستوا) ۲۸، ۲۹
بوذا سف (رك: بود ا) ۷۷
بورو ٤٢
بور یته ٣٦
بور یحان بیرو نی (نیز رك: البیر ونی) ۷۰
بوسر ... خا قان خیل ٥٩
بوسه ور من ٣٥
بویر ٢٥
بیاض (خط) ٨٦
بیان الاد یان (کتاب) ۹۳
بیان قلی خان ۱۰۸
*بیت المقدس ٦٨
*بید ادی ۳۰
بیست مقاله قزو ینی (کتاب)٨٥
بیستون پارس (کتیبه) ۱۱٦
بیلین ۱۰۹
*بیما دان (قریه) ۳۰
بینزا نتین ۹۰،۹۱، ۱۰۵
بیو هلر ۲۱ ، ۲۵
بیهقی ۱۰۵

«پ»

*پاتود هیری ۳۸
*پاتهیار ۳۹
*پاجا ۳۲، ۳۸
پادری هیوز ۱۲۱
*پارت ٦٥
پار تها ۷۷
پار تهی (شا هان) ۲۳،۱۷
پار تی (زبان) ۷۷
*پارس ۷۵،۱٤،۲
پارسی (زبان) ٦٧، ٦٨
*پار یس ۳۹، ۱۲۱
*پالا تود هیری ٤٩
پالی (زبان) ٤٢
پا نی‌نی ۲۳
*پتنه ۲۲، ٣٤
پتها نان (کتاب) ٦٣
پتیکه ٤٦
*پختیا ۸۹
پرا کریت (زبان) ۱۰،۲۱، ۲۲ ، ۲٤، ۲۷ ، ٥٤
پر تهوه (رك: پهلوی) ٦٥
پرت یی که بود ها ٤٦
پر یسکا ۷٥
پر نسیپ ٦٤،٢٥
*پر وان ٦٩
پرویز ناتل خانلری (داکتر)۷۲
*پشاور ۲۳، ۳۰، ۳۳،۳۲، ۳۵،

۳۸، ۴۰، ۴۱تا ۴۴، ۴۸ ،۴۹، ۹۰،
۱۲۲
پشاور (کتاب) ۴۲
پشاو ریان ۲۹
*پشکلاوه تی ۳۲،۳۵
* پشمین ۵۱
پښتانه شعراء (کتاب) ۱۱۸
پښتو (خط) ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹ ،
۱۲۱
پښتو (زبا ن) ۵۳، ۵۴، ۱۱۶ ،
۱۱۷ ، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱ ،
۱۲۲
پښتون (قوم) ۱۱۶
*پښتو نستان ۷۰ ، ۱۱۶
*پلخمری ۵۴
*پنجاب ۲۱، ۲۲،۲۳ ، ۲۵، ۳۵،
۳۹، ۴۹، ۷۸
پنجا بی (زبان) ۱۲۰
*پنجتار ۳۸
*پنج کنت ۷۱، ۹۰
*پنجکوره ۴۰
پور داؤد ۷۵، ۷۷
پونیه مته ۳۹
*پوروا شا ډه ۴۸
* پوهنځی‌اد بیات و علوم‌بشری۴
پهلوی (خط)۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸،
۷۲، ۸۲
پهلوی (زبان) ۱۲، ۱۳، ۱۶،۱۷،
۳۶، ۵۳، ۵۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۷۷
پیا مبر (نیز رك :محمد)۸۳،۸۵
پی په له کهه ۳۳
پیتهو مقد س ۱۹
پیر آموز (خط) ۹۵، ۹۶
پیر رو ښان ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱
پیر علمدار ۹۴
پیر گر یمال ۱۹
پیرو ۱۳ ، ۶۶
پیر وچ ۶۶
پیر هرات ۱۱۲
*پیلانه (قریه) ۳۵
پیه دسی ۱۰

«ت ،ث»

تاج الدین (خواجه) ۱۱۰
تاریخ اد بیات عر ب ۸۱
تاریخ افغا نستان ۶۵
تاریخ افغا نستان‌بعد از اسلام۷۰ ۷۶
تاریخ التمدن الا سلامی ۸۷
تاریخ اللغات السا میـه ۷،۶۹ ،
۸۳ ، ۸۴
تاریخ بخارا ۸۷
تاریخ بغدا د ۸۱
تار یخ بیهقی ۱۰۵
تاریخ زبان فار سی (کتاب) ۷۲
تاریخ سنی الملوك الارض والانبیاء
تاریخ سیستان ۶۸
تاریخ لغات سا می ۶۸
تاریخ یمینی ۶۳
تاریکه ۱۳
تاز یان (نیز رك : عرب) ۷۱

*تا شکند ۹۵ ، ۱۰۲
تا کهتید ره ۴۰
* تبت ۵۶
تبتی (خط) ۱۶
تبریز ۱۰۴
تپه اشتر ۲۸
* تپهٔ سر دار غزنه ۹۰
* تجه ۴۴
* تخار ۱۸
*تخار ستان ۶۹
تخاری (زبان) ۱۶ ،۱۷، ۵۳،۲۷
۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۶۰،۵۹ ،
۶۵، ۶۶، ۶۸، ۱۱۶، ۱۱۸
تخاری یو نانی (خط) ۱۴
* تخت باهی ۳۸، ۴۴
*تخته زر ین ۴۵
تذ کرة الا ولیاء ۱۱۸، ۱۱۹
تذ کرهٔ خو شنو یسان ۱۱۱
تر جمان البلاغه ۹۴، ۹۸، ۹۹
ترسل (خط) ۱۰۸، ۱۰۹
*تر کستان ۹۳، ۱۰۶، ۱۰۸
*تر کستان چینی ۲۲، ۵۱، ۷۱
*ترکستان شر قی ۲۲،۲۴،۵۰ ،
۵۱
ترکی چغتا یی (زبان) ۱۰۸
ترکی (زبان) ۵۳ ،۵۴، ۷۱
تره وشه کوره ۴۰
تریبا لو س ۱۸
تزك بابر (کتاب) ۱۰۲
تسای ـ لو ن ۷۴
تعلیق (خط) ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱ ،
۱۰۷، تا ۱۱۳
تعلیقات برد بیا چه دو ستمحمد
کتا بدار هروی ۱۱۴
تفسیر ابو بکر عتیق سور آبادی
۹۹
*تکسیلا ۸،۹، ۲۲، ۲۳، ۲۴،۳۰،
۳۱، ۳۵، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۹ ،
۸۱
*تکشمه شیلا (رك: تکسیلا)۴۵ ،
۴۶
تکمله پارسی (کتاب) ۱۱۱
تگین خرا سان شاه ۶۶
*تنگی تا یغان ۱۶، ۵۶
*توچی ۱۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۳ ،
۶۹، ۷۰، ۸۹، ۱۱۶
*تورډ هیری ۲۳، ۴۷
*تور فان ۹۳
تورو شکه ۶۴
تو قیع (خط) ۸۴، ۱۰۰، ۱۰۱ ،
۱۰۶ ، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰
*توی ۱۱۹
تهاید وره ۳۳
*تهران ۱۹، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۷،
۷۹، ۸۵،۹۳، ۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۱۶
*تهل ۲۲ ، ۴۷
تهواره ۴۵
تهیود ورو س ۳۳، ۴۴، ۴۵
تهیو دوره (نیزرك: تهاید ورمـو
تهیو دورس)۳۳
*تیر تہ ۴۷
تیره جه سه ایاسه ۳۰
تیمور (امیر) ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۹،
۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲

تیمور نا مه ۵۷
تیمور یان ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۸، ۱۱۰،
۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳
تیمور یان هـرات ۱۰۴، ۱۰۵ ، ۱۰۹، ۱۱۲
۱۰۶، ۱۰۷
تیموری هند ۱۰۲
ثلث (خط) ۸۵، ۸۶ ، ۹۱، ۹۳ ،
۱۰۰، ۱۰۱ ، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸ ،

«ج»

*جام (منار) ۹۸، ۱۰۰
*جامع‌او لیاء ۹۷
*جاو لیا (معبد) ۴۵
جامی (مولا نا) ۱۰۸، ۱۱۲
*جبل دروز شام ۶۸، ۸۲
*جبل سلع مدینه ۸۹
جرجی زید ان ۸۷
*جزق سیستان ۸۷
جعفر (مؤلف) ۴۲
جعفر بایسنغری ۱۰۴ ، ۱۰۷ ،
۱۰۸، ۱۱۲، ۱۱۳
جعفر بن محمد ۸۷
*جغتو ۶، ۱۶، ۵۶، ۵۷، ۱۱۶
جغر افیای قدیم هند ۱۱
جلال آباد ۱۰، ۲۱، ۲۸، ۲۹،۳۰
جلال جعفر ۱۰۷، ۱۱۲
جلال همایی ۷۹
*جمال گر هی ۳۲، ۳۸
*جمال مینه ۱
*جمنا ۲۲، ۳۳، ۴۰
جور نال‌ایشیاتك سوسایتی۱۰۹
*جوز جان ۶۹، ۸۸، ۹۷، ۹۸
جون مار شل ۸،۹، ۴۲، ۴۶،۴۷
*جی (شهر) ۷۶
*جیلم ۱۴، ۳۶
جیمس پر نسیپ ۱۳، ۲۴
جیه پاله ۷۸
جیه پاله دیوا ۶۳
جینه ۴۸
جی هو نی که ۴۷

«چ»

*چار سده ۳۳، ۳۵، ۴۳
چچ (رك: کشتر په چو کهسه)
۴۷
چستر بیتی (مجمو عه) ۹۶
*چشت ۹۷
*چك ۳۶
چنگیز یا ن ۱۰۱
*چهل ز ینه ۱۷
*چین ۲، ۱۰، ۱۱، ۱۵، ۴۱،۵۰
۷۴، ۷۶، ۷۷ ،۸۲، ۱۰۴، ۱۰۵
*چینا ب ۴۳
چینی (خط) ۷۴
چینی (زبان) ۷۱، ۸۰
چینیان ۱۱

«ح»

*حبشه ۸۳
حبیب الله‌خان (امیر) ٤
حبیبی (عبدا لحی) ۱،٥٦، ٥٨ ، ۱۱۸
*حجاز ٨٤
حجاز یان ٦٨
*حران ٦٨، ۸۲
حسن (امام) ۸۳، ۸٥
حسن ابدال ۳٥
حسن خان شا ملو ۱۱۲
حسین ابن علی ۸٥
حسین با یقرا (سلطـان) ۱۰٤، ۱۱۰
حسین صفوی (شاه) ۱۰۲
حسین وفا سلجو قی ۱۱٤،۱۱٥
حفصه ۸٥
حکیم تر مذی ۱۰۸
حمزه بن حسن اصفها نی ۷٥
حمید بن قحطبه طایی ۸۷
* حوض زمزم ۱۱۲
*حیره ۸۳
*حوض کو پاس ۱۰۷
حیی بن عمار ۷۰

«خ»

خالد بر مکی بلخی ۸۲
خالد بن ولید ۸۷
خا ندان گو ٥٨، ٥٩
خان قزل ٥٩
خا نیکوف ۹۲
*ختن ۲۱، ۲۲، ٥۰، ٥۱
*ختن قدیم ٥۰
ختنی (خط) ۷۹
*خرا سان ۳، ٦٥، ۷۷، ۷۸،۸۱، ۸۲، ۸٦، ۸۷، ۸۸، ۹۱ تا ۹٤،۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰٥، ۱۰۷، ۱۰۸ ، ۱۰۹، ۱۱۱
خرا سان خو تاو ٦٦
خرا سانیان ۷۷
خرو تهی ۲٥
خرو شته ۲٥
خرو شتهی (خط) ۸،۹، ۱۲،۱۳، ۱٦، ۲۱ تا ۳۲، ۳٤، ۳٦،۳۷، ۳۹، ٤۰ تا ٤٤،٤٦ تا ٥۲، ٥۷،٦٥،۱۱٦
خرو شتهی انسکر پشنز (کتاب) ۲٥
*خزانهٔ الما مون ۸٤
خسرو دوم ٦٥
*خلتسی ٤۷، ٤۸
خلیج فار س ۷
خلیفه مو جه وت ۳۰، ۳۱
*خوات ۲٦، ۲۷، ۲۹
* خوا تای ۳٦
خواجه نظام الدین احمد هرو ی ۱۰۲
* خوا رزم ۱۰۱، ۱۰۲
خوار زمشا هیان ۱۰۰، ۱۰٤
خودو خیل ۳۳، ۳۸، ۳۹

خود ویه که ٣٦
*خوده چه ٣٦
خوده چه ویبها ر ه ٤٠
خو شحا لخان ١٢٠، ١٢٢
خوره اپزوت ٦٦
*خیبر ٢١، ٨٢، ١١٩
خیذر ٧٨
خیر البیان (کتاب) ١١٩تا ١٢٢
خیر خا تو ن (بی‌بی) ١١٩

((د،ډ،ذ))

داتیا ٣٣
دار مستتر فرا نسوی ١٢١
دار یو ش هخا منشی ٨،٧٥ ، ١١٦
*دانشکاه پهلوی شیراز ١١٧
دانیل بود گو یس ١١
داؤد ٦٩
داؤد بن عباس ٨٨
*داور ٩٠
دبیر ا لملك ١٢٢
دپښتو نخوا هارو بهار(کتا ب) ١٢١
* دجله ٢،٧، ٧٨
درا نی ٤
در خم ٤٥
* در گئی ٣٣
*در وازهٔ گنج ٤١
*درو نته ١٠، ١١
درونی په دره ٤٣
در ویش عبدالمجید طا لقانی١١٣
درویش صو فی ١١١
دری (زبان) ٣٠، ٥٣، ٥٤، ٥٧ ، ٥٩،٦٣، ٦٨، ٧٩،٩٧، ١١٦، ١١٨، ١٢٢
*در یای نیه ٥٠
دهشه وه هره ٢٩
دفتر افشین ٧٩
دقیقی ٦٨
* دلف ١٩
دلفو س ١٩
دمتا ش بن عبدا لله ١٠٩
دمترا ته ٤٣
د،م، دنلوب ٨٣
*دمشق ٧،٨٣،٨٤، ٨٧ ، ٩٢
دمنه ٤٣
دنکن فور بس ٦٢
دوست محمد بریخ ١٢٠
دو لت ١١٩
دو لتشاه بن حبشی تولکی ١٠٠
*دو کی ٤٧
دهامه پده ٢٢
دهرم داسه ٤٤
دهرمه ٢٨، ٥٦
دهر مه را جیکه ٤٦، ٤٩
دهره میکه ٣٠
ده مه ٢٩
*دهلی ١٣، ١٠٠، ١٠٣
*دیبل ٧٠

دیپا نکه ره ٤٠
دیمتر یوس ۲۲
دین دبیره (خط) ٦٥، ٦٧
دینکرت ۷۷
دیو اشتیج ۷۱،۷۲
دیوان احمد شاه بابا ۱۲۱
دیوان دو لت ۱۲۰
دیوان مختاری ۷۹
دیو دو توس ١٤
دیوه پتره کنشکا ٤٣
دیوه نا گری (خط) ۸، ۱۱، ۱۲
٦٣، ٦٤، ۱۱٦
دیوی ۳۱
ډهیری ۳۳
ذوالر یا ستین (رك: فضل بـن
سهل) ۸٦، ۸۷

((ر))

را پسون ۲۵
*را تهی تره (تالاب) ۳۹
*را جر ۳۲
راجن دا میجه ده ٤١
راجه تر نگینی ۲۹
راور تی ۱۲۱
*راول ٤٠
*راو لپندی ۳۱
*رباط شرف سر خس ۹۷
*رباط حرات ۱۰۱
رحیم عفیفی (دکتر) ۷٥
رستم ۷۱
رستم محمد خان ۱۱۲
رقاع (خط) ۸٦، ۹۱، ۹٦، ۹۷ ، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰٦، ۱۰۷، ۱۰۸ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۲
ریحان (خط) ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰٦، ۱۰۹، ۱۱۲
رود کی ٦٨
*روز گان ١٦، ٥٥، ٥٧،٥٨،١١٦
روزن فیلد ٤٢
*روم ۸۷، ۹۷
*رو ما ٥
رو من (یان) ٤٤
رومی (زبان) ۷٦
رو می کیسره ۲۹
روهی نی میتره ٤٦
رهنمای تکسیلا ۹
ریا سی (خط) ۸٦
ریاض الا لواح ۹٥

((ز،ژ))

*زابل ۳٤، ٥٦
*زا بلستان (رك: زابل) ٦٦
*زاول (رك: زابل) ٥٦
*زبد ۸۲
زر دشت ٦٧، ۷٥، ۹۰
زد شتیا ن ۳٦، ٦٥، ۷٦
*زرنج ٦٨، ٦٩، ۸۷، ۸۸
زند ۷٥

زمباور ۸۷، ۸۸
زئو س ۱۸
*زیدہ ٤۸
زین العا بدین خوافی ۱۱۲
زیو نیسس ٤۷
*ژوب ۲۲
ژور نال ازیا تیك (مجله) ۷۹

((س))

سا بہو تی ۱۵
ساتو اپہا ۲۱ ، ۲۲
سا رویه ۷۵
ساسا نیان ۱۷، ٦٦، ۹۳، ۱۰۵
سا سانی (رك: ساسا نیان) ٦۵
ساکه ۱٤، ۲۷،۳۲، ۳۷، ٤۰،۳۹
٤۱، ٤۳، ٤۵، ٤٦، ٤۷، ٤۹،
ساکه (زبان) ۲۹
سا کیا مونی ۲۷، ۳٤، ٤٤،٤٦
*سالم پور ۳۸
سا ما نیان بلخی ٦۸، ۸۸
سا می (زبا نہا) ٦۷
*سا نچی (معبد) ۱۳
*سا هو سرای (سودا گرسرای)
۵۹
سایر بن عبد الله ۸۸
سبط ابن جو زی ۸۵
سبکتگین ٦۳، ٦۸،٦۹، ۸۸، ۹٦
سبك شنا سی ۸۵
*سپین غر ۳٤
*سپین وام ۵۷، ٦۳
ستا تیر ٤۵
سترا بو ۱۵
سترا تون ۱۹
ستین کو نو ۲۳، ۲۵، ۲۸، ٤۲
٤۳، ٤۷، ٤۹
سدو ٤۰
سد هنی ۱۳
سراج الا خبار افغا نیه ٤
سراج الملة والدین ٤
سرا ورل ستین ۲۹، ۵۰
سر اولف کیرو ٦۳
*سرخ کوتل ۱۵،۱۷، ۲۷، ۵٤،
۵۷، ۵۸
* سر کپ ٤۵، ٤۷
سرند یا (کتاب) ۵۰
سرو استیوا دہ ۳٤، ٤۸
سروا ستیوا د ین ۲۳، ۲۷،٤۲،
٤۷
سروی آرت پر شیا ۸۵، ۸۸،۹۰
۹۳، ۹٤، ۹۵، ۹٦
سر یا نی (زبان) ۸۲
سعد ۸٦
*سغد ۲، ۷۱، ۷۱، ۷٤،۹۰
سغدی (خط) ۷۱، ۷۲
سغدی (زبان) ۷۱
*سغد یا نه ۱٤، ۷۱
سفا ۳۲
*سکا تلند ۸۳
*سکاره د هیری ٤۳
سکندر ۲۰،۷٦،۷۷
*سکستا ن ۱٦

سلجو قیان ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴
سلطان احمد خان ۱۱۱
سطا نشا ه ۱۰۱
سلطان علی مشهدی ۱۱۰، ۱۱۲
سلطان محمد خندان ۱۱۳
سلطان محمد نور ۱۱۳
سلوك الغزاة ۱۲۰
سلیم آغا ۱۰۹
سلیمان ما کو ۱۱۸

*سمر قند ۷۱، ۸۷، ۹۰، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹
*سمنگان ۵، ٦
سمنیه (رك: بودا ئیان) ۷۷
*سنت پیتر (کلیسا) ۹۲
سنترل ایشیاریو یو ۱۰۳
*سنجو لی (تل) ۷
*سند ۵، ۸، ۱٤، ۱۵، ۲۲، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ٤۸، ٤۹، ۵۱، ۵۳، ۵۷، ۵۸، ٦۳، ٦۵، ٦٦، ۷۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۱۰۰
سنسکر یت (زبان) ۸، ۱۱، ۱٦، ۲۱، ۲۳، ۲٤، ۲۵، ۲۸، ٤۷، ۵۳، ۵٤، ۵۸، ۵۹، ٦۱، ٦۲، ٦۳، ٦٤، ٦۸، ۷۰، ۷۹، ۸۰
سنگه ۵٦
سنگار ا مه ٦۲، ٤٦

سنگها ور مه ۳۵
سنگهوه کشیته ۳۰
سنگه میتره ۲۸، ۳۸، ٤۸
*سوا بی ۳۷، ٤۸

*سوات ۲۲، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ٤۰، ٤۳، ٤۵، ٤۷، ٤۹، ٦۸
سو تی ۷
سورا شتر ین ۱۷
سوره بود هی ۳٦
سور یان غور ۱۱٦
*سور یه ۷
سو فیتیس ۱۵
سوند دال در تاریخ (کتاب) ۷٤
سو نگ یون ۱۰
*سویس ۵
*سوی ویهار ٤۳

سهلان بن مکتوم ۸۸
*سه ویرا ها ٤۸
سیتی ۱٤
سیتهی ۳۰
سید حسن ابدال ۱۰۷
سید عطا محمد قند هاری ۱۱٤
سید محمد ایشان حسینی ۱۱۵

*سیستان ۱٤، ۲۲، ۳٦، ٦۵، ٦۹، ۸۷، ۱۰۱
*سیلون ۱۲
سیلون لوی ۷۹
سیلیو کید ۱٦
سینارت ۲۵
سینها متره ۳۵

سی هاره کشیته ٤۵
سی هی لیکه ۳۵
سی ـیوـکی ۱۰، ۱۱

(ش)

شا پور ۱۷
شا پور سوم ٦٦
شاره دا(خط) ٦۱،٥۸ ، ٦۳، ٦۸
شاره دا_ ناگری (خط) ۸۲،۷۰ ، ۱۱٦
*شبا ش ۱۰۰
*شالا (معبد) ٤۳
*شا لی (دره) ٥٥
* شام ٦۸
*شاه پور (قریه) ٤٥
*شا هجی د هیری ٤۱
*شاه داور ٤۱
*شا هرخ ۱۰٤، ۱۰۷، ۱۱۱ ، ۱۰۱ ۱۱۳
شاه زنده سمر قند ۱۰۹، ۱۰۸
شا هنامه با یسنغری ۱۱۲
شا هنا مه فردو سی ۱۰٤
*شتر هده ۸۰
شرا مانه گو تمه ۳۱
شر او ستی ٤۸
شراو که پو ته که ۳۲
شر او که ها ۳٦
شرح تعر ف ۹۸
شر حیل ۸۲
شر منه دهر مه پری یه ۳٥
شره منهسد هرمه ره‌ته ۳٥
شری تیله که ٦٤
شفاء ۸٥
شفیعا ی هرو ی ۱۱۳
شفیعه (خط) ۱۱۳
*شکر دره کیمبل پور ٤۲
شکسته (خط) ۱۱۲، ۱۱۳
شکهت پرت ۷۸
شلوم بر ژه۱۰،۱۷
*شله تك ۱۱، ٦۱
شمال (ملك) ۷
شمس النهار (جریده) ۱۲۲
* شور وی ۱۸
شو یده ور مه ۳٤
شهاب الدین عبد الله غا وردانی ۱۰۱
*شهباز گړ هی ۲۲
شهر ستا نی (علی اکبر) ٤
*شهر ناپر سا ن ۳۸
شیخ الا سلام‌محمدبن ا حمد۱۰۷
شیخ او یس ایلکا نی ۱۱۱
شیخ محمد طغرا یی ۱۰۷
شیدر ۸
شیرا ٤٥
*شیر تلا ٥۹
شیر علی خان (امیری) ۱۲۲
شیزو گر گك ٥٥
شیوه ر کس کیته ٤۱
شیوه ر کشیته ۳۰
شیوه سینه کشتر په ٤۳

((ص،ض،ط ،ظ))

صا حب سری زکی بن محمد بن علی عبدا لحمید البا میانی ۹۹
صبا حت عظیم جانو ا ۱۰۲
صد وق (شیخ) ۹۵
صفات الشیعه (کتاب) ۹۵
صلاح الدین منجد ۹۲
ضحی الا سلام (کتاب) ۸۱
*ضلع جیلم ۳۵
*ضلع هزاره ٤۱
طا هر بن حسین ۸۸
طاهر بن عبد الله ۸۸
طاهر بن محمد بن عمر ۸۸
طا هر یانٔ پو شنگی ٦۹
طبری (شخص) ۹۰
طبری (کتاب تار یخ) ۷۵، ۷۸، ۷۹
طبر یه ۸۷
طبقات اکبری (کتاب) ۱۰۲
طبقات الصوفیه ۱۰۹، ۱۱۱
*طراز ۱۰۰
طغرل بن امیران فوشنجی ۱۰۱
طغری (خط) ۱۰۱
طلحه بن طا هر ۸۸
*طور سینا (شبه جز یره) ۸۳
*طوس (؟) ۱۱۹
ظلمو ۸۲
ظهیر الدوله سلطان ابرا هیم ۹۷

((ع))

عبا سی (رك :عبا سیان) ۸۱
عبا سیان ۷۷، ۸٦، ۸۷، ۹۰ ، ۸۸ ، ۹۱، ۹۲
عبدا لحی منشی ۱۱۰
عبد لرزاق سمر قندی ۱۰۷
عبدا لعلی (میر زا) ۱۲۲
عبدا لقا در بدا ونی ۱۰۲
عبدا لله ۱۱۲
عبدا لله (امیر) ۷۸
عبدا لله الو لید امیر المؤ منین ۸٤
عبدا لله بن جبر ٦۸
عبدا لله بن خیر (جبر؟) ۸٤
عبدا لله بن طا هر پو شنگی ۸۱، ۸۸
عبدا لله بن علی ۹۹
عبدا لله طباخ هر وی ۱۰۷
عبدا لله عدویه ۸۵
عبدا لله صیر فی ۱۰۱
عبدالله مر وارید ۱۰۷، ۱۱۰
عبدا لمطلب بن هاشم ۸٤
عبدا لملك بن مروان ۸٤،۸۷
عبدا لملك بن نوح سا مانی ۹۳
عبدا لملك بن یزید خراسانی ۸۷
عتا بی ۸۱
عثمان (رض) ۸۵

عثمانؒ بن حسین وراق غزنوی۹۵ ۱۲۲
*عثما نی (مملکت تر کیه)۱۰۱،
۱۱۲
عجا ئب الطبقا ت ۱۰۳
عجا ئب المخلو قات ۱۱۱
عجایب الهند ۷۸
عجم ۹،۸۱، ۱۲۱، ۱۲۲
*عراق ۹٤، ۱۰۱
عراقی (سبك خط) ۸٦
عرب (ها) ۷۹، ۷۷، ۸۲، ۹۱
*عر بستان ۷
عر بها ۹۰
عربی(خط) ۵۸، ۵۹، ٦۵، ٦۸ ، ۸۵
٦۹، ۷۰، ۸۲، ۸۳، ۸٤، ۸٦، ۸۷ ،
۸۸، ۸۹، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۸، ۱۰۰،
۱۰۸، ۱۱٦
عربی (زبان)؛ ۵۹، ٦۳، ٦۸، ٦۹
۷۰، ۷۱، ۷٤، ۷۷، ۸۲، ۸۳، ۸۷،
۹٤، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲
عزیز الدین فو فلزایی ۱۱٤،۱۱۵
علاء الدو له قز وینی ۱۰۲
علی بن ابو طالب ۸۳، ۸۵
علی بن الحسین ۸۵
علی بن حسین مسعودی ۹۳
علی بن عیسی ۸۷
علی بن مو سی ۷۰، ۸۵
علی جوینی (قاضی) ۱۰۹
علی گره ٦۹
علی نشا پوری ۱۰۰
عمر (رض) ۸۳
عمر بن خطاب (رك: عمر (رض))
عمر بن شبه ۸٤
عمر ز ئی ۳۳
عمرو ۸۳
عمر وبن لیث ۸۸
عیسی (ع) ۹۲
عیسی بن عبدا لله بلخی ۹۵
عیسی بهنام (داکتر) ۹۷

«غ»

غبار (خط) ۸٦،۹۱
غرر اخبار ملوك فرس وسیر هم
۷۵
*غزد هیری ۳۲
غز نویان ٦۳، ٦۸، ۸۸، ۹۷،۹۸،
۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰٤
غزنه ۹۳،۹٦، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۵،
۱۱٦
غزنی (رك :غزنه)؛ ۱٦،۲۱، ۵٦،
۵۷، ٦۹
غسان بن عباد ۸۷
غطر یف بن عطا ۸۷
غطر یفی (درهم) ۸۷
غلام محمد دهلوی ۱۱۱
*غور ۵۵، ۱۰۰، ۱۱٦
غور یان ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱،۱۰٤
غیاث الدین‌محمد ۹۸، ۱۰۰،۱۰۱
غیاث‌الدین منصور (امیر) ۱۱۲

غیاث الدین محـــمد سام (رك: غیا ثالدین محمد)
غیاث الدین‌غوری(رك: غیاث‌الدین محمد) ۱۰۱

((ف))

*فار س ۷٦، ۸۷
فار سی (زبان ، نیز ،رك:دری) ۳٦، ۵۸، ۷۵، ۷٦، ۹٤، ۹۵، ۹۸ ، ۱۰٦، ۱۰۷،۱۰۹، ۱۱۱، ۱۲۰،۱۲۱، ۱۲۲
فار سیان ۸۷
*فتح جنگ۳۱
فتوح البلدان ۸۵
فخر الدین رازی (؟) ۱۰۲
*فرات (دریا) ۷،۸۲
*فرانسه ۱۰، ۱۷،۹۲
فرا نسوی (زبان) ۱۰، ۱۹
فردو سی ۷۵
فرس قدیم (زبان)۱٦، ۱۱٦،۱۱۷
*فر غانه ۸۸
فر هنگ اساطیریو نان وروم۱۹
فصیحی هروی (میرزا) ۱۱۳
فضل بن سهل سـر خسی ۸٦، ۸۷، ۹۱
فقیر بهار تو یی ۱۱۹
فکری سلجو قی ۱۱٤
فن تحر یر (کتاب) ۷،٦۱، ٦۹
فنیقیان ۷،۸
فو شکه ۲۹
فو شه ٦
فهر ست مسکو کات اسلامی ۸۷
فیر آموز (رك: پیر آموز،خط)۹۵

((ق))

قا آنی ۱۰۹
قا موس هندو ستانی به‌انگلیسی ٦۲
*قا هره ۷٤، ۷٦، ۸۳، ۸٦،۸۷، ۹٤
*قبط ۸۳
قبطی (زبان) ۷٦
*قبه صخره بیت المقدس ۸٤
قثم بن عباس ۱۰۸
قر آن (کتاب مقدس‌اسلام) ۱۷، ٦۹، ۷۸، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۹۲ ،۹۳، ۹۵، ۹٦، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰،۱۰۱،۱۰۲، ۱۰۵تا ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱
*قرغه یی ۱۱، ٦۱
*قره بلغسون ۷۱
قزا قستان ٥٦
*قسطنطنیه ۹۱
*ققاز ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳
*قلعه سنگ ۳۳
*قند هار ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۵ ، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ٥٦، ۱۰۷،۱۲۰
*قنسر ین ۸۲

قوام الدين ۱۰۵
*قوة الا سلام (مسجد) ۱۰۰
قیصر ۲۹

((ك))

*کابل ۱،٤،٥، ۹،۱۰، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۲۹، ۳۲ ، ۳٤ ، ٤٤ ، ٥٤ ، ٥۸، ٦۹، ۸۱،۹۰، ۱۱٤، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱
کابل (کتاب) ٦٤
کا بلشاه ۷۸
کابلشا هان ۳٦، ٤۸، ٦۳،٥۷ ، ٦۸، ۷۸، ۱۰۲
*کاپیسا ۱۱، ۸۱
*کا پیشا (رك: کا پیسا) ۳۷
کار سنگه داسه کو تهومه ۳٤
*کا شیه پیه ۳۰
*کا لدره ۳۳، ٤٥
*کانگرا (رك : پنجاب) ۳۹،۲۲، ٤۹
*کا نهیا ره ٤۹
*کا نیزه ۳۳
کاوو س ۷۸
کپه (شهزا ده) ٤٤
کتاب الکتاب ۹۱
کتاب الو زراء والکتاب ۷٦
کتاب الهند ٥۷، ۷۸
*کتا بخانه باد لیان اکسفورد ۹۸
*کتا بخانه تا شکند ۱۲۱
*کتابخانه تحقیقات‌شر قی‌اکادیمی علوم اوز بکستان ۱۰۳
*کتا بخانه تو بنگن آلمان ۱۱۹
*کتا بخانه خطی کابل ۸٥، ۱۰۰
*کتا بخانه شا هی ۷٥
*کتابخانه عامه کابل ۱۲۰
*کتا بخانه مجلس تهران ۱۰٦
*کتا بخانه مشهد رضوی ۸٥
*کتا بخانه ملی پاریس ۹٦، ۱۱۱
*کتا بخانه نور عثمانیه ۱۱۱
کتاب مانی ۹۳
کتاب مزد ك ۷۹
کتاب مکه ۸٤
کتاب وکتا بخانه ها (کتاب) ۹٥، ۹٦
کتز یاس ۷٥
*کتگله ٤۰
کتیبه های خرو شتهی (کتاب) ۲۸، ٥۰
کتیبه های کوفی قصر مسعـــود سوم ۹۷
کد فیسس ٤۹
*کرا چی ۷۰
کرش ایا سشه ٤۹
*کر مان ٦۹، ۸۷
*کرنا ل ۲۲ ، ۳۳
*کرنول (رك :کرنال) ۱۲
کر یسه کوی ۳۳
*کسوه ۳۹

کشتنج (کتاب) ۷۶
کشتره په ۳۶، ۳۷، ٤٦
کشتره په چو کهسه ٤٦، ٤٧
کشتره په لیا که ٤٨
*کشمیر ۲۷، ٦١، ۷۸، ۱۰۲
*کشیمی ٤٦
*کلب افسران ٤٠
*کلکته ۹،۱۰، ۲۵، ۱۱۱
کلنهه ۲۹
کلیات خو شا لخان‌ختك ۱۱۹، ۱۲۰
کلی ار خوس ۱۹، ۲۰
کلیله و منه ۷۱، ۷۹
کلید افغانی ۱۲۱
کمو ش ۱۲
کمه گو لیه ۲٦
کنجکاو یها ی علمی واد بـــی (مجمو عه) ۱۱٦
کنت ۱۱۷
*کنړ ٤
کننگهم ۱۱
کنیشکا ۲٤، ۲٦، ۲۷، ۲۹، ۳۱ ،٤١، ٤٢، ٤٨، ٤٩، ٥٤،٥٥
کنیشکه (رك: کنیشکا)
*کو پنهاگ دنمارك ٦۷
کو جوله کره کد فیسس ۲۳
کو چیان ٥۷
کورت (جنرال) ۲٥
*کورم ۳٤، ۸۹
کو روش ۸
کوز گا شکی پور ٥٥
کو شانه مهارا جه ۳۹
کو شانه ۳٦
کو شانی (نیز رك: کوشا نیان) ۲۸، ۲۹، ۳۰، ٥۰، ٥۳، ٥٤، ٥۷ ، ٥۹، ٦۸ ، ٦۹
کوشا نی (زبان) ٥۳
کوشا نیان۱۳، ۱۷، ۲۱، ۲۳،۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ٤۰، ٤۲، ٤٤ ، ٤٥، ٤۹،٥۱، ٥۳، ٦٦،۱۰٥، ۱۱۸،
*کو شان شهر ۲۸
*کو شك ماخك بخارا ۸۷
کوفی (خط) ۱۷، ٥۹، ٦۹، ۷۰ ، ۸۳، ۸٤، ۸٥، ۸٦، ۸۷، ۸۸،۸۹ ، ۹۲، ۹۳، ۹٤تا ۱۰۲، ۱۰٦، ۱۰۷ ، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱٦، ۱۱۸
*کو کچه ۱۸
کو لی (پرو فیسر) ۹
کو نو (رك: ستین کونو) ٦٥
*کو هسان ۱۰٦
*کوه سلع مدینه ۸۳
*کوه سلیمان ۱۱٦
*کوه مغ ۷۱
*کو هات ۳۱
*کهنده‌ وته ۳٥
کهو جنه پتره ٥۹
کهو شانه ٤٦
کیداره ۱۳
کیداره کو شانه شا ۱۳
کیدار یان ۱۳، ٦٦
کمبرج هستری آف اندیا ۱۲
*کیمبل پور ٤۲
کی‌نه و یو ۱۹

((گ))

گا تنها ٦٧، ٧٥، ٧٧
*گاز رگاه هرات ١٠٧، ١١٢
گا نسیگییم (؟) ٥٥
*گجرات ١٧
*گد روز یا ١٤
*گر دیز ٦٨
*گر گان ٧٧
گره نه و هریه که ٣٧
*گزه ٨٧
گشتا سپ ٧٥
گلچین معا نی ١٠٢
گلشن روه ١٢١
* گلگت ٢٧، ٨٠
گنجینه خطوطدر افغا نستان١١٤
گنجینه قرآن ٩٥،٩٦، ١٠٢
گنجینه مشهد رضو ی ٩٦،١٠١،
١٠٧، ١٠٨
*گند هارا ٢٢، ٢٨، ٣١، ٤٤،٨٠
٨١، ٩٠، ١٠٥
*گند هاره (رك: گند هارا)
*گنگا ٢
گو پتا (عصر) ٧٩
گوپته (خط) ٦١
گودود مان ٥٨، ٥٩
گودو هره ٤٤
گو کد ٥٨
گو مان ٥٨
گومل ٥٧، ٥٩،٦٨، ٨٩
گومل بغپور ٥٨
گومنهه ٣٧
گوندو فر یس ١٦
گو هرا فشین ٧٩، ٩٣
*گوهر شاد (مسجد) ١٠٥
گوهر شاد (ملکه) ١٠٥
گیر شمن ٧٧

((ل))

لارد کر زن ٤١
*لار کانه ٢٢، ٤٩
*لانـ پو ١١
*لاهور ٢٩، ٦٣، ٩٩، ١٢١
* لداخ ٢٢، ٢٥،٤٨، ٤٩
*لشکری با زار ٩٧، ١٠٥
*لغمان ٤،٥،٦، ١٠ تا١٢، ٦١ تا ١٢٢
٦٣، ٨١
لله (جنرال) ٣٦
* لمپا که (رك : لغمان) ١١
*لمکان (رك : لغمان) ٦٢
*لندن ٢١، ٢٦، ٦٤
لود یان ١١٦
*لور لایی ٢٤ ، ٤٧
*لور یان ٣٥
لو کنبل (رك : دبیرالملك)
لویس رو برت ٢٠
لو یس دو پری ٥
لویك بوسر ٥٥

لیتا بی ۹۲
لیث بن علی لیث ۸۸
*لیدن ۷۸ ، ۹۱
*لیه ۴۸

((م))

*ماتو رای ۲۲
مادر زبان دری (کتاب) ۳۶، ۵۴
*مادژ ۵۸
مار گو س ۳۷
مار یگه = مریکه = ماریگ۲۷
*ما شور ۱۸
ما مون (خلیفه) ۸۶ ، ۹۱
*ما نسیبهره ۲۲، ۳۰، ۳۷
مانوی (رك: مانو یان) ۹۰
مانوی(او راق) ۹۴
مانو یان ۹۳، ۹۴
مانی ۹۳،۹۴، ۱۰۵
مانیان ۹۰
*مانی کیاله ۲۲، ۲۵، ۳۱، ۳۵ ، ۳۷، ۴۰
مانی گوله ۴۷
*ماوراء النهر ۳، ۷۸، ۸۸، ۱۰۱ ۱۰۴، ۱۰۹، ۱۱۲
*ما هجیه ۳۱
ماهی فه تیه ۳۴
ما یترو یه ۳۹
*ما یره ۳۵
*متو را (نیز رك: ماتو رای) ۲۷، ۳۷، ۶۱
*متوره (نیز رك : ما تورای) ۵۱
*متهوره (نیز رك: ما تورای) ۴۰ ۴۲
مجله آسیا یی بنگال ۲۵
مجله آسیا یی پاریس ۲۷
مجله آسیایی شاهی انگلستان۸۳
مجله پا کستان قدیم ۷۰
مجله سکه شنا سی ۶۶
مجله مستشر قین آلمان ۸۳
مجله مسکو کات ۱۳
مجله هنر ۹۷
مجمع النو ادر ۱۱۱
مجوس ۷۹
محقق (خط)۸۶، ۹۱، ۱۰۱،۱۰۶، ۱۰۷ ، ۱۰۸، ۱۰۹
محمد (ص) ۷۰، ۸۵
محمد اسحاق صد یقی ۶۹
محمدا عظم (شیخ) ۱۲۰
محمد او یهی ۱۱۲
محمد بابر شا ه ۱۰۲
محمد بن ابی بکر ۱۰۲
محمد بن احمد با نیجور ۸۸
محمد بن اسما عیل غوری ۹۷
محمد بن اظهر ۱۱۲
محمد بن شیخ یوسف اباری‌سید الخطا ط ۱۰۸
محمد بن طا هر ۸۸
محمد بن عبد الملك ز یات ۷۹
محمد بن عبدوس‌جهشیا ر ی۷۶
محمد بن عثمان غزنوی ۹۶

محمد بن عیسی ۹۹
محمد بن قا سم ۷۰
محمد بن مو سی ۹۳
محمد حمـید الله حیدر آ بـادی (داکتر) ۸۳
محمد داؤد حسینی ۱۱۵
محمد رضاء هر وی (شیخ) ۱۱۵
محمد زا ئی ٤
محمد شفیع لا هوری ۹۹
محمد صا لح ۱۰۹
محمد طا هر بن قا سم ۱۰۳
محمد علی هروی (آخوند) ۱۱۵
محمد عو ض ۱۱۱
محمد فر یغو نی ٦۹
محمد نبی وا صل ۱۲۲
محمد یعقوب کا بلی (میرزا)۱۱٤
محمود بن گر گین تر کی ۹۹
محمود غز نوی (سلطان) ٦۸،٦۳، ۹٤،۹۳، ۹۵، ۹٦، ۱۰۵
محمود فر خ ۱۰۳
محمود هدایت ۷۵
مختاری غز نوی ۷۹
مخزن اسلام ۱۲۰، ۱۲۲
*مد راس ۱۲
مرآة الز مان ۸۵
مر تان شاه ٦٦
مر تضی قلی شا ملو هروی۱۱۳
*مر دان ۳۲
مر سیا ۹۲
مر قع شا هی ۱۱۰
مر گلیو ث ۱۰۹
*مرو ٦۹،۸۱،۸٦، ۸۷، ۱۰۱،۸۸
مروان بن محمد ۷۰
مروج الذ هب ۷۵، ۹۰
مر یگ ۵۵
مست ز مند (ملا) ۱۲۰
*مسجد الر شید ۱۰۲
*مسجد المهد ی ۹۲
*مسجد بی‌بی‌خانم سمر قند۱۰۸
* مسجد کهنه ارض روم ۱۰۹
*مسجد گو هر شاد ۱۰٦، ۱۰۷
مسجد مغاك عطاری بخا را ۹۵
مسعود (شهزاده) ۱۰۵
مسعود سوم ۹۷
مسعود علاء الدو له بن ابرا هیم ۹۷
مسعود ی ۷۵، ۹۰
*مسکو ۸۸
مسلما نان ۸۷، ۹۱، ۹۲
مسلم کا لگرا فی ۹۲، ۹۵، ۹٦، ۱۰۲
مسیح ۲۳، ۹۲
مشجر مشکول (خط) ۱۰٦
*مشهد ۱۰۰، ۱۰۷
*مشهد رضوی ۹۳، ۹۵، ۱۰۲، ۱۰۳
*مصر ٦۹،۷، ۷٤، ۷۵، ۸۹،۸٤
مطهر بن طاهر مقدسی ۹۳
معاو یه ۸۷
معتصم عبا سی ۷۸
معجم الا نساب ۸۷، ۸۸
معقلی (خط) ۹۳، ۱۰٦، ۱۰۷ ،

۱۰۸
معین (دکتور) ۷۷، ۱۱٦
مغل ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰٤
مغو لستان شما لی ۷۱
مقفل (خط) ۱۰٦
مقو قس ۸۳
مکا تبات (خط) ۸٦
مکتوم بن حرب ٦۹، ۸۸
*مکه ۱۰۲
*ملتان ۱٤، ۱۱٦، ۱۲۰
ملکه گو هر شاد ۱۰۷
*مله کند (کوتل) ۳۳
ملوك خرا سانی ۸۱
*ممانی ډ هیری ۳۵
م.م دیا کو نو و ۷۷
*منار قطب ۱۰۰
منا شیر (خط) ۱۰٦
منتخب التوا ریخ ۱۰۲
*مند لای (معبد) ٤۱
منذر بن ساوی ۸۳
منشور (خط) ۸٦
*منصور ه ۷۸
منگک لین ۷٤
*مواب ۱۲
موجه وت ۳۰، ۳۱
*مو چای ۳۸
موریا (خاندان) ۹،۱۷، ۲۱، ٤٤
*موزه استا نبول ۹۸
*موزه ایران با ستان ۱۰۰
*موزه بر تا نیا ۳۷، ۸۵
*مو زه پشاور ۳۵، ۳٦، ٤۲،٤٤
٤٥،٤۸،٤۹،٥۸، ٥۹، ٦۳،
*موزه تکسیلا ٤٦
*موزه قا هره ۸۳
*موزه کابل۱۰، ٥۲،٦۹، ۸۰،۸۷
*مو زه کرا چی ۹۸
*موزه کلکته ۳٥،۳۷، ٤۹
*موزه گلستان تهران۱۰٤، ۱۱۲
* موزه لا هور ٤۹
موزه لوور پاریس ۹۳
*موزه متو رای هند ۳۷
*موزه متهوره (رك : موزه‌متواری هند) ٤۰
*موزه مصر ٦۸، ۹٦
*موزه ملی تهران ۱۱۲،۱۱۳
*موزه وا تیکان روم ۷٥
*موزه هرات ۹۷
*موزیم ایشیا تك سو سا یتی بنگال ٦٤
*موز یم پشاور ۳۳، ۳۸، ۳۹، ٤۰
*مو زیم لاهور ۳۱،۳۲، ۳۳،۳٥، ۳۸،٤۲، ٤۳، ٤۸، ٦۳
مو گه ٤٦
*مو هن جود یرو ٥،۲۲، ٤۹،۱٥
مویس (رك: موگه) ٤٦
مو یکه ۳۹
*مها بن ۳۱، ۳۳، ۳۸، ۳۹
مهاته ۳۰
مهارا جه ۳۰
مها را جه کنیشکه ۳٦
مها سا نگهیکه ۲٦، ۲۷

مها سینه ٤٢
مها کشتر په رجو له ٣٧
*مهتر لام ١١، ٦١
*مهتر لمك (مزار) ١١
*مهر ٤٣
*مهر با جور ٢٩
مهر داد ٢٣
مهر داد دوم ٦٥
مهرو گ ٧٨
مهره ٥٥
*میان کلی ٢٩
میترا ٤٥
میتره ورد هنه ٤١
میخی (خط) ٦٧،١١٧، ١١٨
*میر زیارت ٣٨
میر عبدا لر حمن هروی ١١٤
میر عرب بخا را ١٠٨
میر علی تبریزیقبلة الکتاب١١٠
١١١
میر علی هروی ١١٢
میر محمد علی هروی ١١٤
میرید رخ ٣٣، ٤٤، ٤٥
میر یدر کوس ٤٤
میره ٤٤
میسون ٢٥، ٢٦،٢٨، ٣٠، ٣١
میشع ١٢
*میلان (کتا بخانه) ٩٥
میلیت ١٨
مینا ند روس ٤٠
مینا ندره ٤٠

((ن))

نافذ پاشا ١٠٩
ناکه ده ته ٤٣
ناگر ی (خط) ١٣، ٦١، ٦٨
ناگری (زبان) ٦١، ٦٣، ٦٥
نامه تنسر ٧٥
* ناور ٥٧
*ناو گرام ٣٨
*نا یین (مسجد) ٩٤
نبطی (خط) ٦٨، ٨٢، ٨٣
نجاشی ٨٣
ندر محمد خان ١٠٣
نده دیا که ٣٧
نرجس (خط) ٨٦
نروا نای ٢٩
*نسا ٧٧
نستعلیق (خط) ١١٠، تا ١١٤ ،
١١٩ تا ١٢٢
نسخ (خط) ١٠٩، ١١٠، ١١٢ ،
١٢١
نسخی (خط ، رك: نسخ) ٦٣،٦٩،
٧٠، ٨٣، ٨٤،تا ٨٧،٨٩، ٩٢، ٩٣،
٩٥، ٩٧،٩٨، ٩٩،١٠٠، ١٠١ ،١٠٦
١٠٧، ١٠٨،١٠٩، ١١٢، ١١٦،١١٨
١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢
*نشا پور ٦٩، ٨١،١٠٠، ١٠١
نصر بن احمد ٨٨
نصر بن عبدا لله قزو ینی ٩٥
نصر بن علی ایلك ٨٨

* نغر کوت ۵۷، ۷۸
نفا یس الما ثر ۱۰۲
* نماره ۸۳
*ننگر هار ۱۰، ۲۸، ۸۰، ۸۱
نوبخت ۵۸
نو بخت بهار ۵۸
نوبل ۲۵
نور من شارپ ۱۱۷
نو شا ده ۵۵
نوشته های خرو شتهی (کتاب) ۲۵
نوشته های فرس قدیم در خط میخی ۱۱۷
*نو شهره ۳۸
نو کونز وك کنار نگک ۵۵
*نوه چه (شهر) ٤٦

((و))

*وادی نیل ۷٤
واره شا هی ۱۳
وا سشته ۳۲
واسود یوه ۲٤
وامق و عذرای عنصری ۹۹
وجهشمکه ۲۹
*ودهی تیره ۳۲
ورا قی (خط) ۸٦
*وردک ۲۱،۲۳، ۲٦، ۲۹، ٤۷
وار هه میهیره ٤۷
*ور هران ۱۳، ٦٦
*وزیر ستان ۵۷، ۵۹، ٦۸
وشی (خط) ۸٦
وشی شو گه ۳۸
ولخش ۷۷
ولید بن عبدا لملك ۸٦
وگره مر یگه ۲٦
ویدا ۲۱
ویشپا سی ۳٦
ویشپا سیه ۳٦
ویلسون ۲۱، ۲۵،۲۸
ویما شا ۵۷
ویما کد فیسس ٤۹
ویما کو تهی سه ٤۹
ویمه کد فیسس ٤۷
وینا یا (کتاب) ۲۸، ۷۹
*ویهاره ۲٦، ۳٦، ۳۹،٤۲، ٤۳، ٤۷
*ویهند ٤۸، ٦٤، ٦۸، ۹۸، ۱۰۰

((هـ))

هارون‌الر شید ۸۷
هاکن ۷۹
هپتل خو تاو ٦٦
هپیه دهیه ٤۸
هخا منشی (دوره) ۱۸،۲۱، ۲۲، ۹۰، ۱۱۷
هخا منشیان ۷،۸،۹، ٦۵، ۷۵
هداية المتعلمين ۹۸، ۹۹

*هده،٤٨، ٩٠
*هډه ۲۱، ۲۵، ۲۸
*هرات ٦٦، ٦٩، ٨٧، ٩٧، ٩٨، ١٠٠،١٠١، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٦،١٠٧، ١٠٨، ١١٢، ١١٣
*هر تفورد ١٢١
*هر تك طبر ستان ٨٧
*هر ثمه بن اعين ٨٧
هرما يو س ٢٣
هر مس ١٨، ١٩
*هر يرود ٦٥
*هزار سم ٦،٥
*هزاره (وادی) ٤٣
*هسپا نيا ٥
هشام بن عبد الملك ٩٣،٩٤
هشتهو نه مر يكه ٢٦
هفتا لی (عصر) ٦٥
هفتا ليان ٥٥، ٦٥، ٦٦
هفت كتيبه قد يم ٥٤، ٥٦،٥٧، ٥٨، ١١٨
*هلمند ١٨، ٥١، ٥٣، ٥٨، ٦٥، ٦٦، ٦٩، ٩٦
*هما ليا ٦٥
*هند ٢،٣،٧،٨،٩، ١٢، ١٣،١٥، ١٧، ١٨،٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤ ، ٢٥، ٢٧، ٣١، ٣٤، ٣٧، ٤١،٤٨ ، ٥٠، ٥٤، ٦١، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٧٤، ٨٢، ١٠٠، ١٠١، ١٠٤، ١١٢،١٢١
هند سی (خط) ١٠٦
هند وارو پايی (نژاد) ٢
هند وان ٣٢، ٦١
*هندو ستان (نيز رك:هند) ٢ ، ١٤، ٥٧، ٧٨
*هندو كش ٢،٤، ٢٢، ٦٦
هندو ی (زبان) ١٢١ (نيزرك: هندی)
هندی (خط) ٥٨، ٦٣، ٦٦، ٦٨، ٧٦، ٧٧
هندی (زبان) ٢٣، ٥٤،٥٨، ٧٧، ٧٨
هندو ها (نيز رك: هندوان) ٢٢
هنر خطدرافغانستان (كتاب)١١٤
هنر ومردم (مجله) ٧٤، ٧٥
هورنل (دكتور) ١٠٩
هوره شده ٤٤
هونان هفتلی ١٣
هونان يفتلی (رك: هونان هفتلی) ٦٤، ٦٦
هوو يشكه ٢٤، ٢٦، ٢٧
هير كليس ١٨، ١٩
هيرو غليفی (خط) ٧٤
هيمه ٣١
هيون تسنگ ١١،١٥، ٥٣، ٨١

((ی))

يادداشتهای قز وينی ١١١
ياشه ٣٤
يا كو بی ٤٨
يحيی (امام) ٩٧
يحيی بن خالد بر مكی ٨٢، ٨٦، ٩١

یزد گرد ۸۱
یسنا ۷۵
یعقوب لیث صفاری ۶۸، ۶۹
۸۸
ین (شاهان) ۷٤
یوږ یلیا که ۳۲
یوره شا ۳۰
یوره سه که ٤٦
یوسف بن کبیر ۱۰۲
یو سفزا یی ۳۳ ، ۳۸
یوله میره ٤۷
*یونان ۲،۱٤، ۱۵، ۱۸، ۱۹ ،۲۰
۲٦، ۲۷، ۲۹، ٤۲، ۷٤
یو نانی (خط)۸، ۹، ۱۰، ۱۲،۱۳
۱٤، ۱۵، ۱٦، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰،
۲۱، ۲۳، ۲٤، ۲۷، ٤۱، ٤۳، ٥٤ ،
٥٥، ٥٦، ٥۷، ٥۸، ٥۹، ٦٥، ٦٦ ،
٦۸، ۸۲، ۸٤، ۱۱٦، ۱۱۸
یونا نی (زبان) ۱۰، ۱٤، ۱٦،۱۷
۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۹، ۳۳، ۳٤،
٤۰، ٤۲، ٤٤، ٤٥، ٥۳، ٥٤، ٦۷ ،
٦۸، ۸۲، ۸۷
یونا نیان ۱٤، ۲۰، ٤٤
یونا نیان با ختر ۲۲، ۳۹، ٤٤ ،
٤٥
یونانی با ختر (شا هان) نیز رك:
یونا نیان باختر ۱۲، ۱٤، ۱٦، ۱۷،
۱۸، ۲۲، ۳۰
یو نانی با ختری (خط) ۱۷، ۲۱
یووه راچه فره وسته ۳۷
یویه چی ۲٤
یهود یان ۸٥

A short History of

Calligraphy And Epigraphy

in AFGHANISTAN

By

Prof. ABD-AL-HAYY HABIBI

published By the
Historical and Literary Society
of
AFGHANISTAN Academy

KABUL

197۲

Government Printing House